

99887

T.C.
Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

**ONDOKUZUNCU YÜZYILDA YENİLEŞME ÇABALARI
VE
OSMANLI ULEMASININ TAVRI**

Yüksek Lisans Tezi

Veli KARATAŞ

Danışman
Prof. Dr. Bekir KARLIĞA

İstanbul - 1998

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar.....	VI
Önsöz.....	VII

GİRİŞ

YENİLEŞME ÇABALARININ TARİHSEL ARKAPLANI

(III. SELİM'E KADAR)

A) İLK BOZULMA BELİRTİLERİ VE BUNLARLA İLGİLİ TESPİTLER.....	3
I. Dönem Müelliflerinin Tespitleri.....	6
II. Modern Çalışmalarda Yapılan Tespitler.....	8
B) ISLAHAT GİRİŞİMLERİ VE TEKLİFLER.....	18
C) YENİLEŞME SÜRECİNİN SAFHALARI.....	28
I. Lâle Devri Öncesi (1574-1718).....	28
II. Lâle Devri ve Sonrası (1718-1789).....	32
a) Batılılaşma ve Çözümü Başka Yerlerde Aramanın Başlangıcı: Lâle Devri.....	33
b) Bu Dönem Boyunca Gerçekleştirilen Yeniliklerin Değerlendirilmesi.....	43

I. BÖLÜM
ONDOKUZUNCU YÜZYILDA YENİLEŞME ÇABALARI
(III. SELİM VE II. MAHMUT DEVİRLERİ)

A) ONDOKUZUNCU YÜZYILA GİRERKEN AVRUPA VE OSMANLI DEVLETİ.....	55
B) III. SELİM VE NİZAM-I CEDİT	59
I. Askeri Alanda Yenileşme.....	63
II. İdare Alanında Yenileşme.....	66
III. İlmiyede Yenileşme.....	68
IV. Siyasi Alanda Yenileşme.....	70
C) II. MAHMUT DEVRİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN YENİLİKLER.....	74
I. Askeri Alanda Yenileşme.....	74
II. İdari Alanda Yenileşme.....	76
III. Eğitim Alanında Yenileşme.....	80
IV. Diğer Yenileşme Faaliyetleri.....	81

II. BÖLÜM
OSMANLI ULEMASININ TAVRI

A) OSMANLI ULEMASININ TAVRINA DAİR DEĞERLENDİRMELER.....	86
B) KARŞILAŞILAN YENİ DURUMLAR VE OSMANLI ULEMASI.....	111
I. Osmanlı Ulemasının Merkezi Yönetime İştiraki ve Siyasetin Belirlenmesindeki Rolü.....	111
II. Dış Siyaset ve Diplomasi Alanında Osmanlı Uleması.....	108
III. Yenileşme Girişimlerinde Osmanlı Ulemasının Tavrı.....	121

a) İlmiye Sınıfının Askeri Reformlardaki Rolü	121
b) Askeri ve Mesleki Eğitim Alanlarında Ulemanın Rolü.....	125
c) Diğer Reformlarda Ulemanın Rolü.....	127
C) ULEMANIN ESERLERİNDE REFORMLARA YAKLAŞIM TARZI.....	131
I. Tatarcık Abdullah Efendi ve Layıhası.....	139
II. Yasincizade Abdülvehhab Efendi ve "Hülasatü'l Bürhan Fi İtaati's Sultan" İsimli Eseri.....	149
III. Vak'anüvis Esad Efendi ve "Üss-i Zafer" İsimli Eseri.....	159
SONUÇ.....	170
BİBLİYOGRAFYA.....	172

KISALTMALAR

a.g.tez.	: Adı geçen tez.
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.mk.	: Adı geçen makale
a.g.y.	: Adı geçen yer
bkz.	: Bakınız
md.	: Madde
ö.	: Ölümü
c.	: Cilt
s.:	Sayfa
vd.	: ve devamı
vb.	: ve benzeri
h.	: hicri
m.	: miladi
O.D.M.T.	: Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi
O.T.A.M.	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
T.O.E.M.	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ÖNSÖZ

Müslümanlar İslamın ortaya çıkıp yayıldığı Arabistan yarımadasının sınırlarını aşip da diğer kültür ve medeniyetlerle karşılaştığında yüzyıllar boyu uğraşacakları bir temel sorunla da yüzyüze gelmişlerdir. Diğer kültür ve medeniyetlerle nasıl bir ilişki düzleminde hareket edilecek? “Öteki”, hangi kriterlere göre değerlendirilecek? “Ötekiler”den neler alınacak, hangi hususlarda karşı konulacak?

İşte bu sorular müslümanları ilk dönemlerden itibaren düşünmeye sevketmiş, İslam toplumları muhatap oldukları diğer felsefeler, dinler, kültürler ve milletler karşısında değişik zamanlarda -şartların da belirleyici olması sebebiyle- farklı tavırlar sergilemişlerdir. Bu bağlamda etkieri açısından önemli olan ve tarihin kırılma noktaları diyebileceğimiz üç hesaplaşmadan söz etmek mümkündür.

Bunlardan ilki müslümanların fethederek elde ettikleri İran ve Bizans topraklarında karşı karşıya geldikleri düşünce-kültür birikimiyle olan hesaplaşmadır. Yaklaşık iki asır (m. 8. - 10. asırlar) devam eden bu karşılıklı etkileşim sürecinde müslümanlar, daha yeni yeni oluşan genç bir medeniyetin temsilcileri olmaları, kendilerine duydukları özgüven, moral ve maddi güç yeterliliği gibi lehlerinde tecelli eden şartlarla bu dönemde üstün ve hakim taraf olmuşlardır. Bu husus karşılaşılan yeni durumlarda nelerin alınıp, nelerin dışarıda bırakılacağı meselesinin çözümünü kolaylaştırmıştır. Nitekim müslümanlar Hellenistik kültürün bazı unsurlarını özümseyerek, bazılarını da reddederek problemin üstesinden gelmeyi başarmışlardır.

İkinci hesaplaşma birinciye göre daha az etkili olan ya da etkileri sınırlı kalan bir meydan okumadır. 1258’de İslam hilafetinin merkezi olan Bağdat, Moğollar tarafından işgal edilir. İslam beldeleri bir istilaya maruz kalmıştır. Ancak Moğollar bu süreci devam ettirebilecek birikimden yoksundur. Müslümanlar artık iyice yerleşmiş bir medeniyet olarak istilacıları kendi bünyelerinde eriterek tehlikeyi bertaraf ederler.

Üçüncü hesaplaşmaya gelince bu, 18. yüzyılda başlayan 19. yüzyıl-

da iyice belirginleşen ve sonuçlarını halen yaşamaya devam ettiğimiz bir hesaplaşmadır. Osmanlı Devletini, temsil ettiği İslam diniyle birlikte kendi varlıkları için tehlikeli bulan Batılı devletler 18. yüzyılın başlarından itibaren (özellikle 1699 Karlofça Antlaşması) yavaş yavaş güç dengesini kendi lehlerine çevirmişler ve “öteki” konumunda olan İslamı, Osmanlı Devleti şahsında mahkum duruma düşürebilmek için her türlü çabayı sarfetmişlerdir. Elde ettikleri teknik üstünlük sebebiyle hedeflerine ulaşan Batılılar hakim konuma geçmiş, İslam dünyası ise canlılığını kaybetmiş, iyice durağanlaşmış ve Avrupa karşısında mahkum bir duruma düşmüştür.

Böylesi bir ortamda ne yapmak lazımdır? Batı karşısında tekrar güçlü bir hale gelmek mümkün müdür? Şayet mümkünse bu nasıl olacaktır? Batının elde ettiği güce ulaşabilmek için Batılı gibi olmak mı gerekir? Yoksa başka çözüm yolları var mıdır?

18. yüzyıldan bu yana genelde Batı dışında kalan her toplumu, özelde ise İslam dünyasını ve Osmanlı toplumunu ilgilendiren bu sorun günümüzde de etkisini hissettirmekte, yaklaşık üçyüz yıldan beri zihinleri meşgul etmektedir.

Biz çalışmamızda yaşadığımız bu sürecin önemli bir merhalesine ışık tutmaya çalıştık. 1789-1839 yılları arasındaki elli yıllık dönem kuşkusuz yenileşme-batılılaşma-çağdaşlaşma serüveninin en önemli dönemlerinden biridir. III. Selim ve II. Mahmud’un padişahlıklarına teka-bül eden bu yıllar, önceki yenileşme ve ıslah çabalarının sistemli hale getirildiği bir hasıla devresi olduğu gibi, sonraki yenileşme girişimleri için de bir altyapı ve örneklik devresidir.

Ağırlıklı olarak Osmanlı ulehasının yenileşme girişimleri karşısında nasıl bir tavır sergilediğini ortaya koymaya çaba sarfettiğimiz bu çalışmada Osmanlı Devletinin modernleşme tarihine dair özet bilgiler de sunulmaktadır.

Çalışmamızın giriş bölümünde Osmanlı Devletinin bozulma, çözülme ve duraklama belirtilerine ilişkin tespitler ve ıslah için tavsiye edi-

len çözüm önerileri değerlendirilmekte, III. Murad'tan III. Selim'e kadar geçen sürede (1574-1789) girişilen ıslahat çabaları anahatlarıyla ele alınmakta, başlangıcından itibaren nasıl bir seyir takip ettiği belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu bölümün amacı diğer iki bölüm için bir zemin oluşturmak ve zihinsel hazırlık yapmaktır.

Birinci bölümde III. Selim devrinden başlayarak II. Mahmud devrinin sonuna kadar (1789-1839) gerçekleştirilen yenileşme çabalarına değinilmekte, bu zaman diliminde görülen askeri, idari, iktisadi, kültürel yenilikler hakkında bilgiler verilmektedir.

Tezimizin esasını oluşturan ikinci bölümde Osmanlı ulehasının yeniliklere karşı nasıl bir tutum ortaya koyduğu incelenmektedir. Bu kısımda ulemanın tavrına ilişkin genel yaklaşımlara işaret edilmekte, ardından gelişen olaylara göre ulemanın tavrı irdelenmekte ve kendi eserlerinden hareketle ulema değerlendirmeye tâbi tutulmaktadır.

Sonuç kısmında ise elde edilen veriler ışığında altı çizilmesi gereken hususlara dair tespitler sıralanmaktadır.

Tezimizin hazırlanmasında başta severek çalıştığımız konunun tespiti olmak üzere her türlü yardımını esirgemeyen ve en uygun çalışma ortamlarını hazırlayan Muhterem Hocam Prof. Dr. Bekir Karlığa'ya sonsuz teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca yüksek lisans öğrenimim boyunca hayatı daha rahat ve zevkli hale getiren Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünün diğer hocalarına ve araştırma görevlilerine de teşekkür ederim.

Bu araştırmanın bundan sonraki çalışmalara yardımcı olması dileğiyle...

Veli KARATAŞ

Sahrayıcedid & Bağlarbaşı / 1998

GİRİŞ

GİRİŞ

Bir Türk-İslam devleti olarak kurulan, kendine has bir medeniyet ve kültür ortamında tarih sahnesine çıkan Osmanlı İmparatorluğu, kanun ve nizamlarının bozulmadığı, savaşlarda sürekli galip geldiği dönemleri itibarıyla ciddi herhangi bir ıslahat teşebbüsünde bulunmamış, karşılaşılan yeni durumlar, devletin müesses nizamı dahilinde, bünyeye uygun küçük çaplı düzenlemelerle hayata kolayca aktarılmıştır

Genel kanaate göre 16. asrın ilk yarısında en kudretli devrine ulaşan devlet, zirve sayılan Kanuni Sultan Süleyman dönemi (1520-1566) de dahil, Batı karşısında daima ağır basmış, kendi tarihini yazan ve olaylarda başrolü oynayan bir “cihan devleti” olma özelliğini sürdürmüştür.

Osmanlılar, devlet hayatında ortaçağın mevcut anlayışlarının çok ötesine geçip, hal ve zamanın icaplarını dikkate alarak kanunnameler yapmışlar, kurumlar oluşturmuşlardır. Fethettikleri yerlerde derebeylik ve sınıf imtiyazlarını kaldırıp, din, ırk, mezhep farkı gözetmeden, müsamahakar bir devlet siyaseti takip etmişler, idari, iktisadi, askeri, ictimai bakımdan ve bilhassa amme hukuku ve tabii haklar açısından Avrupa devletlerine nazaran daha cazip bir devlet teşkilatı kurmaya muvaffak olmuşlardır.⁽¹⁾

1. bkz. Emecen, Feridun. Osmanlı Siyasi Tarihi. O.D.M.T. içinde c. 1 s. 33, ayrıca Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 11; s. 710.

Kurumların gayet muntazam bir şekilde çalışması, gelirlerin her geçen gün artması, savaşlarda elde edilen galibiyetler, Osmanlı yöneticilerini maddi üstünlük yanında ruhen de büyüklük psikozu içerisinde hareket ettirmiş, bu yüzden karşı tarafta neler olup bittiği pek nazar-ı dikkate alınmamıştır.

Bu durum öyle bir hal almıştır ki devlet ricalinde, kendini “dünyanın efendisi” sayma gibi bir anlayış oluşmuş, buna karşılık diğer insanlar hiçbir şeyden anlamayan, akıl ve izan yoksunu biçare zavallılar ve “küffar-ı haksar” olarak anılagelmışlerdir.⁽²⁾

Kanuni Sultan Süleyman’ın Fransa kralı II. François’e gönderdiği bir mektupta kullandığı üslup, bu konuda bizlere ışık tutmakta, bakış açısıyla alakalı bir kanaat oluşması hususunda veriler sunmaktadır.

“Ben ki sultan-ı salâtin ve bürhanü’l havâkin, tacbahş-ı husrevân-ı rûy-ı zemin, zıllullahi fi’l aradin, Akdeniz’in ve Karadeniz’in Rûmili’nin ve Anadolu’nun ve Karaman’ın ve Rûm’un ve vilayet-i Zü’l Kadiriyye’nin ve Diyârbekr’in ve Kürdistân’ın ve Azerbaycân’ın ve Acem’in ve Şâm’ın ve Haleb’in ve Mısır’ın ve Mekke’nin ve Kudüs’ün ve külliye diyar-ı Arab’ın ve Yemen’in ve daha nice memleketlerin ki âbâ-i kiram ve ecad-ı izamım-enarallahü berahinehüm-kuvvet-i kahireleriyle fetheyledikleri ve cenab-ı celalet-meâbım dahi tiğ-ı ateşbâr ve şimşir-i zafer nigârım ile fetheyledüğüm nice diyarın sultanı ve padişahı, Sultan Bâyezid Hân oğlu Sultan Selim Hân oğlu Sultan Süleyman Hân’ım.

Sen ki Françe vilayetinin kralı Françeşkosun.”⁽³⁾

Bu konuyla alakalı değerlendirmelerinde B. Lewis “İslam uygarlığının kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliğine derinden inanmış” olduğuna dikkat çekmekte, müslümanların nazarında Avrupa’nın “ken-

2. Karlığa, Bekir. Tunus’lu Hayrettin Paşa s. 39.

3. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih c. 1 s. 277.

disinden güneşli İslam dünyasının öğreneceği hiçbir şeyi olmayan ve pek az korkacağı bir dış barbarlık ve imansızlık karanlığı” şeklinde kabul edildiğini belirtmektedir.⁽⁴⁾

Aynı meselede N. Berkes “Osmanlıların Asya, İslam, İran, Selçuk, Moğol ve Bizans geleneklerinden aktarılan üstünlük duygusu, âlemin hükümranı olma misyonu, o denli güçlü idi ki ona, ne ruhani İslam Hali-feliği, ne Şiilik, ne Bizans sonrası Rum dünyası meydan okuyabilmiştir.” diyerek Osmanlılarda varolan üstünlük duygusunun boyutlarını ele almaktadır.⁽⁵⁾

N. Berkes’e göre “Osmanlıların kefare sözcüğü altında topladığı Avrupa halklarına ve devletlerine karşı (eskiden Bizanslılarda olduğu gibi) üstünlük duyguları o denli aşırı idi ki, bunların ticaret temsilcilerine kendi ekonomilerinin ve siyasal örgütlerinin temellerini etkileyecek im-tiyazlar vermekte sakınca görmemişlerdir.”⁽⁶⁾

A. İLK BOZULMA BELİRTİLERİ VE BUNLARLA İLGİLİ TESPİTLER

Avrupa’da rönesans, reform ve keşifler ile yeni bir dönem başladığında Osmanlı Devleti kültür ve medeniyet sahasında en ihtişamlı dev-rini yaşamaktaydı. Onaltıncı yüzyılda ortaya çıkan gelişmelerle dengele-nen medeniyetler terazisi, onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren batılı devletler lehine bozulmuş, Batılılar sanayi ve teknoloji açısından ilerle-me ve gelişme kaydederken, Osmanlılar uzun süre bu gelişmelere biga-ne kalmış, işin ehemmiyetini kavradıklarında ise artık onlar için çok geç olmuştur.

4. Lewis, Bernard. Modern Türkiye’nin Doğuşu, s. 34-35.

5. Berkes, Niyazi. Türkiye’de Çağdaşlaşma s. 36.

6. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 38.

Bilhassa III. Murat (1574-1595) zamanından itibaren devlet işlerinde bozulma başlamış, hiçbir şekilde mesuliyet ve yetkisi olmayan saray mensuplarının müdahaleleri, artan masraflar ve azalan gelirler, savaşlarda karşılaşılan yenilgiler, ordudaki sistemin bozulması, yeniçerilerin kanunsuz hareketleri, Anadolu'da başgösteren isyanlar, devletin her geçen gün zayıflamasına sebep olmuştur. Onaltıncı yüzyıl boyunca Osmanlıların İran ve Avusturya ile yaptığı uzun savaşlar, temel müesseselerde, sosyal hayatta, idare ve maliyede olumsuz tesirlere yol açmıştır. Dönem müelliflerine göre Devlet-i Aliyye'ye isabet eden zaaf; padişahın otoritesinin sarsılmasından, niteliksiz devlet adamlarının önemli görevlere getirilmesinden, devşirme sistemi ve yeniçeriliğin bozulmasından, hazine-nin boşalmasından kaynaklanmakta idi.⁽⁷⁾

Devletin müesseselerinde ve esas nizamında 16. asrın ikinci yarısından itibaren bir bozulmanın başladığı hususunda hemfikir olan tarihçiler, çözülmeye neden olan iç sebepleri sıralarken devleti ayakta tutan unsurların (ilmiye, kalemiye, seyfiye) bozulmasına işaret etmektedirler.

İsrafin artmasıyla, daha Kanuni devrinde bütçe açık vermeye başlamış, mali işlerin dengesi yitirilmiştir. Savaşlarla elde edilen gelirler, karşılaşılan mağlubiyetler sonucunda yok olmuş, üstelik çıkılan her sefer devlet hazinesinde kapatılamayacak gedikler açmıştır.⁽⁸⁾

1570'lerden itibaren Avrupa ülkelerini de çok ciddi şekilde etkileyen Amerikan gümüşü Osmanlı maliyesini derinden sarsmış, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da fiyat artışları gündeme gelmiştir. Bu durum zincirleme bir şekilde devalüasyon, karaborsa, kalp paraların yaygınlaşması, sikke tashihleri, ulûfelerin arttırılması, mali buhran, paranın tağşişi, fiyatların yeniden arttırılması gibi sonuçlara sebebiyet

7. Emecen, Feridun, a.g.e., c. 1 s. 45.

8. Şener, Sami. Osmanlıda Siyasi Çözülme, s. 93 vd.

vermiş, iktisadi alanda yaşanan krizler, içinden çıkılamayan bir fasit daireye dönüşmüştür.⁽⁹⁾

Maliyenin bozulmasıyla askerlere maaşları ödenemez olmuş, öte yandan maaş ödenecek asker sayısı günden güne artmış, bu durum askeriye bozulmasına ve başkentte çeşitli huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Devletin gelirleri azaldıkça yeni vergilerle kurtuluş ve çözüm yoluna gidilmiş ama uygulamalar, durumu daha da kötüye sürüklemiştir.

Timarlı sipahileri besleyen miri toprakların vergileri iltizam usulüyle toplanmaya başlayınca, mültezimler yüzünden hem askerler, hem de timar ve dirlik sahipleri ortada kalmış, bunların oluşturduğu kalabalıklarla Celali İsyanları patlak vermiştir.⁽¹⁰⁾

Kalemiye sınıfında çekememezlik, adam kayırma, rüşvet gibi olaylar çoğalmış, devşirme vezirlerle, Türkmen vezirler arasında husumet başgöstermiş, bu husumet, yönetici kadrolar arasında bazan idamlarla sonuçlanan kötü bir gidişata önayak olmuştur. Can korkusu, üst kademelerde bulunan insanlar nezdinde ciddi işlere girişme ve sorumluluk üstlenme konularında dirayetsizliğe, mesuliyet bilincinin körelmesine yol açmıştır. Sarayda kadınların da yönetimde insiyatif sahibi olmalarıyla birlikte padişaha ve hanım sultanlara yaranabilmek için vezirler arasında karalama, jurnalleme faaliyetleri yaygınlık kazanmıştır.⁽¹¹⁾

“Kanuni Sultan Süleyman’ın hükümdarlığı döneminin ortalarından başlayarak hemen hemen hiç kesilmeden 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden süre içinde Osmanlı hükümet ve toplum yapısı giderek imparatorluğun gücünü emen bir süreç içinde çözülmeye başlamıştı. Bunun sonucunda toprak kayıpları görülmüş, Avrupa emperyalizmi daha çok egemen duruma geçmiş ve Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda çağ-

9. Öz, Mehmet. Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumları, s. 38.

10. Emecen, Feridun. a.g.e., c. 1 s. 45,

Eren, A. Cevat. İ.A. tanzimat md. c. 11, s. 710.

11. Şener, Sami, a.g.e., s. 93 vd.

daş dünyaya girerken “Avrupa’nın hasta adamı” olarak anılmaya başlamıştı.⁽¹²⁾

Shaw’ın “çözülme” olarak ifade ettiği ve Kanuni’den başlattığı dönem, Osmanlı tarihi alanında araştırma yapan herkesin ilgisini çekmiş, çözülme, buhran, dönüşüm, değişim, bozulma, duraklama vb. değişik kavramlarla ele alınsa da bu süreci etkileyen iç ve dış sebepler sayılırken anahatlarıyla benzerlik gösteren hususlara dikkat çekilmiştir.

Çalışmamızın bu kısmında dönem müelliflerinin görüşlerine ve modern araştırmacıların tespitlerine yer vermek istiyoruz.

I. Dönem Müelliflerinin Tespitleri

Çözülme ve bozulmanın sebeplerini tespit ederek, yapılması gerekenleri teklif sadedinde ortaya koyan eserlerle Osmanlı tarihinde zengin bir nasihat literatürü oluşmuş, devlet ve toplum yapısının mevcut işleyişi yanında nasıl olması gerektiği de bu eserlerde ifade edilmiştir.

17. yüzyıl boyunca kaleme alınan nasihat literatüründe Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirleri bir “altın çağ” olarak telakki edilmiş, tespit ve tekliflerde bu dönemler bir kriter ve istinad noktası şeklinde değerlendirilmiştir.

Çözülme ve bozulma Kanuni devrinin sonlarından itibaren ele alınsa da etkili bir şekilde ortaya çıkışı III. Murad’ın tahta geçişiyle (1574) başlatılmaktadır.

12. Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye c. 1 s. 235.

Nasihat literatüründe ortaya konulan çözölme sebeplerini řu şekilde özetlemek mümkündür:⁽¹³⁾

a) Padişahların önceki dönemlere göre liyakatsizlięi

Bu husus bazı yazarlar tarafından açıkça belirtilmese de vezirazamı sorumlu göstererek onu göreve getiren padişah dolaylı olarak suçlanmaktadır.

b) Adliye'nin bozulması ve Kanun-ı Kadim'e riayet olunmaması

Eserlerde üzerinde çok durulan hususlardan birisi adaletin ihmali diğeri de Kanun-ı Kadim'e riayetsizliktir. Özellikle devşirme ve timar sistemlerinin gelenegini ihlal edici uygulamalardan yakınılmaktadır. Mesela devşirme uygulamasına dikkat edilmemesi, dışarıdan adam alınması, timarların hak edene değil de beylerin adamlarına verilmesi, arazi tahririnin yapılmaması şikayet konularıdır.

c) Rüşvet

Müelliflere göre Kanun-ı Kadim'in ihlal edilmesinin ve idarede gereken dirayetin gösterilememesinin temelinde rüşvet yatmaktadır.

d) Mansıpları ehline vermemek

Mansıplar rüşvet veya iltimas yoluyla ehil olmayanlara verilince erbab-ı menasıp azledilmemek için rüşvet yoluyla yerlerini teminat altına almaya çalıştılar.

Yine rüşvet ve mansıpların ehline verilmeyişi yüzünden timar sistemi ihlal edildi. Timar ve zeamet toprakları ileri gelenlere arpalık, paşmaklık ve mülk olarak dağıtıldı. Timar sisteminin bu şekilde bozulması, ordunun en önemli unsuru sayılan Timarlı sipahilerin zayıflamasına ve

13. Öz, Mehmet, a.g.e., s. 104 vd.

sayıları artan kapıkulu askerleri karşısında güçten düşmelerine sebep oldu.

e) Toplum hiyerarşisinde bozulma

Osmanlı devlet ve toplum anlayışının en önemli ilkelerinden biri kabul edilen “herkesin kendi yerini bilmesi ve kendi yerinde bulunması” anlayışı da çözülme dönemlerinde ihlal edilmiş, özellikle rüşvet ve iltimas yoluyla zümreler arası geçişe yol verilmiş, devşirme ve timar sistemleri yanında ilmiye mesleğine de ehil olmayanların girmesiyle toplumsal hiyerarşi dengesi bozulmuştur.

f) Hazinenin zayıflaması

Gelirlerin azalması, masrafların artması neticesinde hazine her geçen gün açık vermeye ve boşalmaya başlamıştır.

g) Ahlakî çürüme

Rüşvet, iltimas, emanetlerin ehline verilmemesi, idarecilerin zulmü, alt tabakalara mensup kişilerin haddi aşır giyim-kuşamda büyüklere özenmesi, âlemi fitne ve fesadın kaplaması vb. şikayet unsurları ahlakî yozlaşmanın birer tezahürü olarak ele alınmıştır.

Öte yandan kişinin haddini ve yerini bilmemesi, tamahkarlık, helal-haram bilmemek gibi olumsuz tavırlar yaygınlaşırken, fazilet, kanaatkarlık vb. hasletlere sahip kişilerin itibar göremeyişlerinden yakınılmıştır.

2. Modern Çalışmalarda Yapılan Tespitler

Modern çalışmalara kaynaklık etmesi itibarıyla Yusuf Akçura'nın tespitleri, Osmanlı'nın çözülme ve bozulma sürecini hazırlayan amillere

dair görüşleri önem kazanmaktadır. Onun tespitlerine göre Osmanlı'nın dağılmasına sebep olan amiller şunlardır:

a) Rönesans ve reform adı verilen fikri hareket Batıda yayılırken, Osmanlı'nın bu harekete iştirak edememiş olması

b) Batılıların okyanuslara açılarak, sömürgeler yoluyla servet ve marifetlerini arttırmaları, Osmanlı'nın bu konuda da Avrupa'nın gerisinde kalışı

c) Ortaçağın kapanıp Yeniçağın başladığı bir dönemde rönesans ve reform ile Avrupa'da ortaya çıkan fikri ve ilmi intibah, servetin artması, maddi ve manevi tefevvuka karşı koyacak vasıtalarından Osmanlı'nın mahrum olması

d) Osmanlı tebaasının çok farklı kavim, dil, din, mezheplerden oluşması ve bunlar arasında birliğin sağlanamayışı

e) İmparatorluğun çok geniş bir sahaya yayılmış olmasının iyi ve muntazam bir yönetime engel oluşu

f) Dahili gelirlerin yetmemesi sebebiyle ve Türklerin temel hasletlerinden olan istila ve tevessü arzusunu, ihtişam ve azamet emelini tatmin gayesiyle sonu gelmeyen harp ve istilalara girişilmesi. Gelir getirmesi şöyle dursun harp masraflarının artması

g) Harplerin devlet bünyesini zayıflatması yanında, sulh zamanlarında bile idare ve intizamın bozulmasına sebep teşkil etmesi, Viyana bozgunundan sonra savunma harplerinde bile yetersiz kalınması

h) Yenilgiler neticesinde devletin kudret, nüfuz, şeref ve sultanının azalması

ı) Kapıtülasyonların zararının her geçen gün artması, Osmanlı tüccar gemilerinin inkışafına engel teşkil etmesi

- i) Hristiyan tebaanın idaresinin zorlaşması
- j) Halkta hoşnutsuzluğun artması, hükümet ile ahali arasında imti-zaç ve ahengin eksilmesi
- k) Gerek merkezde gerekse vilayetlerde adaleti tevzi ve saltanatı temsil eden makamların, şeriata ve kanuna muğayir keyfi hareketleri-nin artması ve zulmün, irtikap ve irtişanın yaygınlaşması
- l) Medreselerin medeni tekamüle kâfi derecede hizmet edememesi hatta 15. ve 16. yüzyıllarda bulunduğu seviyeden aşağı düşerek ilim ve marifetçe Osmanlıların Batıya nazaran geri kalmalarına sebep olması
- m) Batıda üniversiteler yanında teknik okulların ve ihtisas merkez-lerinin yaygınlaşmasına rağmen özellikle harp usul ve kaideleri, gemi inşası, top ve tüfek imali ve istimali gibi konularda Osmanlının geri kal-ması
- n) Batıda buhar kuvvetinin ve buharlı makina imalinin keşfiyle be-raber servetin tezayüt ve temerküze başlaması ve bu sebeple Batının Doğu karşısında korkunç bir iktisadi üstünlük kazanması
- o) Harplerde muvaffakiyetsizliklerin; idarede tezebzüplerin, mali-yede sıkıntıların, adliyede adaletsizliklerin, hükümdarlarda za'f ve ac-zin, ulûm ve maarifte inhitatın tabii bir neticesi olmak üzere cehil ve ta-assubun hâkim mevkie geçmesi ve her nevi teceddüt ve terakkiye mü-manaat edebilecek bir kuvvete malik olması.⁽¹⁴⁾

Shaw'a göre çöküşün sebebi olarak bir tek unsuru ele almak yanlış-tır. Ama Osmanlı düzeninde sahip bulunduğu çok önemli yer sebebiyle çöküşün anahtarını idari yapıda ve hükümdarlık kurumunda aramak gerekmektedir.⁽¹⁵⁾

14. Akçura, Yusuf. Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, s. 6 vd.

15. Shaw, Stanford J. a.g.e., c. 1, s. 236.

Çöküşün siyasi ve askeri nedenleri başlığı altında Shaw'ın zikrettiği tespitleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Yönetimde çok önemli yer tutan padişah ve onun kişiliği, almış olduğu terbiye ve eğitim Kanuni devrinden itibaren istenilen düzeyde olmamıştır.

- Devşirmelerin yönetimde söz sahibi kılınması, bunun sonraki dönemlerde sorun haline gelmesi

- Şehzadelerin taşraya çıkarak yönetim hususunda tecrübe kazanmaları geleneğinin terkedilmesi

- İcra ile görevli vezirlerin padişahı çocukluğundan itibaren saray hayatına özendirmeleri ve onun denetiminden uzak bir şekilde çıkar kavgalarına girmeleri

- Yönetimi ele geçirmede harem ve benzeri kulis ortamlarının her geçen gün önplana çıkması

- Timar sisteminin bozulması, yeniçeri sayısının artması, ordunun asli fonksiyonlarından uzaklaşması

Siyasi ve askeri çöküşe paralel olarak sosyal ve iktisadi alanlarda da bir çözülme başlamış, bazı durumlarda sebep-sonuç ilişkisi tersine dönse de kötüye gidişin önünü almak mümkün olmamıştır.

Sosyal ve iktisadi sebepler olarak Shaw şunları kaydetmektedir:

- Nüfus artışı

- "Kendi kendine yeterli olma" anlayışı üzerine kurulan iktisadi hayatın değişken çevre şartlarına ayak uyduramaması

- Avrupa'da icad ve keşiflerle elde edilen servet, üretim artışı ve benzeri gelişimler karşısında "loncaların sınırlayıcı davranışlarıyla desteklenen Osmanlı kapalı ekonomisi"nin verimsizleşmesi

- Avrupa'daki ticari gelişme ve yeni sanayii alanlarının Osmanlı'daki el sanatları sanayiini düşüşe zorlaması

- Yüksek enflasyon ve bunun neticesinde timar sisteminin bozulması. Ağır vergiler ve mültezimlerin ortaya çıkışıyla beraber özellikle köylüleri ve askerleri huzursuz eden sosyal kargaşaların artması.⁽¹⁶⁾

Çağdaş araştırmacılardan B. Lewis Osmanlı İmparatorluğunun 16. asırda yayılışının tabii sınırlarına ulaştığını ve artık aşamayacağı siyasi ve coğrafi engellerle karşılaştığı kanaatindedir. Osmanlılar hem denizde hem de karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kalmışlardır. Batıda Habsburglar, doğuda İran platosu ve Safeviler Osmanlı ilerlemesini engelliyordu. Afrika'da çöl, Hint okyanusunda Portekizliler ve kuzeyde Ruslar Osmanlılar için çok önemli olan fetih politikasının önünde birer engel durumundaydılar.⁽¹⁷⁾

Bu yaklaşımlardan farklı olarak Tarık Zafer Tunaya "Osmanlı'nın zaten İslam medeniyetinin skolastiği içinde doğduğunu", "İmparatorluğun en etkin siyasi gücü olan" ilmiyenin bütün sosyal yapıyı velayeti altına aldığını ve bu gücün sahip olduğu zihniyet itibariyle sorunları çözmek şöyle dursun bütün sorunlara kaynaklık ettiğini belirtmektedir.⁽¹⁸⁾

Tunaya'ya göre ilmiye sınıfı "Halife-padişaha karşı tam bir itaat doktrinini savunuyor, eğitim, adalet müesseselerinde bu gayeye göre adam yetiştiriyordu. İlköğretim müesseselerinden zamanın yükseköğretim müessesesi olan medreseye kadar daima bu skolastik zihniyet hakim olmuştur. Bu sistem, insan aklının bağımsızlığını ve yaratıcılığını kabul edemezdi. Zira ortada Şeriatın yorumları otoritelerin buyrukları vardı. Bunlara uymak, bunları ispat edilmiş gerçekler olarak kabul etmek, bunlardan sonuçlar çıkarmak gerekiyordu. Bunların dışına çıkmak küfürdü. Kafir olmadan aklın yaratıcılığını tesise imkan yoktu. Fakat

16. Shaw, Stanford J. a.g.e., c. 1, s. 238 vd.

17. Lewis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 24-25.

18. Tunaya, Tarık Zafer. Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s. 53 vd.

gayet dar bir şekilde yorumlanmış olan İslam akidelerine, daha doğrusu ilmiye sınıfı tarafından savunulan fikirlere itaatsizlik kafirlik oluyordu. Osmanlı ferdinin ve toplumunun düşüncesi dini-siyasi bir vesayet altındaydı. Bu çeşit bir manevi istibdat altında ise ferdin sorumluluk duygusu, yaratıcılığı, istidat ve kabiliyetleri gelişemezdi, gelişememiştir de... Medresenin zihniyeti buydu. Tamamen ferdî, mistik bir öğretim ve telkin sistemi 18. yüzyılda Aydınlik çağında Osmanlı ferdini dünya meselelerini çözmeye değil, onlardan uzaklaştırarak ahirete hazırlamaktaydı.⁽¹⁹⁾

Bu tespitlerden sonra konumuz itibarıyla diğerlerine göre bizi daha yakından ilgilendiren ilmiye sınıfına gelince; onlar da klasik metinlerin ötesine geçememişler, anlamsız tartışmalarla uğraşmaktan kendilerini alıkoyamamışlardır. Bazen azil ve sürgüne neden olan tartışmalara girişmişlerdir. (Kadızedeler Olayı - (1635-1656))^(*)

Kuruluşundan Kanuni devrine kadar Osmanlı ilmiye mesleği devamlı gelişme kaydetmiş, gerek medreselerde zamanla belirlenen dere-

19. Tunaya, Tarık Zafer, a.g.e., s. 54.

(*) Kadızedeler Olayı: Kadızedeler diye tarihe geçen grup, 1635 yılında vefat eden Kadıade Mehmet Efendi'ye nispetle bu ismi almıştır. Daha ziyade Birgivi Mehmet Efendi'nin (ö. 1573) Tarikat-ı Muhammediye isimli eserini kaynak ittihaz ederek bazı tartışmalı mevzuları gündeme getirmişler, devrin tarikat şeyhleri ve sufi ulemaya karşı cephe almışlardır.

Çoğunluğu selatin camilerinde vaiz olarak görev yapan bu insanların tasavvuf aleyhinde yaptıkları ateşli vaazlar, tartışmaların halk arasında yayılmasına, meydana çıkan gerilim yüzünden İstanbul'da çeşitli huzursuzlukların doğmasına sebebiyet vermiştir.

Ayasofya vaizi Üstüvani Mehmet Efendi, Fatih vaizi Şeyh Veli, Süleymaniye vaizi Şeyh Osman, Yeniçerilerin Orta camii vaizi Hüseyin Efendi, Çavuşzade, Köse Mehmet, Çelebi Şeyh gibi isimlerden oluşan bu grup, 1656 yılında Köprülü Mehmet Paşa'nın girişimleriyle engellenmiştir. Dönem ulemasının fetvası ve padişah fermanı ile bu kişilerin katline niyet edilmişse de sürgüne gönderilmeleri yolu tercih edilmiştir.

Kadıade Mehmet Efendi ile tarikat şeyhlerinden Abdülmecid Sivasi Efendi arasında başlayan tartışmalarda bahis mevzuu edilen konulardan bazıları şunlardır:

Evzan, mevlüt vb. şeylerin makamla ve güzel sesle okunup okunamayacağı, tarikat erbabının devran ve semalarının meşru olup olmadığı, sigara, kahve vb. muhdesatın haram olup olmadığı, Firavun'un imanı, Muhyiddin İbn Arabî'nin şeyh-i ekber mi yoksa şeyh-i ekfer mi olduğu, Yezid'e lanet edilip edilemeyeceği, kabir ziyareti, büyüklerin elini, eteğini öpmenin caiz olup olmadığı... ve benzeri meseleler.

Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı Tarihi III/I s.354 vd.

celer, gerekse kadılık teşkilatında Rumeli, Anadolu ve Mısır'da gelişen dereceler, birinden diğerine geçiş ve benzeri konularda doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne has bir sistem teşekkül etmiştir. İlmiye mesleği, geleneğini iyi koruyan, yetki ve imtiyazlarını iyi kollayan bir meslek olmuştur.⁽²⁰⁾

Osmanlılarda teşkilata dair ilk eserlerden biri olan Âsafnâme'de Lütfi Paşa (ö. 1564) ulemaya çok az yer vermekte ve pek sitayişkar olmayan cümleler kullanmaktadır.

"Ve müderrisin ve kuzât ve bi'l cümle ulema birbirlerine hased üzerdirler. Anların birbirinin hakkında söylediğine inanmayup, mansıblarına taharri idüp, reis-i ulema olanlar ile müşavere etmek lazımdır."⁽²¹⁾

Mesleğin içerisinden gelen, eserleriyle bu zümreye en büyük hizmetlerden birini yapan Taşköprüzade Ahmet Efendi (ö. 1561) daha 1540'larda medresede ulema arasında ilahiyat ve matematik ilimlerine karşı eski rağbetin kaybolduğunu ve genel olarak ilim seviyesinin düştüğünü ifade etmekte, nazari ilimlere dair eserlerin artık okunmadığını, ulemanın basit el kitaplarını okuduktan sonra kendisini yetiştirmiş kabul ettiğini yakınlıkla belirtmektedir.⁽²²⁾

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında ulemaya en ağır tenkitleri Gelibolulu Mustafa Âli yapmıştır. Âli, Kühü'l Ahbar adlı tarihinde, Nüşatü's Selatin ve Mevaidü'n Nefais fi Kavaidi'l Mecalis adlı teşkilata dair eserlerinde ulemayı ve ilmiye mesleğini eleştirmiş, ulemanın artık merasim uleması haline geldiğini, birçok faydalı toplantıyı terkettiklerini, eser telif etmekte çok başarısız olduklarını, Ebussuud Efendi istisna edilirse kendi zamanındaki hiçbir alimin eser vermediğini, ilmiye mesleğinde adam kayırma, himaye anlayışının hakim olduğunu, kazaskerlerin mülazemet usulünün tatbikinde yolsuzluklar yaptıklarını, müderrislik

20. İpşirli, Mehmet. Osmanlı Devlet Teşkilatı, O.D.M.T. içind c. 1, s. 274.

21. a.g.e., s. 274.

22. a.g.e., s. 274.

ve kadılılıkların rüşvetle verildiğini belirtmekte, bilhassa ilmiye ailelerine verilen imtiyazların zararlarını anlatmaktadır. Medreselerde derslerin yapılmadığını, birçok müderrisin vakıftan ücret alıp, ders yapmadığını, ders yapmak isteyenlerin de talebe bulamadıklarını ifade etmektedir.⁽²³⁾

Yine bu dönemde Mustafa Selaniki (ö.takr. 1600) ulemanın cemiyetteki önemli yerini belirttiikten sonra, dini ve hukuku temsil eden bu zümrenin haktan ve dürüstlükten ayrılmaması gerektiğini, bunların asli görevinin toplumda iyiliği teşvik, kötülüklere engel olmak “emr-i bi’l ma’ruf nehy-i ani’l münker” olduğu halde ihmal ve çekingenlik sebebiyle bu görevlerini yapamaz olduklarını, teşrifatta önde bulunmak (tekaddüm ve tasaddur) kavgası yüzünden birçok önemli ve hayırlı toplantıyı terkettiklerini yana yakıla anlatmaktadır. Sık sık azledilmenin doğurduğu kararsızlık ve tedirginliği dile getirmektedir.⁽²⁴⁾

Onaltıncı asrın sonlarında ilmiyeden Hasan Kâfi ise, kendi çağında ulemanın başarısızlığını ve toplumdaki görevini yapamadığını dile getirirken, bunun sebebini yönetici zümrenin ulemaya değer vermemesine ve onların sözünün dinlenilmemesine bağlayarak farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır.⁽²⁵⁾

Onyedinci yüzyılın tanınmış müellifi Koçi Bey, IV. Murad ve Sultan İbrahim’e sunduğu layihalarda din ve devletin ilim ile, ilmin de ulema ile ayakta duracağını, Osmanlı padişahlarının ulemaya daha önce hiçbir hükümdarın göstermediği itibarı gösterdiklerini, ancak bunun ulema tarafından iyi değerlendirilemediğini belirtmiştir. Sık sık azillerin, rüşvet ve iltimasın bu mesleğe büyük zarar verdiğine, mesleğin temelini oluşturan mülazemetin yanlış uygulanmasının doğurduğu zararlara dikkat çekmiştir.⁽²⁶⁾

23. a.g.e., s. 275.

24. a.g.e., s. 275.

25. a.g.e., s. 275.

26. a.g.e., s. 276.

Dönem müellifleri arasında en çok tanınan ve eserleriyle ilim âlemine çok değerli katkılarda bulunan Katip Çelebi de eserlerinde Osmanlı medreselerinin ve genel olarak ilim hayatının içine düştüğü buhrandan, bunun sebeplerinden bahsetmiş, neler yapılması gerektiğine dair kendi görüşlerini dile getirmiştir.

Onun, Mizanü'l Hak fi İhtiyari'l Ehakk adlı eserindeki şu serzenişler o dönemin ilim dünyasını ve ilim anlayışını çok manidar bir şekilde ifade etmektedir.

“... Müslümanlar “eşyanın hakikatına dair olan ilimleri bilmek mühimdir” diyerek Emeviler ve Abbasiler çağında ulûm-i evail'i tercüme ederek Arap lisanına naklettiler. Selim bir fitrata ve müstakim bir düşünceye sahip olanlar, her asırda bu ilimleri okuyup, onları tahsil etmekten geri durmadılar. Tahrir ve tahkik semtinde hikmetle şeriatın arasını te'lif eden muhakkiklerin eserleri her asırda meşhur oldu. Muteber tutuldu ve revaç buldu.

Lâkin nice boş kafalı kimseler İslâm'ın ilk döneminde bir maslahat için vâki olan men'e dair rivayetleri görüp, katı bir taş gibi, saf taklitçilik hali içinde donup kaldılar. Meselenin aslını düşünüp taşınmadan red ve inkar eylediler. Felsefiyat diyerek onları kötüleme illetine mübtela olup, yeri göğü bilmez ve yekdiğerinden ayırt edemez bir cahil iken alim geçindiler.

Yüce Osmanlı Devleti'nin başlangıcından, Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye kadar hikmetle şeriat ilimlerini nefslerinde toplayan muhakkikler şöhret bulmuşlardı. Sultan Fatih Mehmet Han, Medaris-i Semaniye'yi bina edip, usulüne uygun olarak tedrisat yapılsın diye vakfiyesine kayıt koydu. Tecrid Haşiyesi ve Mevakıf Şerhi derslerini tayin etti. Sonra gelenler “bu dersler felsefiyattır” diyerek kaldırdılar. Yerine Hidaye ve Ekmel derslerinin okunmasını makul gördüler. Lâkin sadece bunlarla iktifa etmek makul olmadığı için ne felsefiyat kaldı ne Hidaye ne de Ekmel.

Böylece Rum diyarında ilim pazarına kesat geldi. Bunun ehli olanlar yok olmaya yüz tuttuğu için Kürt diyarında kıyıda köşede yer yer usul ve kanun üzere ders gören talebelerin mübtedileri Rum'a (İstanbul) gelerek muazzam bir şekilde tafra satar oldular."⁽²⁷⁾

Osmanlı İmparatorluğunun siyasi, iktisadi ve ictimai yapısında yukarıda saydığımız aksaklıkların yanında bazı dış sebepler de vardır ki geri kalmışlığın, mağlubiyetlerin ve ardından gelen yenileşme, çağdaşlaşma, batılılaşma faaliyetlerinin tahlili yapılırken bu dış sebepleri de gözardı etmemek gerekir.

Bunların en başında rönesans ve reform hareketleri gelmektedir. Batı'da önceleri sanat ve edebiyatta başlayan ama sonradan hayatın bütün alanlarını kuşatacak şekilde genişleyen yeniden yapılanma hareketleriyle birlikte Batı dünyası, yeni bir kimlik kazanmış ve günden güne gelişerek ortaçağ skolastisizmini üzerinden atmaya başlamıştır.

Zihniyet ve mantık değişimiyle birlikte sanayi ve teknoloji alanında da yeni gelişmeler olmuş, batı dünyasının yaşam tarzı, üretim-tüketim ilişkileri yeni formlar kazanmıştır.

Ayrıca coğrafi keşifler yapılmış, Amerika Kıtasının keşfi ve ardından Ümit Burnu yoluyla Hint Okyanusu'na açılma durumu, Avrupalı Devletlerin önüne yeni imkanlar açmıştır. Bu keşifler sayesinde ticaret ağı, açık denizlere kaymış, Avrupalı devletler, yeni yeni hammadde ve pazar imkanına kavuşmuştur.

Böylelikle Osmanlı Devleti'nin vesayetinde olan stratejik mevkie, ticaret yolları önemini kaybetmiş, Osmanlı bu gelişmeler neticesinde büyük oranda gelir kaybına uğramıştır.

27. Katip Çelebi. Mizanu'l Hak fi İhtiyari'l Ehakk s. 41-42.

B. ISLAHAT GİRİŞİMLERİ VE TEKLİFLER

Yukarıda anlatılan aksaklık ve bozukluklar ilk çıktığı andan itibaren bazı kimselerin dikkatini çekmiş, bir yandan problemler ve onları doğuran sebepler tespit edilirken, diğer taraftan bu meselenin çözümüne dair raporlar, layihalar hazırlanmıştır.

Osmanlı devlet adamları ve uleması özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendi devlet ve toplum düzenlerinin bozulmaya yüz tuttuğunun, “nizam-ı âleme ihtilal ve reâyâ ve berâyâyâ infial” geldiğinin farkındaydılar. Onlar karşılaştıkları bu gelişmeyi “daire-i adliye ve erkan-ı erbaa gibi ilkelere dayanan Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde izah etmişlerdir.⁽²⁸⁾

Özellikle III. Murad devrinden itibaren devlet bünyesinde görülen esaslı bozukluklar, sosyal yapıya zarar verecek boyutlara ulaştınca, dönem müellifleri tarafından ahlak ve siyasete dair risaleler kaleme alınmış, asayişin temini ve aksaklıkların giderilmesine dair teklifler dile getirilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin sosyal düzenine ilişkin genel tarih kitaplarında pek fazla malumat olmamakla beraber, elimizde bulunan siyasetnameler, çeşitli devirlerde padişahlara ve vezirlere sunulan layihalar, bizlere ictimai yapı ve işleyiş hakkında çok değerli bilgiler aktarmakta, Osmanlıyı değerlendirme ameliyesinde araştırmacılara ilk elden veriler sunmaktadır.

Yenileşme çabalarının tarihsel arkaplanını ana başlıklarıyla vermeye çalıştığımız bu bölümde, ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınması gereken bu eserlerin isimleri ve müellifleri şöyledir:

28. Öz, Mehmet. a.g.e., s. 12.

1. Lütfi Paşa, Âsafname
2. Gelibolu Mustafa Âli Efendi
Kühü'l Ahbar
Nüshatü's Selatin
Mevaidü'n Nefais fi Kavaidi'l Mecalis v.b. risaleler
3. Mustafa Selanikî, Tarih-i Selaniki
4. Hasan Kâfi el-Akhisarî, Usulü'l Hikem fi Nizami'l Âlem
5. Ayni Ali efendi.
Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan
Kavanin-i Osmaniye ve Havakin-i Sultaniye
Kavaninü'l Maadin
Risale-i Vazife Hârân ve Meratib-i Bendegan-ı Âl-i Osman
6. Kitab-ı Müstetab
Kitab-ı Mesalihi'l Müslimin ve Menafii'l Mü'minin
Hirzü'l Mülûk adlı anonim eserler
(Bu eserler Yaşar Yücel tarafından Osmanlı Devlet Teşkilatına
Dair Kaynaklar adıyla yayınlanmıştır. Ankara, 1988)
7. Koçi Bey, Risaleler
8. Kadızade İlmî Mehmet Efendi.
Nüshahü'l Hûkkam Sebebü'n Nizam
Mesmûatü'n Nekayih ve Mecmuatü'n Nesayih
9. Hasan Beyzade, Usulü'l Hikem fi Nizami'l Âlem
10. Reisülküttap Avni Ömer Efendi.
Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani
11. Katip Çelebi.
Mizanü'l Hak fi İhtiyari'l Ehakk
Düsturü'l Amel li Islahi'l Halel

12. Sarı Abdullah Efendi.

Nasihâtü'l Mülûk Terğiben li Hüsni's Sülûk

13. Tezkireci Cafer Efendi. Nesayihü'l Mülûk

14. Karaçelebizade Abdülaziz efendi. Mir'âtü's Safâ

15. Hezarfen Hüseyin Efendi

Telhisü'l Beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman⁽²⁹⁾

Gelibolulu Mustafa Âli'nin "Nüshatü's Selatin'i, Hasan Kâfi el-Akhisari'nin Usulü'l Hikem Fi Nizami'l Âlem'i Koçi Bey'in Risaleleri, Katip Çelebi'nin Düsturu'l Amel li Islahi'l Halel'i, Hazerfen Hüseyin Efendi'nin Telhisü'l Beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman'ı, anonim eserlerden Kitab-ı Müstetab, Kitab-ı Mesalihi'l Müslimin ve Menafii'l Mü'minin ile Hırzû'l Müluk adlı risaleler yanında listede adı geçmeyen Kadı Veysi Efendi'nin Hâbname'si, Aziz Efendi'nin Kanunname-i Sultani'si, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesayihü'l Vüzera ve'l Ümera'sı ve muhtemelen Koçi Bey tarafından hazırlandığı sanılan Velîyüddin Telhisleri Mehmet Öz tarafından "Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar" adlı kitapta ele alınmış, çözülmenin sebepleri ve ıslah çarelerine dair dönem müelliflerinin görüşleri değerlendirilmiştir. Çalışmamızın esas bölümlerine geçmeden; böylesi bir perspektif ve malumat birikimi sonraki gelişmeleri daha iyi değerlendirmeye vesile olacağından, ıslahat çabalarında önemli bir yer tutan ve Batılalaşma öncesinde Osmanlı'nın sosyal, kültürel, idari, iktisadi, askeri durumu hakkında önemli veriler sunan bu eserlere muhteva bakımından ana hatlarıyla göz atmak yerinde olacaktır kuşkusuz.

Nüshatü's Selatin adlı eserinde Gelibolulu Mustafa Âli kitabın giriş kısmında iyi bir idarenin temel ilkeleri olarak adalet, mansıpları ehline tevdi etmek, padişahın işlerle bizzat meşgul olması, zulme rıza göstermemek, narha dikkat etmek, fukaranın rahatını sağlamak vb. hususlara

29. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllara dair yukarıda sayılan müellifler ve eserleri hakkında bkz. Gökbilgin, M. Tayyib. "17. Asırda Osmanlı Devleti ve Katip Çelebi" adlı makale. Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler kitabı içinde. Ayrıca bkz. O.D.M.T. c. 1, s. 275 vd.

dikkat çekmekte çözümlenin en önemli sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır:

- aşağı kimselerin (edanî) yüksek mevkilere getirilmesi
- alimlere ilgi gösterilmemesi
- adaletin ihmal edilmesi ve zulme yönelinmesi

Eserin ikinci bölümünde kanunlara aykırı olarak ortaya çıkan bid'atlere değinilmekte ve bu bid'atler sekiz başlık altında ele alınmaktadır.

Birincisi, birçok insanın bulunduğu mevkiden daha yükseğini istemesi ve sonuçta toplumsal hiyerarşinin bozulması.

İkincisi, mansıpların iltizam yoluyla verilmesi ve aşağı kimselerin yüksek makamlara çıkmasına ortam hazırlanması.

Üçüncüsü beylerbeyliğin ya da sancağın ikiye ayrılması bu yüzden reaya'nın azalması, vergilerin artması.

Dördüncüsü, din ve devletin dayanağı olan ulema zümresinin düzeyinin ve mansıp silsilelerinin bozulması.

Beşincisi, vezir oğlu olanlara babalarının sağlığında beylerbeylik verilmesi onların da babalarına güvenerek zulüm yapmaları

Altıncısı, sikke ahvaline dikkat edilmemesi.

Yedincisi, timar ve zeametlerin usulsüz bir şekilde vezirler, beylerbeyleri ve sancakbeylerinin yakın adamlarına tahsis edilmesi.

Sekizincisi, timar ve zeametlerin ekabire tahsisi sebebiyle sipahilerin zayıflaması.

Bu tespitleri ortaya koyan Mustafa Âli'nin yapılması gerekenlere dair teklif ve beklentileri ise şunlardır:

- Her sahada kanuna aykırı uygulamalara son verilmeli, düzenin yeniden işlerlik kazanması sağlanmalıdır.

- Padişah ülke işleriyle bizzat ilgilenmelidir. Adalet üzere yeni bir kanun çıkarmalıdır.

- Timar ve zeametler hususunda sipahiler kollanmalı, haksız yere bunlara el koyan ekabir takımı engellenmelidir.

- Padişah sikke basımına özen göstererek bu konuda üslub-u sâbık üzere bir yol takip edilmelidir.

- Ulemaya mensup kişilerin düzen ve mansıplarına dikkat edilmeli, mansıpların tevcihinde idarecilere yakınlık yerine liyakat ve istihkak ölçülerine riayet olunmalı.

Hırzû'l Müluk adlı eserde sırasıyla padişah, vezirler, beylerbeyleri, ümera ve askerler, ulema, şeyhler, seyyidler ve müteseyyidler değerlendirilmekte, bu kesimlerde görülen bozulmalara değinilmekte, çözüm olarak,

- rüşvetin önlenmesi,
 - hazine gelirlerinin azalmasına yol açan gelişmelerin engellenmesi,
 - ülke işlerinin adalet üzere çekip çevrilmesi,
 - padişahın, yönetimi bizzat ele alması
- tavsiye edilmektedir.

Usulü'l Hikem fi Nizami'l Âlem müellifi Hasan Kafi ise bozulma sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

- Adalette ihmal. Bunun sebebi halkın işlerini ve ülkenin meselelerini ehil kişilere tevdi etmemektir.

- Müşaverede ihmal. Bunun altında idarecilerin ulemaya üstten bakmaları ve akıllı kişilerin sohbetine katılmaktan sarf-ı nazar etmele-ridir.

- Asker tedarikinde ve tedbirinde ihmal. Bu da askerlerin ümeradan ve seraskerlerden korkmamasından kaynaklanmaktadır.

Bunların hepsinin sebebine gelince bu rüşvet alınmak tamamı ve bunun yanında nisa taifesine rağbet edip sözleriyle amel etmektir.

Dört ana sınıflı (erkan-ı erbaa) toplum teorisi diğer müelliflerde olduğu gibi Hasan Kâfi'de de "mülkün ve saltanat nizamının temeli" sayılmakta sosyal tabakaların fonksiyonlarının birbirine karışması ve toplumsal hiyerarşinin bozulması bütün problemlerin kaynağı olarak ele alınmaktadır.

Çözüm olarak yapılması gerekenlere gelince:

- Herşeyden önce adalet temin edilmeli
- her iş ehline tevdi edilmeli
- Akıllı ve bilgili bir vezir işbaşına getirilmeli
- Ulemaya ve salih kimselere ikramda bulunulmalı, saygı gösterilmeli
- Yöneticiler işlerinde meşverete önem vermeli, ulema ile ve tecrübeli kişilerle istişare edilmeli, ayrıca yapılacak işin hayırlı olup olmadığı hususunda istihare yapılmalı
- Geleneksel savaş aletleri yanında yeni icad edilenlerin de elde edilmesi ve kullanılması sağlanmalı. (*)

Hasan Kafi'ye göre zafer Allah'ın yardımı ile, Allah'ın yardımı ise takva ile kazanılır. Bu sebeple askeri takva üzere tutmak ve kahvehane gibi bid'atlardan korumak gerekir.

(*) Tarihçiler Hasan Kafi'nin yeni silahlar konusunda bilgi sahibi olmasını serhad boylarında yaşamasına bağlamakta, ayrıca bu konuda ilk söz söyleyen kişi olduğunu ve bu yönüyle diğerlerinden ayrıldığını ifade etmektedirler. bkz. Berkes, Niyazi. Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 73.

Dönem müelliflerinden Kadı Veysi Efendi Hâbname adlı risalesinde dünyada bozuklukların ve fesadın yeni olmadığını, Hz. Âdem'den beri her zaman ve her toplumda kargaşa, düzensizlik ve ifsadın bulunduğunu vurgulamış, bozukluğun önlenmesinde “âlemin kalbi mesabesinde olan padişah”ın önemine dikkat çekmiştir. Ona göre padişahın bozulması ülkedeki düzenin karışıklığa dönüşmesiyle sonuçlanır. Bu durumu önlemek için reayaya insaf ile davranılmalıdır.

Yapılması gereken şey, şeriata sımsıkı sarılıp, mansıpları ehline vermek ve özellikle kadılıkları şeriatı iyi bilen kimselere tevdi etmektir.

Yazarı bilinmeyen Kitab-ı Müstetab’a göre bozulma III. Murad devrinde başlamış, adalet bir yana bırakılmış, vezirler ve beyler birbirine düşmüş, kul taifesinin içine ecnebi (yani devşirme olmayanlar) karıştırılmış, makam sahipleri günübürlük menfaatlere göre siyaset izlemeye başlamışlardır.

Hazinenin bozulmasına dikkat çeken yazar bunun sebebi olarak

- kul taifesinin (yeniçeriler) sayıca çoğalması

- beylerbeyi ve sancakbeylerinin azil ve tayinlerinde kanuna aykırı hareket edilmesi ve idarenin yozlaşması

- rüşvet

- tımar sisteminin bozulması

- mansıpların ehline verilmemesi

gibi hususlara değinmektedir.

Bunların hepsi de Kanun-ı Kadim’e riayetsizlikten kaynaklanmaktadır. Bütün bu olumsuzlukları bertaraf etmek için “diyaneti mükemmel ve kanun-ı Âl-i Osmanı icra eden zaman-ı sabıktaki ecdad-ı izamlarının vüzeraları gibi tarik-ı hakkı gözetir bir müselmanı bulup sadr-ı azam eylemek” gerekmektedir.

Koçi Bey de Risale’sinde önceki dönemlerde ortaya konan güzel uygulamalara dikkat çekmekte ve bunların özellikle Kanuni devrinden itibaren nasıl bozulduğunu anlatmaktadır.

- Önceden padişahlar divana bizzat katılırdı.
- İdareciler kul taifesinden seçilir reaya ve esnaf kul taifesine karıştırılmazdı.
- Sebepsiz yere hiç kimse azledilmez, ancak ehil olanlar işbaşına getirilirdi.
- Timar ve zeamet erbabı mazbut idi ve bunlara sadece atadan ve babadan sipahi ve zaim olanlar tasarruf edebiliyordu.
- Kapıkulu kapıda, erbab-ı timar timarlarında sakin olup, gayrı yerlerde oturmak memnun idi.

Koçi Bey'e göre 1574 tarihinden itibaren bu güzel uygulamalar ihlal edilmeye başlamış, toplum düzeni yavaş yavaş ifsad olmuştur.

Padişaha yakın kişilerin devlet işlerine karışması, haksız aziller nedeniyle ilmiye sınıfının itibarını kaybetmesi, devşirme ve timar sistemlerinin bozulması, rüşvetin artması, haksız vergiler yüzünden halkın dirliğinin bozulması gibi tespitler yapan Koçi Bey'e göre yapılması gerekenler şunlardır.

- Timar ve zeametlerin eskisi gibi düzenlenmesi
- Ulufelilerin sayısının mümkün mertebe azaltılması
- Şeriate aykırı temlik ve vakıfların tespit edilerek kullara dağıtılması
- Kanun-ı Kadim'e aykırı uygulamaların kaldırılması
- Mansıpların hak sahiplerine tevcihi
- Veziri azamın müstakil olması.

Yine Koçi Bey tarafından kaleme alındığı zannedilen Veliyüddin Telhisleri'nde de,

- padişahın divana bizzat katılması
- mansıpların sık sık el değiştirmesinin engellenmesi
- mansıplara, özellikle kadılıklara ehil kişilerin getirilmesi

- kanuna uymayanların ibret için cezalandırılması
- sikke ahvaline özen gösterilmesi
- ziynet eşyalarının kullanımının sınırlandırılması vb. tavsiyeler bulunmaktadır.

Kanunname-i Sultani adlı eserinde Aziz Efendi diğer risalelerde dikkat çekilen hususlara değindikten sonra onlardan farklı olarak,

- Doğu ve güneydoğu bölgelerinde yaşayan Kürt beyleri ve kabilelerine ilişkin düzenlemeler yapılmasını

- Ayrıca müteseyyidler (seyyid olduğunu iddia edenler) konusunda da çalışmalar yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

Kitab-ı Mesalihi'l Müslimin ve Menafii'l Mü'minin'de diğer eserlerde söylenenler ele alınmış, özellikle narh meselesi üzerinde durulmuş, alışverişlerde ve ihtisab işlerinde pek çok yolsuzluğun dönmesinden şikayetçi olan yazar "ehl-i ilm bir ihtiyarı muhtesib tayin etmenin lüzumunu vurgulamıştır.

Hemen hemen bütün eserlerde görülen "daire-i adliye ve erkan-ı erbaa" anlayışına dayalı toplumsal izah modeli Katip Çelebi'nin Düsturu'l Amel li Islahi'l Halel adlı eserinde de vardır. Araştırmacıların İbn Haldun kaynaklı dedikleri uzviyetçi yahut organizmacı devlet anlayışı Osmanlı aydınlarını da etkisi altına almış gözükmektedir. Hatta Osmanlı aydınlarının bu risalelerde değindiği "her sınıf mensuplarının kendilerine mahsus işlerle uğraşmaları gerektiği, bunun mülkün ve saltanat nizamının temeli olduğunu; sosyal tabakaların fonksiyonlarının birbirine karışmasının ise bozulmaya sebep olduğu" anlayışını Platon'un Devlet anlayışına kadar geri götürmek de mümkündür.⁽³⁰⁾

30. bkz. Karpaz, Kemal. "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma". Ortadoğu'da Modernleşme içinde, s. 105-106.

Katip Çelebi'ye göre bozukluğa çare olabilecek yollar çoktur. Bunlardan biri, halkı boyun eğdirir bir sahibû's seyf'in varlığı, diğeri ülkenin ileri gelenlerinin hakiki hükümdar olarak Allah'ı bilip buna göre hareket etmeleri, bir diğeri işbilir askeri önderlerin elele vererek sayesinde mutlu oldukları devleti kayırıp, fesat ve hıyanet erbabının köklerini kazması, bir diğeri yol ise devleti yönetenlerin hak yolda birleşip çalışmaları, israfı azaltarak, asker gücü ile iş görmeleridir.

Katip Çelebi kendi döneminde reaya'nın vergi verecek gücü kalmadığından hareketle,

- padişaha bir yıllık geliri tedarik edip, hazinenin borcunu tamamen silmesini
- mansıplara ehil ve tecrübeli kişilerin rüşvet alınmaksızın tayinlerini
- ve bunların görevlerinde uzun müddet bırakılmalarını tavsiye etmektedir.

Katip Çelebi gibi İbn Haldun'cu anlayışta olan Hezarfen Hüseyin Efendi de adalet ekseninde çözümlemeler yapmaktadır. Telhisü'l Beyan adlı eserinde kendinden önceki risaleleri derleyerek görüşlerini aktaran yazar,

- padişahın akıllı ve bilgili birini istiklal teminatıyla vezir yapmasını
- Suçu sabit görülmeden hiç kimsenin azledilmemesini
- Zulmedenlerin siyaseten katledilmelerini
- İlmiye mensuplarına çekidüzen verilmesini
- Kul taifesi ve timar erbabının Kanun-ı kadim üzere tertibini tavsiye etmektedir.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da Nesayihü'l Vüzera ve'l Ümera adlı eserinde tespit ve teklif olarak hemen hemen aynı şeylere değinmekte,

farklı bir tavsiye olarak “düşman ahvalinin yakından izlenmesi” gerektiğine dikkat çekmektedir.⁽³¹⁾

Bütün bu değerlendirmelerde göze çarpan ortak nokta, dönem müelliflerinin zihninde varolan bir altın çağ yahut “Osmanlı'nın haşmetli dönemi” olgusudur ki herkes o günleri hayırla yadetmekte, ısrarla “o dönemdeki gibi olması, “Kanun-ı Kadim üzere hareket etme” düşüncesi önplana çıkarılmaktadır.

Modern çalışmalara nazaran nasihat yazarlarının en önemli eksikliği Osmanlı ülkesinin dışındaki gelişmelere ve bunun Osmanlıya yansımalarına neredeyse hiç değinmemiş olmalarıdır. Nasihat literatüründe ağırlıklı olarak çözülmenin iç sebepleri ele alınırken, modern çalışmalarda daha ziyade dış sebeplere ve çevre şartlarının değişmesine vurgu yapılmaktadır.

C. YENİLEŞME SÜRECİNİN SAFHALARI

1) Lale Devri Öncesi (1566-1718)

Osmanlı'nın kendi dışındaki dünya ile ve özel halde de Batı ile olan münasebetleri hususunda tarihinin, bazı olaylar baz alınarak dönemlere ayrıldığını, bu konuda birtakım tasnifler yapıldığını görmekteyiz.

Genel tarih kitaplarına baktığımızda şu şekilde bir tasnifle karşılaşmamız mümkündür.

- a) Kuruluş ve genişleme (1299-1402)
- b) Fetret dönemi (1402-1411)
- c) Yükseliş dönemi (1411-1566)
- d) Duraklama dönemi (1566-1699)

31. Öz, Mehmet, Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, s. 53 vd.

- e) Gerileme dönemi (1699-1792)
- f) Dağılma dönemi (1792-1839)
- g) Tanzimat dönemi (1839-1876)
- h) I. Meşrutiyet dönemi (1876-1908)
- ı) II. Meşrutiyet dönemi (1908-1922)
- i) Cumhuriyet dönemi (1923 ve sonrası)

Böyle bir tasnife tâbi tutmada daha çok hayati önem arzeden olaylar gözönüne alınmakta, dönüm noktası sayılabilecek gelişmelere itibar edilmektedir.

Yukarıdaki sınıflandırmaya benzer bir yaklaşımda ise Osmanlı tarihi şu safhalara ayrılmaktadır.⁽³²⁾

- a) Meşruiyet (ispat-ı rüşd) safhası: Kuruluştan I. Murat'ın saltanatına kadar geçen süre.
- b) Kriz (fetret) safhası: 1402'de Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilgiyle başlayıp Fatih'e kadar geçen dönem.
- c) Tekebbür safhası: Fatih devrinden itibaren 17. yüzyılın başlarına kadar devam eden zaman süreci.
- d) Tasdik safhası: Bazı şeylerin artık iyi gitmediğinin görüldüğü, artık Batı'nın da var olduğunun kabul edilmeye başlandığı 17. yüzyıl başlarından itibaren 1683 viyana bozgununa kadar geçen dönem.
- e) Takdir safhası: Batının sadece varlığını kabulün ötesinde Batı'da "çok iş var" hükmünün benimsenmeye başladığı dönem 18. yüzyıldan II. Mahmut'a kadar.
- f) Hayranlık safhası: Batıda "çok iş var" yargısının "herşeyin en iyisinin onlarda olduğu" kabulüne dönüştüğü devre. Tanzimatla başlayan süreç.
- g) Teslimiyet safhası: Son dönemler.

32. Hocaoglu, Durmuş. Laisizmden Milli Sekülerizme, s. 172 vd.

Şerif Mardin, yukarıdaki tasniflerden farklı olarak şu aşamaları zikretmektedir.

a) Askeri restorasyon dönemi (1774-1821): Bu dönemde devlet erkani, özellikle Avrupa karşısında sürekli mağlubiyetlere karşı bir müdafaa-i nefis hâlet-i ruhiyesi içerisinde, askeri teknik ve teknolojileri yenilemeye çalışmıştır.

b) Toplumsal restorasyon dönemi (1826-1865): Askeri restorasyon yanında onu takviye etmek üzere toplumsal yapıda da değişikliklerin yapıldığı dönem. Tanzimat bu dönemin sembolü ve motorudur.

c) Toplumsal dönüşüm (transformasyon) dönemi: (1865 ve sonrası) Alınan tedbirlerin sadra şifa olmadığı görülmesiyle daha etkili çarelere başvurulmuş, Yeni Osmanlılar eliyle liberalizm Türkiye'ye getirilmeye çalışılmıştır.

d) Radikal dönüşüm dönemi: (19. yüzyılın sonlarından itibaren) Daha çok meşruti parlamentarizm fikrinin ağırlıkta olduğu, pozitivizm ve materyalizmin güç kazandığı, batıcılığın ön plana çıktığı dönem.

e) Cumhuriyet dönemi: (1923 ve sonrası): Topyekün ve cebri dönüşümlerin yaşandığı devre.⁽³³⁾

Dış dünya ile olan ilişkilerinde kendini "en üstün" gören Osmanlı Devleti parlak zaferlerle ilerlemeye devam ederken, Batı dünyasında olup-bitenleri zamanında öğrenememiş, gelişmeleri takip edememiştir.

"Savaş, barış, beraberlik, komşuluk ilişkileri ile hükümet olarak Avrupa'nın ilerleme, yenileşme ve yeniden yapılanmasından pek de habersiz olmayan Osmanlılar; hayat tarzlarının, hükümet özelliklerinin, bilgi ve uzmanlık seviyelerinin diğer ülkelerden daha üstün ve yüce bir konumda olduklarına inanıyorlardı. Batılıların ilmi programlarını araş-

33. Mardin Şerif. Türkiye Günlüğü 28. sayı (Mayıs-Haziran) 1994.

tırmaya gerek görmüyorlardı. Savaş alanlarında arka arkaya gelen zaferler de onların bu düşüncelerini teyid ediyordu. Bu yüzden Avrupa'ya yönelik uygun bir bakış açısı oluşturamadılar. Buna bağlı olarak da Avrupa seviyesinde -kültürel ve İslami özelliklerine de bağlı kalarak- bilgi ve uzmanlık alanında yenileşme yolunda askeri, ekonomik, sanayii ve siyasi atılımlar yapamadılar."⁽³⁴⁾

1571 yılında İnebahtı mağlubiyeti "cihan devleti"nin de yenilebileceğini göstermiş, bir şok tesiri yapmasına rağmen gereken tedbirlerin alınması cihetine gidilmemiştir.

1606 Zitvatoruk antlaşmasıyla Osmanlının "en üstünlük" iddiası bir manada fiilen ortadan kalkmış, Avusturya İmparatoru ile Osmanlı Padişahı eşit iki hükümdar sayılmış, Avusturya artık vergiden muaf duruma gelmiştir.

Bütün bunlara rağmen devlet ricalinin yukarıda zikredilen ruh hali, 1683 Viyana bozgununa kadar devam etmiştir. Nihayet 1699 Karlofça antlaşmasıyla ilk defa toprak kaybedilinceye kadar üstünlük duygusu sürdürülmüştür.

Duraklama devrinde işlerin iyi gitmediği, aksayan yönlerin düzeltilmesi gerektiği kanaati yavaş yavaş belirginlik kazanmaya başlamıştır.

Genç Osman (1618-1622), Dördüncü Murat (1623-1640) ve özellikle Köprülüler (Köprülü Mehmet Paşa (1656-1661) Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1661-1676) Kara Mustafa Paşa (1676-1683) Fazıl Mustafa Paşa (1689-1691) devrinde ilk ıslahat girişimleri başlatılmış, bazı alanlarda kısmi başarılar elde edilmiş fakat bu çabalar yüzeysel girişimlerin ötesine geçememiştir.

34. Hairi, A. Hadi. Osmanlının Batılılaşma Çabaları ve Batının İki Yüzü, s. 8-9.

Bu dönemde yapılan ıslahat çabaları Batı'nın taklidi gibi bir düşüncenin tamamen dışında ve imparatorluğun meselelerine.bütünüyle kendi iç dinamikleri çerçevesinde çözümler bulma düşüncesiyle ortaya konmuştur.⁽³⁵⁾

Nitekim bu dönemde kaleme alınan ve ıslahatı konu edinen eserlere bakıldığında, Batı'ya öykünme gibi bir durum sözkonusu edilmezken, Koçi Bey risalesinde görüleceği üzere, çözüm yolu olarak nizam-ı kadim'e dönüş ve şeriat kurallarının tam anlamıyla uygulanması, ihya edilmesi hararetle tavsiye edilmektedir.

Bu dönem boyunca kendini üstün görme anlayışı devam ettirilmiş, aksaklıkların ıslahı düşünülmüş, çözüm olarak Batı değil, nizam-ı kadim'e dönüş fikri önerilmiştir.⁽³⁶⁾

17. yüzyılda gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat çabaları askerlik alanıyla sınırlı kalmış, daha ziyade ordunun ıslahı ve teknik güç yönüyle takviye edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu çabaların başarılı olup olmaması padişahların ve vezirlerin ısrarı, disiplin anlayışları ve hayatta kalma süreleri ile doğru orantılı olmuştur. Nitekim bu dönemde ıslahat fikrini savunup girişimde bulunanlar bazı başarılar elde etmişse de, onların ölümüyle imparatorluk tekrar ıslaha muhtaç duruma düşmüştür.⁽³⁷⁾

2) Lale Devri ve Sonrası (1718-1789)

Karlofça antlaşmasıyla birlikte kötü gidişatın önünü kesmek ve gerekli düzenlemeleri yaparak devlet gemisini uygun rotasına yerleştirmek düşüncesi daha bir önem kazanmıştır.

35. Hanioglu, M. Şükrü. T.D.V.İ.A. Batılılaşma md. c. 5, s. 149.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi c. 5, s. 55.

36. Hanioglu, M. Şükrü. a.g.y., c. 5, s. 149.

Eren, A. Cevat. İ.A., Tanzimat md. c. 11, s. 710.

37. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi c. 5, s. 55.

III. Ahmet devrinin (1703-1730) ıslahat girişimlerinde 1718'e kadar eski devirlerden pek farklı olmayan, aksaklıkları düzelterek geçmişin görkemli günlerine dönme çabalarına rastlanmaktadır.

Özellikle Köprülü sülalesinden olan Amcazade Hüseyin Paşa ve Defteri Sarı Mehmet Paşa'ların gayretleri göze çarpmaktadır ki bunlardan Amcazade Hüseyin Paşa; hudutların tahkimi, askeri, idari, mali ve içtimai alanlarda birçok düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerin gayesi Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmak olmuş, ıslahatların merkezinde daima askeri alandaki çabalar bulunmuş, diğerleri askeri düzenlemeleri takviye mahiyetinde şekillenmiştir.

Defteri Sarı Mehmet Paşa'nın "Nesayihü'l Vûzera ve'l Ümera" adlı eserini o devirde devletin idari ve iktisadi siyasetine yönelik ciddi bir eleştiri olarak yorumlayan H. Z. Ülken'e göre her ne kadar güzel ve yerinde tenkidler yapılmışsa da tedbir olarak yeni teklifler getirilmemiştir.⁽³⁸⁾

a) Batılılaşma ve Çözümü Başka Yerlerde Aramanın Başlangıcı: Lale Devri

Batılılaşma tabiri genel olarak Batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda, özel olarak da Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiye'sinde, Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır.⁽³⁹⁾

Osmanlılar'ın Batı'ya yönelişinin başlangıcından beri, öncelikle askeri ve eğitim müesseselerini içine alan değişme, başkalaşma ve gelişmelere, bir taraftan sosyal olayların karakteri, diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin tarihi özelliği ve coğrafi konumu dikkate alınarak birçok isim

38. Ülken, H. Ziya. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 23.

39. Hanioglu, M. Şükrü, a.g.y., s. 148.

verilmiştir. Batılışma süreci ilk başladığı andan itibaren teceddüt, ıslahat, nizam-ı cedit gibi tanımlamalar yapılmış bir ara tanzimat kelimesiyle ifade edilen bu yöneliş, daha sonraki dönemlerde asrılık, asrileşme, muasırlaşma kavramlarıyla dile getirilmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'siyle beraber "muasır milletler seviyesine ulaşmak", "sanayileşmek" gibi tabirler kullanılmış, günümüzde ise çağdaşlaşma, modernleşme, rasyonelleşme, laikleşme, kalkınma, ilerleme gibi birbirine yakın anlamlar ifade eden veya biri diğerini gerektiren kavramlar daha yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.⁽⁴⁰⁾

Çağdaşlaşma; sosyal değişme türlerinden birisi olup, tarih boyunca gelişmiş kurumların, bilimsel bilgidaki olağanüstü artışı yansıtan ve hızla değişen fonksiyonlara adapte edilmesi süreci diye tanımlanmaktadır.⁽⁴¹⁾

Bu tanımdan kaynaklanan anlayışa göre çağdaşlık; teknolojik, siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmede en ileri olan ülkelerin ortak özelliklerinin ifadesi, çağdaşlaşma ise diğer ülkelerin, bu özellikleri elde etme çabalarını ve özlemlerini dile getiren bir kavramdır.

Çağdaşlaşma ve modernleşme kavramları Doğu-Batı farkı olmaksızın bütün toplumlar için geçerli olan bir harekettir ve farklı toplumların birbirlerinden teknolojik ve rasyonel gelişmeler gibi ilk bakışta herhangi bir manevi değer ifade etmeyen, nispeten nötr ve daha çok maddi gelişmeleri iktibas etmeye yönelik bir anlam taşımaktadır.⁽⁴²⁾

Kavramları bu şekilde belirledikten sonra Lale devri ve sonrasını Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilgilenmeye başlaması şeklinde ifade etmemiz mümkündür.

40. Kara, İsmail. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. Batılılaşma md. c. 1, s. 159.

41. Er, İzzet, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi Çağdaşlaşma md. c. 1, s. 261.

42. Hanioglu, M. Şükrü, a.g.y., s. 148.

1699 Karlofça antlaşmasıyla ilk defa toprak kaybeden Osmanlı Devleti artık önceki dönemlerde taşıdığı üstünlük psikolojisinin bir anlam ifade etmediğini anlamış, yönetici kadroda batıya karşı bir ilgi uyanmaya başlamıştır.

B. Lewis'e göre Osmanlı Devleti Karlofça Antlaşmasından sonra eski gücünü ve ehemmiyetini kaybederek Avrupa siyasetine yönelmiş, artık tek başına hareket etme anlayışından vazgeçmiştir. Osmanlı devlet adamları bu tarihten sonra Avrupa medeniyetinden bazı unsurların seçilmesi ve alınması gerektiğini kabullenmiş, Rusya'da olduğu gibi bir batılaşma ve modernleşme sürecinin artık kaçınılmaz olduğunu, devletin ancak bu sayede eski gücüne ulaşabileceğini kavramışlardır.⁽⁴³⁾

R. Mantran da III. Ahmet devrinden itibaren Osmanlı İmparatorluğunda bazı yöneticilerde yeni bir anlayışın doğduğunu, bu yeni anlayış sayesinde Osmanlı'nın bir yandan Avrupa'ya doğru açılmaya başladığını, öte yandan yapısal olmasa da en azından kurumların işleyişinde reformlara gidildiğini ifade etmektedir.⁽⁴⁴⁾

Osmanlı yöneticileri imparatorluğun artık Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya egemen olan bir "cihan devleti" olmaktan çıktığını, üstünlük alanlarında gedikler açıldığını farketmişlerdir. Askeri yenilgilerle açıkça ortaya çıkan bu durum zamanla siyasi ve iktisadi sahalarda da kendini göstermiştir.

Özellikle 1718 Pasorofça antlaşmasından sonra 1730 yılına kadar geçen dönemde (Lale Devri) batıya olan ilgi, had safhaya çıkmış, batılaşma bu dönemle birlikte her geçen gün artarak devam etmiştir.

Damat İbrahim Paşa, Avrupayı tanımanın Osmanlı dış politikası için önemli olduğunu kavramış, bu vesileyle İstanbul'daki Avrupa elçi-

43. Lewis, Bernard, Modern Türkiyenin Doğuşu, s. 46.

44. Mantran, Robert. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi c. 1, s. 330.

leriyle düzenli ilişkiler kurmuş, öte yandan Avrupa başkentlerine elçiler göndermiştir. Mesela Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Efendi Paris'e, İbrahim Paşa Viyana'ya, Nişli Mehmet Ağa Moskova'ya, Mustafa Efendi Viyana'ya ve Mehmed Efendi Lehistan'a giderek, gittikleri yerler hakkında siyasi, iktisadi, askeri ve kültürel bilgiler içeren raporlar hazırlamışlardır.⁽⁴⁵⁾

Bu dönemde, yenileşmeye dair fikirler daha önceki devirlerden farklı olarak ele alınmaya başlamış, bizzat yenileşme fikrini işleyen risaleler kaleme alınmıştır.

Bunlardan ilki, yazarı belli olmayan ve Lale devrinin ilk yıllarında yazıldığı tahmin edilen bir Takrir'dir. Bu Takrir'de bir müslüman devlet adamı ile bir hristiyan subay konuşturulmakta, Osmanlı subayı, şeriatın ve Osmanlı idaresinin üstünlüğü inancını vurgularken, Batılı buna karşı çıkmamakla beraber, Avrupa dünyasında ortaya çıkan yeniliklerin alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Müslüman devlet adamı bu düşünceyi tam olarak kabul ediyor görünmese de tersini de iddia etmemektedir.⁽⁴⁶⁾

Bu Takrir hakkında Esad Efendi (1785-1847) zamanının bazı düşünürleri tarafından Padişah III. Ahmed'e sunulmak üzere sadrazam İbrahim Paşa'ya bir muhtıra olarak verildiği fikrini ileri sürerken, Mustafa Nuri Paşa (1824-1889) bunun Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan bir Avrupalı tarafından yazıldığını bildirmektedir.⁽⁴⁷⁾

Yenileşmeye dair önemli belgelerden biri de Huguenot^(*) grubunun başında bulunan De Rochefort'un projeleridir. "Bâb-ı Âli Hizmetinde Bir Fen Kıtası Kurulması Üzerinde Tasarı" biçiminde bir proje sunan De

45. Shaw, Stanford J. a.g.e., c. 1, s. 318.

46. Berkes, Niyazi. Türkiyede Çağdaşlaşma, s. 45.

47. a.g.e., s. 45.

(*) Huguenot: Fransa'da Katolik kilisesine karşı çıktıkları için dışlanan ve devletin çıkardığı zorluklardan kurtulmak amacıyla İstanbul'a gelen bir hristiyan grubuna verilen ad.

Rochefort askeri konular yanında, Osmanlı Devleti'nin çektiği mali sıkıntıya dair çözüm yollarına da işaret etmekte, kabul edilmesi durumunda Osmanlı Devleti için çok yararlı girişimlerde bulunabileceğini iddia etmektedir. Devlet ricali arasında yakın alaka uyandıran bu projeler Fransa elçisinin girişimleriyle engellenmiş ve pratiğe aktarılma imkanı bulamamıştır.⁽⁴⁸⁾

Yenileşme ve batılılaşma yolunda önemli bir aşama olarak, devrin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Paris'e elçi olarak gönderdiği Yirmisekiz Mehmet Çelebi'ye verdiği talimatta "Fransa'nın vesait-i umran ve maârifine dahi layıkıyla kesb-i ittila ederek kâbil-i tatbik olanların takririni"ni istemiştir.⁽⁴⁹⁾

Mehmet Çelebi kendisine verilen görevi yerine getirdiği gibi, yanında götürdüğü oğlu Said Çelebi'nin dönüşte ilk matbaayı kurarak kitap basma işini başlatmasına da dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

Enver Ziya Karal'ın tespitine göre Mehmet Çelebi'nin sefaretnamesi, Osmanlı'nın Batı'ya açılan ilk penceresi, matbaa ise Batı'dan alınan ilk teknik araçtır.⁽⁵⁰⁾

Tanpınar, Paris Sefaretnamesi için "hiçbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük sefaretname kadar mühim bir yer tutmaz. Hakikatte bu sefaretnamede bütün bir program gizlidir." demektedir.⁽⁵¹⁾

Bu gelişmelerin yanısıra Osmanlı Devletinde ilk defa askerî ıslahat teşebbüsleri başlamıştır. Kurulan talimgahlarda askerler, mevcut askeri ocaklardan farklı olarak eğitime başlanmış ve elde edilen yeni bilgiler uygulamaya konulmuştur. 1720 yılında müslüman olan ve Davud Ağa

48. a.g.e., s. 47-48.

49. Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 56.

Lewis, B. Modern Türkiyenin Doğuşu, s. 46.

Hanioğlu, M. Şükrü, T.D.V.İ.A., Batılılaşma md. c. 5, s. 149.

50. Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi c. 5, s. 56.

51. Tanpınar, A. Hamdi. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 10.

adını alan bir Fransız subay devletin daha önceden var olan tulumbacılarının yerine itfaiye teşkilatını kurmuştur ki bununla Osmanlı ıslahat tarihinde ilk defa batılı bir teşkilat kurulmuştur.⁽⁵²⁾

Yine bu devirde Osmanlı'nın batılılaşma sürecine büyük katkılar sağlayan İbrahim Müteferrika (ö. 1745) 1729'da kurulan matbaa ile ve yenileşme yönündeki düşünceleriyle çok etkili olmuştur.

Usulü'l Hikem fi Nizami'l Ümem adlı risalesinde "şeriat siyasetinin ıslahı", "din ve devlet hükümlerinin teceddüdü, "düzenin kurallarının tecdidi" gibi ifadeler kullanan İbrahim Müteferrika, Batı'yı küçük ve ke-rih görmekle beraber, kullandıkları "hakimane metod" sayesinde geliş-tiklerini kabul etmekte, ilk defa "nizam-ı cedid" kavramını kullanmakta-dır.⁽⁵³⁾

Kendinden önce kaleme alınan risalelerde ele alınan yenileşme fik-rinin muhtevasını genişletmiş olması, onu sadece militer bir iş olarak görmekten öteye götürmesi ve ilk kez Nizam-ı Cedit terimini ve ideoloji-sini işlemiş olması İbrahim Müteferrika'yı diğerlerinden ayıran en önemli husustur.⁽⁵⁴⁾

"18. asrın ilk yarısını hakikaten bir uyanma devri addetmek zaru-reti vardır" diyen Tanpınar'a göre "bu uyanışın en büyük âmili İbrahim Müteferrika'dır" ve onun eseri "bizde Avrupalılaşma hareketinin beyan-namesi" sayılmalıdır.⁽⁵⁵⁾

Bu devirde göze çarpan önemli gelişmelerin başında bir ilim heyeti oluşturulması ve bunlar vesilesiyle birçok eserin Türkçeye kazandırıl-ması faaliyeti gelmektedir.

52. Lewis, Bernard. a.g.e., s. 47.

Karagöz, Mehmet, Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri O.T.A.M. içinde sayı 6, s. 180.

53. Kaygı, Abdullah. Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma, s. 43.

54. Berkes, Niyazi, a.g.e., s. 51.

55. Tanpınar, A. Hamdi. a.g.e., s. 11-12.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın teşvikleriyle bu devirde bir fikri canlılık başlamış; bir yandan profan bilimlere merak artarken, diğer yandan da tarihe karşı büyük bir alaka uyanmıştır.⁽⁵⁶⁾

Lale Devri'nde gerçekleştirilen önemli işlerden biri de Haydarpaşa'da Avrupa usulüne göre talim yapan ve 300 kişiden oluşan bir askeri birliğin oluşturulmasıdır. Bostancı ocağından^(*) seçilen bu birlik 1730'daki Yeniçeri ayaklanması yüzünden faaliyetlerini devam ettirememiştir.

1730 Patrona Halil isyanından sonra da Batı ile temaslar devam ettirilmiş, özellikle bazı Batı'lı subaylar aracılığıyla askeri alanda yenileşme çabaları sürdürülmüştür.

I. Mahmut (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamit (1774-1789) dönemlerinde bilhassa Batı'nın askeri usullerinin uygulanması çabalarına ağırlık verilmiş, temaslar sıklaşmış ve daimi elçilikler kurulmuştur.

I. Mahmut devrinde göze çarpan en önemli yenileşme çabası Comte de Bonneval (1645-1747) denetiminde başlatılan, humbaracı ocağının^(**) modernleştirilmesi faaliyetidir. Müslüman olarak Ahmet ismini alan ve tarihlere Humbaracıbaşı Ahmet Paşa olarak geçen bu zat, Üsküdar'da kurulan kışlada bu ocağın yenilenmesine gayret etmiş, yine onun girişimleriyle Üsküdar'da Hendesehane adı altında ilk askeri fen ve tatbikat okulu açılmıştır.

Comte de Bonneval de selefi olan De Rochefort gibi yalnız askeri meselelerle ilgilenmemiş, devrin yöneticilerine Avrupa'daki siyasi, ikti-

56. Karlğa, Bekir. "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi" Bilim-Felsefe-Tarih dergisi içinde, s. 306-307.

(*) Bostancı ocağı: Yeniçeri ocağının dışında padişaha ve saraya en yakın ocak olup, en seçkin, yakışıklı ve güçlü Bosnalı devşirmelerden oluşturulan birliktir. Günümüz tabiriyle muhafız alayı denilebilir.

(**) Humbaracı ocağı: Askeri birlikler içerisinde en önemli fen kıtası olup, bomba ve havan topu yapımıyla uğraşan birliktir.

sadi, kültürel gelişmeler hakkında bilgiler aktarmış, Osmanlı topraklarında varolan madenlerin işletilmesi, Sakarya ile Marmara arasında ve Akdeniz'le Kızıldeniz arasında kanal açılması gibi projeler de sunmuştur.⁽⁵⁷⁾

Avusturya ve Prusya ordularında bulunan ve reform projeleri hazırlayan Comte De Bonneval yenileşme çabalarında usûl olarak "Eski yapının biçimi içinde yeni teşkilatlar kurmak" fikrini benimseyerek tepkileri en aza indirme yoluna gitmiştir. Bu usûl 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasına değin Osmanlı ıslahat çabalarının karakteristik özelliği olmuştur.⁽⁵⁸⁾

Cesaret ve kahramanlığın artık yetmediğini, çağdaş askerlik mesleğinde disiplin ve eğitimin, maaşların düzenli ödenmesinin önemli olduğunu ama bunların Osmanlı ordusunda bulunmadığını bilen Ahmet Paşa düzenli maaş ve emeklilik maaşıyla askerliği bir meslek haline getirmek, yeniçeri birliklerini küçülterek kendi yetiştirdiği subayları bu birliklerin başına geçirmek istemiş fakat muhalefetin artması sebebiyle çalışmalarını topçu birlikleriyle sınırlandırmak zorunda kalmıştır.⁽⁵⁹⁾

Humbaracı Ahmet Paşa'ya bu çalışmalarında Fransız subayları yardımcı olmuş, ortak gayretler neticesinde Üsküdar'da Hendesehane açılmış. Top Dökümhanesi, Baruthane ve Tüfek Fabrikası kurulmuştur. III. Ahmed devrinde başlatılan medreselerin ıslahı çalışmaları I. Mahmut devrinde daha ciddi şekilde ele alınmış, Hendesehanelerin kurulmasıyla birlikte Osmanlı devletinde artık Avrupa'dan yalnız neticelerin nakledilmesi yerine bilgilerin öğretilmesi ve üretilmesi süreci başlamıştır.⁽⁶⁰⁾

57. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 66-67.

58. Karagöz, Mehmet. a.g.mk., s. 182.

59. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 67.

Shaw, Stanford J. a.g.e., s. 327-328.

60. Berkes, Niyazi, a.g.e., s. 46.

Hairi, A. Hadi. a.g.e., s. 39.

Tanpınar'a göre Humbaracı Ahmet Paşa yalnız bir ıslahatçı olarak Lale devrini devam ettiren bir şahıs değil, 1730-1754 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletlerinin dış politikalarına da perde arkasında yön veren bir şahıstır.⁽⁶¹⁾

1754-1757 senelerinde padişahlık yapan III. Osman dönemi yenileşme çabalarının durduğu yıllardır.

Bu kısa aradan sonra III. Mustafa döneminde modern usulde topların dökülmesi ve topçu sınıfının oluşturulması çalışmaları tekrar başlatılmış, Humbaracıbaşı Ahmet Paşa'nın girişimleri devam ettirilmiş, Fransa'dan getirilen, haritacı, mühendis, top ve mermi yapım uzmanları ve coğrafyacılar tarafından oluşturulan bir ekiple, askeri ıslahat ve modernleştirme çabaları sürdürülmüştür. Ayrıca ilmi çalışmalara da ağırlık verilmiş, Avrupa'dan getirilen tıp ve astronomiye ait eserlerin Türkçeye çevrilmesi faaliyetleri de sürmüştür.⁽⁶²⁾

III. Mustafa devrinin ıslahatlarında devlet ricali arasında temeyyüz eden isim Koca Ragıp Paşa'dır. Devrinin "en alim kişisi", "adına layık en mühim insanı" olarak bilinen Ragıp Paşa "Sultan-ı şuara-yı Rum ve Sadru'l Vüzera" diye de tavsif olunmaktadır.⁽⁶³⁾

Bu devirde Koca Ragıp Paşa ile öne çıkan bir diğer şahıs da Baron de Tott isimli Fransız generalidir. Bu şahsın öncülük ettiği yenileşme çabaları sonucunda açılan Riyaziye okulunda olsun Tersane ve İstihkam mühendishanelerinde olsun yoğun bir ilmi faaliyet başlamış, İngiliz Kampel Mustafa, Fransız Kermorvan, Kasapzade İsmail Efendi ve bir Fransız mühendisin hakkında "Avrupa'da olsaydı ağırlınca altın ederdi" dediği Gelenbevi İsmail efendi bu okullarda ders vermişlerdir.⁽⁶⁴⁾

61. Tanpınar, A. Hamdi. a.g.e., s. 14.

62. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 79.

Karagöz, Mehmet. a.g.mk., s. 183.

63. Shaw, Stanford J. a.g.e., s. 335.

64. Karagöz, Mehmet. a.g.mk., s. 184.

III. Mustafa'dan sonra tahta çıkan I. Abdülhamid devrinde de (1774-1789) daha önce başlatılan yenileşme çabaları devam ettirilmiş, özellikle Seyyid Mehmet Paşa ve Halil Hamit Paşa gibi sadrazamlarla, Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın yenileşme yanlısı politikaları etkili olmuştur.

"Keskin zekalı ve yetenekli bir kişi" olarak tavsif edilen Halil Hamit Paşa, sürat topçularının sayısını arttırmış, sınır boylarındaki kaleleri Fransız usulüne göre tahkim ettirmiş, Fransız teknisyenlerin yardımıyla hendesehaneleri daha da geliştirmiştir. Tarihçilerin tespitine göre Halil Hamit Paşa sadece yenileştirmeyi devam ettiren birisi değil aynı zamanda eski müesseselerin de ıslahını savunan biridir. Bu maksatla timar sahiplerinin topraklarında oturmalarını talim ve eğitim yapmalarını ve çağrıldıklarında savaşa katılmalarına sağlamak için taşraya müfettişler göndermiş, eğitim ve disiplini kabul etmeyen yeniçerileri ordu-dan attırmış, Yeniçerilerin ve sipahilerin Avrupalı taktikler ve silahlarla eğitilmesine yönelik çalışmalar başlatmıştır.

Halil Hamit Paşa'nın karada yapmak istediklerini Cezayirli Gazi Hasan Paşa da denizde ve donanmada gerçekleştirmeye gayret etmiş, bu vesileyle tersanelerin yenilenmesi, levendlerin belirli mekanlarda toplanmasına ve eğitilmelerine başlanmıştır.⁽⁶⁵⁾

Bu devrin en belirgin özelliği Osmanlı devletinde artık yenileşme ve batılılaşma gayretlerine sahip çıkan kadroların her geçen gün çoğalmasıdır. Açılan okullar ve bu okullarda ders veren hocaların gayretleri neticesinde 1700'lerden itibaren sürdürülen ıslahat çabaları meyvelerini vermeye başlamış, artık daha ciddi girişimler için bir zemin oluşturulmuştur.⁽⁶⁶⁾

65. Karagöz, Mehmet. a.g.m.k., s. 185.

66. Shaw, Stanford J., a.g.e., s. 348.

b) Bu Dönem Boyunca Gerçekleştirilen Yeniliklerin Değerlendirilmesi

Osmanlı batılılaşmasında “batı hayranlığından” ziyade “zorunluluk” olgusuna dikkat çeken İ. Ortaylı’ya göre Osmanlı Devleti batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girmiştir. Teorik planda böylesi bir girişime hazır değildir ve bunu da zaten tarih, felsefe ve edebiyat alanlarındaki yavaş değişme göstermektedir.⁽⁶⁷⁾

Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahatların temel gayesini “ihya-ı nizam” kavramıyla ifade etmek mümkündür.

Osmanlı devlet ricalinin yöneldiği hedef “savaş meydanlarında düşmana mağlup olmayacak kadar kavi, ondan borç para istemeyecek kadar gani bir devlet” idi.⁽⁶⁸⁾

İşte bu hedefe ulaşabilmek gayesiyle Osmanlı ıslahatçıları doğrudan, devleti kavi ve gani kılacak pratik sonuçlara yönelmişlerdir.

Osmanlı ıslahatçılarının daima “acelecî” ve “pragmacı” olduklarını belirten D. Hocaoğlu pratik sonuçlara yönelmenin, acelecî ve pragmacı davranmanın sebeplerini şu şekilde izah etmektedir.

a) Bu hareket “devlet ve nizam müdafası” gibi en temel bir pratik ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Osmanlı can derdine düşmüştür. Uzun uzun düşünecek zaman bulamamaktadır.

“Bu pratik ihtiyacı hem ricalin ve hem de aydınımızın ortak endişesi ve zaaf kaynağıdır. Hep “acele birşeyler yapmak” bizim en temel kaygımız olmuştur. Tabii ki bunu bir yere kadar anlamak mümkündür, zira memleket hemen hergün sağından solundan vahşi kurtların dişlediği ihtiyar bir arslana dönmüştür.”⁽⁶⁹⁾

67. Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 19.

68. Hocaoğlu, Durmuş. a.g.e., s. 161.

69. Hocaoğlu, Durmuş. a.g.e., s. 161.

b) Bu hareketin aydını yoktur. Yani uzun soluklu düşünecek zamanı olmadığı gibi, bunu gerçekleştirecek insanı da yoktur.

Yenileşme çabalarının gerektiği şekilde yürütülememesinde daha ziyade fikri, entellektüel altyapının olmayışına dikkat çeken araştırmacılar,⁽⁷⁰⁾ bu olumsuz durumu izah ederken, o dönem İslam âlemindeki fikri donukluğa, medrese ve ulemanın gerçek misyonunu ifa edemeyişine atıfta bulunmaktadır.

Osmanlının zaten fikir nokta-i nazarından duraklama dönemine girmiş olan bir İslam dünyası devraldığını, dünyada olup-bitenleri anlayabilen, dünyayı doğru okuyabilen hakiki anlamda bir intelijansiyanın mevcut olmayışının temel nedeninin bu fikri donukluk olduğunu⁽⁷¹⁾ vurgulayan D. Hocaoglu diğer sebepleri sıralarken “herşeyin siyasi iktidar sahiplerince otoriter bir tarzda ve adeta bir kışla disiplini anlayışı çerçevesinde, emir-kumanda zinciri şeklinde, yukarıdan aşağıya dayatılmasının, yüzyıllara dayanan habis bir gelenek halini almasına” da işaret etmektedir.⁽⁷²⁾

Ulemayla alakalı değerlendirmelerinde ise Osmanlı düşünce dünyasında tipik bir skolastisizm egemenliği olduğunu belirterek, bütün skolastisizmlerde olduğu gibi “aşılmaz otoriteler” ve “kırılmaz zincirler” bulunduğunu, ulemanın o zincirleri kırıp, otoriteleri aşarak hür ve bağımsız düşünemediğini ifade etmektedir.

Ulemanın, olup bitenlerden devlet ricali kadar dahi haberdar olmadığına da işaret eden D. Hocaoglu sivil ve asker bürokratların acı hakiyatı sadece hissettiklerini, onların da problemi temelinden kavrayarak çözüme kavuşturacak durumda olmadıklarını, bu yüzden meseleyi sebep-sonuç ilişkisinden habersiz, sathi ıslahatlarla, halletmeye çalıştıkları-

70. bkz. Karhğa, Bekir. a.g.mk., s. 277 vd.

Hocaoglu, Durmuş. a.g.e., s. 161.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 55.

71. Hocaoglu, Durmuş. a.g.e., s. 161.

72. Hocaoglu, Durmuş. a.g.e., s. 161.

rını, son olarak ta taklit ve teslimiyete mecbur kaldıklarını belirtmektedir.⁽⁷³⁾

Problemin köklerini daha önceki devirlerde arayan ve bu vesileyle İslam Düşünce tarihinin gelişimine dair yorumlarla meseleyi izah etmeye çalışan Bekir Karlığa, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumu ele alırken Gazali, Gazali sonrası İslam Düşüncesi, Kelam, Felsefe, Tasavvuf gibi disiplinler ve bunlar arasındaki ilişkiyi incelemekte, görüşlerini bu temeller üzerine bina etmektedir.⁽⁷⁴⁾

Gazali ve onun Tehafüt el-Felasife isimli eserinin islam dünyasındaki etkilerini ele alarak değerlendirmeye başlayan Bekir Karlığa bu eserin “genel olarak felsefe ve entellektüel düşünceye karşı güvensizlik oluşturduğunu, felsefenin kaygı ile karşılanması sonucunu doğurduğunu, öte yandan Aristotelesçi felsefenin, tabiat bilimleri ve formel mantıkla ilgili spekülasyonlarının dini ilimler için temel alınmasına” kapı araladığını ifade etmektedir.⁽⁷⁵⁾

İbn Rüşd'ün “sağlam temeller üzerine kurulmuş olan tek gerçeklik” fikrinin İslam dünyasında gerekli ilgiyi görmemesinden yakınan B. Karlığa'ya göre onun akıl ve vahiy ikilemine dair çözümü, Batı dünyasının uyanmasına vesile olmuş, rönesansın hazırlanmasında güç kaynağı teşkil etmiştir.

Oysa İslam dünyasında Gazali'nin çözümü benimsenmiş, Yeni-Platoncu yorumuyla Aristoteles felsefesi, dini bir bilim olan İslam kelamının ana temaları haline gelmiştir. Gazali'nin araladığı kapı, Fahreddin Razi (ö.1209), Kadi Beydavi (ö.1292). Adudüddin el İci (e.1355) Sadeddin Teftâzani (ö.1390) Seyyid Şerif Cürcani (ö.1413) ve Celaleddin Devvani (ö.1512) gibi alimlerin katkılarıyla kelam ilminin felsefileşmesine neden olurken, diğer taraftan yine Gazali çizgisindeki sünni tasavvuf anlayışı

73. Hocaoglu, Durmuş. a.g.e., s. 162-163.

74. Karlığa, Bekir, a.g.mk., s. 277 vd.

75. Karlığa, Bekir, a.g.mk., s. 289 vd.

Feridüddin-i Attâr (ö.1233), Sa'di-i Şirazi (ö.1291) Mevlana Celaleddin-i Rumi (ö.1273), Yunus Emre (ö.1320 ?), Hacı Bektaş-ı Veli (ö.1337), Hacı Bayram-ı Veli (ö.1430) ve Molla Cami (ö.1492) gibi düşünürler elinde deruni zenginliklerle dolu bir hayat tarzı haline getirilmiş, ayrıca Şihabeddin Sühreverdi (ö.1191), Muhyiddin İbn Arabi (ö.1240) ve Sadreddin Konevi (ö.1272) vasıtasıyla geliştirilen vahdet-i vücudçu teosofi devletin yönetiminden medreselere kadar her alana hakim kılınmıştır.

Böylece Osmanlı bilginleri ve düşünürleri Aristotelesçi felsefenin etkisinde kalmış olan kelam ve hellenistik kültürlerin özümsemiyle geliştirilmiş olan yeni-platoncu, Gnostik ve Batıni fikirlerle içiçe girmiş tasavvufi düşünceye dayalı eserler kaleme almışlardır.⁽⁷⁶⁾

Bu şekilde fikri, entellektüel ortamı tespit ettikten sonra ilmiye mesleğinin durumuna da değinen B. Karlığa, bu fikri donukluk ve durgunluk ortamında ulemanın görevini yerine getirmekten uzak kaldığına, asli misyonunu üstlenemediğine işaret etmektedir.

“Devlet-i Aliyye bir yandan büyük bir ekonomik ve sosyal krizin içerisinde bocalarken, diğer yandan da geleceği için son derece tehlikeli olan önemli bir ilmi ve fikri bunalımla karşı karşıya bulunuyordu. Başta padişahlar olmak üzere önde gelen yöneticiler bu kötü gidişe dur demek için çareler arıyorlardı. Ne var ki asıl bu çareleri arayıp bulacak zümre olan ilmiye sınıfı mensupları, yeni çözümler önereceklerine, çoğunluğu yeniçerilikten yetişme olan Seyfiye ve daha çok saray erkan ve usulünü öğrenen, Osmanlı devlet bürokrasisini bilen, fakat derin bilgidен yoksun Kalemîyye erbabının, günûbirlik şartları önplanda tutarak ortaya koydukları çözümlere meşruiyet kisvesi geçirmekten öte bir çalışma yapmıyorlardı.”⁽⁷⁷⁾

76. Karlığa, Bekir, a.g.mk., s. 290 vd.

77. Karlığa, Bekir, a.g.mk., s. 285 vd.

Onyedinci yüzyılı Genç Osman olayı, IV. Murad'ın sistemsiz çırpınışları, Deli İbrahim'in akıl almaz davranışları, IV. Mehmet'in av merakları, kadızadelilerle sufilerin çekişmesi, iç isyanlar, Avusturya, Alman, Venedik ve Moskof savaşlarıyla geçen bir devir olarak⁽⁷⁸⁾ yorumlayan İ. Hakkı Uzunçarşılı bu konuyla alakalı değerlendirmelerinde aynı yaraya parmak basmakta, ilmiye sınıfının durumunu gözler önüne sermektedir.

“Onaltıncı asrın ikinci yarısıyla onyedinci asırdaki ilmi cereyan, medrese ve müderrislerin çokluğu, kemmiyet itibariyle hayli bir yekün tutmakta ise de keyfiyet cihetinden, yani yüksek ihatalı, mütefekkir ulmanın azlığı, ilim seviyesinin düşüklüğü, medrese teşkilatının bozularak çocuk mollazadelerin bilgisiz olarak yüksek makamları elde etmeleri gibi haller bilhassa onyedinci asırda alıp yürümüştür.

Bu asırda daha evvelki asırlara nazaran adet itibariyle pekçok eser kaleme alınmış ise de bunların içinden ilmi kıymeti haiz olanlar pek azdır; bu da yukarıda söylediğimiz gibi ilmi hüviyet sahibi büyük alimlerin az olmasından, yetişmemesinden ve bu gibilerin yerlerini ehliyetsizlerin işgal etmesinden ileri gelmektedir.⁽⁷⁹⁾

1699 Karlofça antlaşmasıyla bazı şeylerin değiştiğini farkedenden Osmanlı devlet ricali ve ilim adamları karşı karşıya bulundukları problemin öyle kolay kolay üstesinden gelinecek bir problem olmadığını anlamaya başlarlar. Fakat yapılacak düzenlemelerin köklü temeller üzerine kurulmasını sağlayacak ilmi ve fikri kadrolar bulunmadığı için bu konudaki kararsız ve tutarsız tutum devam edip gidecektir.

Onsekizinci yüzyıl (özellikle Lale Devri (1718-1730) Osmanlı düşünce ve ilim dünyasında yeni arayışların, bazı müspet gelişmelerin olduğu bir dönem olarak kabul edilir.

78. Uzunçarşılı, İ. Hakkı. Osmanlı Tarihi III/1, s. 454 vd.

79. Uzunçarşılı, İ. Hakkı. Osmanlı Tarihi III/2, s. 490.

Bir makalesinde⁽⁸⁰⁾ onsekizinci yüzyıl Osmanlı düşüncesini ele alan, devrin alimleri ve eserleri hakkında bilgiler veren Bekir Karlığa, bu dönemin “Osmanlı düşüncesi bakımından bir uyanış dönemi” olarak nitelendirilebileceğini ifade etmektedir.

“... Bu dönemde bir yandan pozitif bilimlere doğru bir eğilim baş gösterirken, öte yandan halkın daha iyi aydınlanmasını sağlamak üzere birçok temel eserin çevirisine başlanır. Ayrıca aynı dönemde Osmanlı bilginlerinin ilgi alanının da genişlemiş olduğunu görüyoruz. Daha önceki iki asırda çoğunlukla dini ilimler ağırlıkta bulunurken, onyedinci asrın ortalarından itibaren fikri ve felsefi konuların ağırlık kazanmaya başladığı görülmektedir. Her ne kadar bu dönem düşüncesinde köklü değişiklikler görülmezse de bilginlerin ve düşünürlerin Tasavvuf, Kelam, Felsefe, Tıp, Fizik, Astronomi, Matematik ve Tarih gibi bilimlerle ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır.”⁽⁸¹⁾

İ. Hakkı Uzunçarşılı onsekizinci yüzyılda özellikle müspet ilimler alanında ortaya çıkan gelişmeleri Avrupa ile olan temasların artmasına ve müspet ilimler üzerine yazılmış olan bazı eserlerin tercüme edilmesine bağlamaktadır.⁽⁸²⁾

Yine onun tespitine göre “Onsekizinci asırda dini, hukuki eserler bir asır evveline nazaran pek ziyade azalmıştır. Her ne kadar bazı medrese alimlerinin mahdud miktarda telifleri görülüyor ise de bunlar bir ilmi teliften ziyade tefsir ve hadise dair mütalealar ile bazı dini, hukuki ve felsefi eserlere yazılan haşiye, şerh ve talikat ile avamil, izhar, kafiye gibi kavaide (gramer) dair herhangi bir ilme ait eserlerin izahından ileri geçmemektedir.”⁽⁸³⁾

Bu tespitlerden sonra genel bir değerlendirme yapan Uzunçarşılı, Osmanlı ulehasının eserlerini önemsiz görmemekle beraber “sahası pek

80. Karlığa, Bekir, a.g.mk., s. 305 vd.

81. Karlığa, Bekir, a.g.mk., s. 305 vd.

82. Uzunçarşılı, İ. Hakkı. Osmanlı Tarihi, IV/2 s. 522.

83. Uzunçarşılı, İ. Hakkı Osmanlı Tarihi, IV/2, s. 522.

dar olan şark ilim metodundan dışarı çıkmayan ve eski dar çerçevesi içinde kalan bir hareketten ileri geçmeyen” ifadeleriyle eleştirmekte “bizdeki bu ortaçağ kafasının hiç değişmeyen devamına karşı, yeni buluşlarla batı ilim alemi her sahada geniş adımlarla ilerlemiş ve hâlâ da ilerliyordu” diyerek meseleyi dile getirmektedir.

“Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zaman islam medeniyetinin aydınlık ve rasyonalist devresi kapanmıştı. İmparatorluk İslam medeniyetinin skolastiği içinde doğmuştur” diyen T. Zafer Tunaya şu tespitleri yapmaktadır: 14. yüzyılda İslam dünyası kavimler arası mücadelede kendi içine kapanmıştır. Bu özelliklerine ilaveten İslam medeniyeti, fikri kuvvetini de kaybetmiştir. Fikir hayatı yaratıcı olmaktan çıkmış, nakilcilik, eskinin tekrarı ve tasnifi İslam skolastiğinin ifadesi olmuştur. Bu devreyi en iyi ifade eden olay ictihad kapısının kapanmış olduğunun kabûlüdür.

Osmanlı Devleti de bu skolastiğin etkisinde kalmıştır, imparatorluğun en parlak devirlerinde bile ilmi hüviyet sahibi şahsiyetlerin ilim ve fikir hayatında da yaratıcılığı önlediğini müşahade etmek kabildir. Bütün sosyal yapı aslında liberal bir din olan müslümanlığı yalan yanlış tefsirler içinde dondurmuş bir sınıfın ve temsil ettiği zihniyetin vesayeti altında kalmıştır.⁽⁸⁴⁾

18. yüzyıl boyunca (özellikle Lale Devri’nden sonra) yapılan ıslahat girişimlerinde “Osmanlı devletinin geleneksel kuruluşlarını diriltme yerine çağdaş Batıya yönelme eğiliminin doğduğunu” belirten N. Berkes’e gelince; ona göre bu dönemde gerçekleştirilen reform çabalarında “devlet gücünü modern yöntemlere göre yetiştirilmiş bir ordu ile desteklemek ve bunun gerçekleşmesi için teknolojik ve ekonomik kalkınmanın zorunlu olduğu fikri” başat unsurlar olmuştur.

84. Tunaya, Tarık Zafer. Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s. 53.

Bu fikirlerin hayata geçirilmesinde dışarıdan gelen insanların payına dikkat çeken Berkes, ele aldığımız konu itibariyle bizim için çok önemli bir tespitte bulunuyor ki bu da ulemanın yenileşme çabaları boyunca yardımlar ve hatta teşviklerle mühim bir fonksiyon icra etmesidir.⁽⁸⁵⁾

Lale Devri sonrası yenileşme çabalarının “çok yetersiz ve yüzeysel girişimler” olduğuna da dikkat çeken Berkes diğer araştırmacılardan farklı olarak bu yetersizliğin nedenlerini anlayabilmek için şu üç önemli soruya cevap verilmesi gerektiğini söylemektedir.

1. Bu ağırlık ve yüzeyde kalış acaba din örgütünün direnişinden mi ileri gelmişti?

2. Bu sonuçların yüzeyde kalışının nedeni acaba yapılmak istenen reformların sadece askerlik alanında kalmış çabalar oluşunda mıydı?

3. Yoksa bunların altında daha derine giden bazı iç ve dış tarihsel koşullar mı vardı?⁽⁸⁶⁾

Bu sorulara verdiği cevaplar ve meseleye yaklaşım tarzı itibariyle modern dönem Osmanlı tarih yazarlarından oldukça ayrı düşen Berkes’e göre “bu gerilemelerin temelinde yatan nedenler ekonomik, teknolojik ve bilimsel gerileyiştir. O zaman henüz daha din ya da şeriat diye bir gericilik engeli yoktu. Bu daha sonraki dönemlerin yani çürümenin gövdeyi sardığı zamanların işidir. Gerçekte sözü edilen gerilemeleri ilk bildiren ve ilk uyardıkları yapan adam da ulemadan bir yazardır. Bosna’da kadılık eden Akhisarlı Hasan el-Kâfi 1596’da yazdığı Usûl-ül Hikem fi Nizami’l Alem adlı eserinde uyarılar yapmaktadır.”⁽⁸⁷⁾

Berkes’in “iç ve dış tarihi koşullar” olarak ele aldığı hususlar Osmanlı’nın gerileme sebeplerini izah etmeye çalışanlar arasında ona öz-

85. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 69.

86. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 69.

87. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 72.

gün bir yer sağlayacak niteliktedir. Onun bu konuyla alakalı değerlendirmelerini şu şekilde özetlemek mümkündür.⁽⁸⁸⁾

a) 17. yüzyılda Osmanlı egemenliğinin yayılı olduğu alanın teknolojik düzeyi ile Avrupa'da 17. yüzyıl sonunda erişilen düzey arasında doldurulması güç bir uçurum meydana gelmiştir. Özellikle askerlik teknolojisi anlamında bu durum çok belirgindir. 17. yüzyıla kadar teknolojik ve teknik alanlardaki üstünlük (barut, muhasara topu, havan, humbara, arkebuz, mayın) teknoloji transferi ve yabancı uzmanlardan istifadeyle birlikte örgütlenme, eğitim ve disiplin açısından Osmanlı hem siyasal hem de militer alanda önemli bir güç olmuş, hatta batılılar tarafından model alınmıştır. Ancak 17. yüzyılda Avrupa'da özellikle tüfek yapımında, savaş tekniklerinde, asker eğitiminde orduların sevk ve tertibinde çok önemli yenilikler yapılmıştır.

b) Osmanlı devleti bu yenilikleri takip edememiş, ordu çağdaş silahlarla donatılamamış, asker yetiştirme (talim ve eğitim) yöntemleri çürümüş, asker arasında yağmacılık, disiplinsizlik ve isyan eğilimleri başlamıştır.

c) Militer teknoloji ve sanayideki gelişmelerin izlenemeyişinin baş nedeni ise Osmanlı maliye ve devlet ekonomisinin içine girdiği bunalımdır. Avrupa'da hem ham, hem de mamul maddelerin değerleri yükselirken Osmanlı parasının değeri düşmüştür.

d) Mali bunalım koşulları altında Yeniçerilik "devlet kulluğu" olmaktan çıkmış, bir sınıf, siyasal güç kazanan bir parti olmuştur. Bir kul ocağı olan yeniçerilik bu süreçte hükümet karşıtlığına dönüşmüş, bu karşıtlığı ise siyasa-şariat bileşimine karşı olan Bektaşilik beslemeye başlamıştır.

88. Berkes, Niyazi. a.g.e., s. 74 vd.

e) Siyasal ve bürokratik üst tabakanın mansıp elde etme arzusu ya da elde ettiği mansıbı kaybetmemek için başvurduğu siyasi oyunlar.

f) Kapitülasyonların Osmanlı ekonomisine ve ticari gelişmeye zararları.

g) Batılı devletler arasında yaşanan Protestan, Katolik, Ortodoks geriliminin siyasa-din karışımı politikalarla Osmanlıya yansması.

18. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen ıslahat çabaları hakkında bu yüzyılın ilkyarısını bir uyanış devri olarak gören Tanpınar ise şunları söylemektedir:

“18. asırda yenileşme hareketinin tarihi cemiyet bünyesinde herhangi bir esaslı değişmeyi hedef olarak almadan, muayyen ihtiyaç ve zaruretler karşısında bazı teknik ve bilgilerin memlekete nakledilmesi için yapılmış az çok ciddi teşebbüslerden ibaretti. Bazı sahalarda tatbik edilen yeniliklerin elde ettikleri kısa ve âni muvaffakiyetler istisna edilirse en büyük kazancı, harplere ve içerde gördüğü mukavemete rağmen devam etmesi ve asrın sonuna doğru çok eksik de olsa bir nevi zihniyet ve dünya görüşü şeklini alabilmesidir.”⁽⁸⁹⁾

Yukarıda zikrettiğimiz değerlendirme ve tespitlerden anlaşılacağı üzere ilmi ve fikri bir temeli olmayan, neyin alınıp, nelerin dışarıda bırakılacağı hususunda ciddi herhangi bir tahlile dayanmayan girişimler neticesinde, problemin halledilmesi bir tarafa her geçen gün problemler çıkmış, yenileşme meselesi adeta çözümsüzlüğe mahkum edilmiştir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın dediği gibi “yeni bir medeniyet yoluna gidilmek” fikrinin çıktığı bir dönemde “işin başından başlanmayıp, kuyruğundan tutulmuş, binanın temeline bakılmayıp tavanın nakşine özenilmiş, yani Frengistan'da münteşir olan fûnun ve sanayiin neşr-ü tervici-

89. Tanpınar, A. Hamdi. a.g.e., s. 30.

ne himmet olunmak lazım gelirken, enhar-ı medeniyetin getirdiği hass ü hâşak, israfü sefahate aldanılmıştır.⁽⁹⁰⁾

“...Âdetlerin ve usulün değiştirilmesi zaten insana güç gelip, saltanat önde gelenleri ve devlet memurları bilinen sınırları aşip bütün bütün alafranga yoluna döküldüler. Lüzumlu lüzumsuz her hususta hareketlerini Avrupa usulüne dayandırır oldular. Bu aşırılıklardan halk ürküp onlara hemen günahkar ve kafir demeye başladılar ve (ifrat tefriti davet eder) kuralınca bütün bütün ters yönde aşırılık yolunu tuttular. (Hikmet mü’minin yitik malıdır, nerede bulursa alır) güzel sözünü inkar edercesine birtakım güzel buluşlardan bile yalnızca alafrangadır diye nefret ederek tutuculuk yolunun ta öte ucuna gittiler...”⁽⁹¹⁾

90. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih c. 1, s. 67.

Karlığa, Bekir. a.g.mk., s. 325.

91. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih c. 8, s. 122-123.

Kaygı, Abdullah. a.g.e., s. 58.

I. BÖLÜM

19. YÜZYILDA YENİLEŞME ÇABALARI (III. SELİM - II. MAHMUT)

A. 19. YÜZYILA GİRERKEN AVRUPA VE OSMANLI DEVLETİ

Çalışmamızın esasını oluşturan “19. yüzyılda yenileşme çabaları” ve bu gelişmeler karşısında “Osmanlı ulemasının tavrı”nın nasıl olduğuna geçmeden önce 19. yüzyıla girerken Avrupa’da ve Osmanlı’da siyasi, iktisadi, askeri ve kültürel olaylara yön veren genel duruma kısaca bir göz atmanın gereğine inanıyoruz.

“İmparatorluğun en uzun yüzyılı” olarak adlandırılan ve bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en sancılı, yorucu ve uzun bir asrı olarak 19. yüzyıl geleceği hazırlayan en önemli olayların yaşandığı ve kurumların temellerinin atıldığı bir dönemdir.⁽⁹²⁾ Bu dönem “İslam dünyasının en bunalımlı çağlarından birisi olduğu gibi, farklı arayışların da belirdiği bir asırdır.”⁽⁹³⁾

"19. yüzyıla girerken batı dünyası geniş çaplı ilmî, fikrî, kültürel ve mezhebî hareketleri deneyerek önemli değişiklikler gerçekleştirmiş, mevcut yapı ve değerler reforme edilerek Batı burjuva medeniyetinde iki yönlü bir model oluşturulmuştur. Bunlardan birincisi bilgi ve uzmanlaşma, ikincisi ise sömürgecilik hareketidir."⁽⁹⁴⁾

92. Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 26.

93. Karlığa, Bekir. Tunuslu Hayrettin Paşa, s. 7.

94. Hairi, A. Hadi. a.g.e., s. 7.

“Yeryüzünde Sanayi Devrimi’nin başladığı onsekizinci yüzyıldan itibaren tarihin koridorlarında yukarılara doğru tırmanan yeni güçler belirginleşirken, bazı eski güçler de giderek hızlı bir tempoyla geriliyorlardı” diyen Ali Gevgilili’ye göre tarihin yükselen gücü “Atlantik uygarlık çevresini oluşturmaya başlayan Batı Avrupa toplumları ve ekonomileriydi. Gerileyenlerin başında ise bir ara Avrupa kıtasının büyük bölümlerini elde edip bir dünya imparatorluğu kuran Osmanlı Devleti gelir.”⁽⁹⁵⁾

19. yüzyıla gelindiğinde Batı dünyasında artık çok şeyler değişmiştir. Ortaçağ boyunca batı düşüncesine hakim olan skolastik anlayışa son verilmiş, rönesans ve reform girişimleri neticesinde dinamik bir hüviyet kazanan Avrupa ülkelerinde çok önemli zihniyet değişiklikleri olmuştur.

Dünyevileşmenin yoğunluk kazandığı bu süreçte bilgi, bir güç olarak telakki edilmeye başlanmış, yeryüzüne egemen olma anlayışı önplana çıkmıştır. Değişmeyen ve evrenin merkezinde bulunan bir dünya anlayışı yerine yeni baştan kurulup yaratılan dinamik bir evren tasavvurunun kabulü yaygınlaşmıştır.

Batıdaki değişim sürecinin dünya görüşü düzeyindeki ürünü Aydınlanma felsefesidir. Aydınlanma felsefesi, insanın kendi istem ve bilinciyle tüm evreni anlayabileceği, giderek onu değiştirip yepyeni biçimler verebileceği inancını yansıtır. Bu inancın ardından, bilimsel ilerlemeler, yepyeni buluşlar, usun egemenliği ve tarihsel oluşumu yasalaştırma çabaları doğmuştur.

Aydınlanma düşüncesi geleneksel düşünce organizasyonlarının temellendiği dini eksenden sapıp, insan aklını öne çıkaran yeni bir anlayışı temsil eder. Bu düşünce tarzı, hayat şeklini toplumsal örgütlenme

95. Gevgilili, Ali. Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk, s. 19.

tarzını ve en önemlisi insanın varlığı kavrama ve değerlendirme biçimini dönüştürerek değiştirmiştir. Tanrı merkezli evren anlayışının yerine insanı ve aklını merkeze alan ve evrenin odağına efendi olarak insanın kendisini oturtan bir bilim ve felsefe anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre tarih boyu insanın kendini gerçekleştirmesini önleyen Tanrı merkezli anlayış, insanlığı etrafında olup bitenlerden uzaklaştırarak, geriliğe mahkum etmiştir. Artık insan, aklını kullanarak kendi dışında oluşan geleneksel, soyut-somut, araç, kurum ve yapıları aşarak ilerleme sürecine girmiştir.

Aydınlanma felsefesiyle birlikte modern dönemi oluşturan ve Batıdaki gelişmelerin itici gücü olan diğer bir husus da kapitalist sermaye birikimi ve Sanayi Devrimi'dir. Özellikle kentli sınıfların ve burjuvazinin gelişimiyle sermaye birikimi arasında ayrılmaz ilişkiler vardır. Burjuvazi yükseldikçe, kendisinden önceki egemen sınıfları yani aristokrasiyi ve hristiyan dünya görüşü çerçevesinde kurumsallaşıp başlı başına bir ekonomi ve politik güce dönüşen kiliseyi tarih sahnesinden dışarı sürmeye başlamış, bunun neticesinde ulusal egemenlik, ulusal devlet gibi modern olgularla karşılaşmıştır.⁽⁹⁶⁾

Aydınlanma felsefesi, Sanayi Devrimi ve Fransız İnkılabı ile 18. yüzyılda çok büyük değişimlere sahne olan Avrupa, 19. yüzyıla girerken ilerleme, dünya egemenliğini sağlama, yeni hammaddeler ve pazarlar bulma gibi saiklerle gözünü diğer kıtalara çevirmiş, böylelikle Avrupalılar ile diğer dünya halkları (özellikle İslam dünyası ve Osmanlı Devleti) arasında yeni bir dönem başlamıştır.

Avrupa'da önemli gelişmeler ve büyük dönüşümler yaşanırken, Osmanlı Devleti'nin de tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden birinde olduğunu görmekteyiz.

96. bkz. Türköne, Mümtaz'er. Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, s. 47 vd.

Gevgilili, Ali. a.g.e., s. 19 vd.

Tunaya, Tarık Zafer. a.g.e., s. 52.

Üçüncü Selim'in tahta çıktığı sıralar Osmanlı devleti dağılma devrine girmiş olmasına rağmen sahip olduğu topraklar itibariyle hala dünyanın en büyük imparatorluğudur.⁽⁹⁷⁾ Ama bu büyüklük devletin karşılaştığı sorunların da cesametini arttıran bir büyüklüktür.

19. Yüzyıla girerken Osmanlı Devleti, kendisini tarih sahnesine çıkaran maddi ve manevi mesnedlerinden kaymış, kötüye giden askerî-siyasî gelişmeler yanında ilmî, içtimaî, iktisadî ve hukukî sistemlerde de intizamlı seyrini iyice kaybetmiştir. İç ve dış müdahaleler yüzünden devletin esas unsurları arasındaki irtibat ve muvazene zedelenmiş bir vaziyettedir.

Asırlardır muhteşemliği ve mağlup edilmezliği ile meşhur olan Osmanlı Devletinde nizamsız ve adaletsiz bir gidişat başlamış, devletin en önemli dayanaklarından olan ordu, yenilgiler, usulsüzlükler ve yeni tekniklere sahip olamama neticesinde asıl fonksiyonunu icra etmek şöyle dursun başlıca sorun kaynağı haline gelmiştir. Yeniçeriler zaafları kabul ve telafi cihetine gitmek yerine, mevcut hastalıklı halini muhafaza etmek adına her türlü muhalefeti yapmaya başlamıştır. Devletin geleceği için alınması gerekli tedbirler karşısında her an hazır isyancı bir teşekkül durumuna düşmüştür.⁽⁹⁸⁾

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan bozukluklar ve aksaklıklar birikerek adeta içinden çıkılmaz bir problemler yumağına dönüşmüş, idari, iktisadi, içtimai sorunlar her geçen gün artarak devam etmiştir. İçeride yaşanan bunca sıkıntı yanında yüzyıllardır Osmanlı karşısında mağlup durumda olan Batılılar da elde ettikleri güç sayesinde Devlet-i Aliyye'yi her yönden kuşatarak yıpratmaya başlamışlardır.

97. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 1.

98. Gündüz, İrfan. Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, s. 117 vd.

B) III. SELİM VE NİZAM-I CEDİT

Osmanlı İmparatorluğunun en zor dönemlerinden birinde tahta oturan III. Selim, daha padişah olmadan önce devletin gidişatına dair bazı endişeler taşıyan birisi olarak, ileride yapmayı planladığı ıslahat girişimleri için şehzadeligi döneminde bir altyapı oluşturma fikriyle hareket etmiştir.

Özel doktoru Lorenzo vasıtasıyla Fransız büyükelçisi Choiseul Gouffier'le temasa geçen III. Selim, Fransa'ya karşı dostluk duygularını ve işbirliği tekliflerini ifade ederek, güvendiği insanlardan İshak Bey'i Fransa'ya göndermek niyetinde olduğunu belirtmiştir.⁽⁹⁹⁾ Yakın gelecekte Osmanlı tahtına oturması beklenen şehzadenin bu teklifi üzerine Fransız büyükelçisi memnuniyetlerini şu satırlarla ifade etmiştir.

“Çâkerleri İstanbul'a elçilik ile geldim ise Osmanlı Devletinin eski şanlı ve şevketli durumuna kavuşmasını görmek ve kötülüğünü isteyenlerden intikam alınmasına bir hizmet yapmak ümidiyle gelmiştim. Halbuki nasihat yollu söylediğim şeylere hiç ehemmiyet verilmediği gibi Rusya devletinin her dediği Fransa'nın sadıkane sözlerine tercih edilmiştir. Hülâsa Ümmet-i Muhammedi gaflet uykusunda gördüğünden son derece müteessir ve bu yüzden üzülerek memleketime dönmeyi düşünmek üzere iken bu defa işaret buyurulan irade-i hümayunları üzere yüksek hizmetinizde bulunmak en büyük emelimdir.”⁽¹⁰⁰⁾

Elçinin Fransa'yla olan yazışmaları neticesinde İshak Bey'in Fransa'ya gönderilmesine karar verilir. İshak Bey'le beraber Fransa Kralı 6. Louis ve Başvekil Monmoren'e hitaben iki tane de mektup yazılır. Bu mektuplarda Osmanlı-Fransız dostluğunun tarihçesi, Osmanlıların

99. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları s. 14.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 60.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 442.

100. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 15.

Ruslara karşı verdiği mücadelenin Fransa'ya da yaradığı üzerinde durularak, İshak Bey'e itibar edilmesi, isteklerine önem verilmesi rica edilir.

Fransa kralı 16. Louis gönderdiği cevabi mektubunda Osmanlı padişahına nasihat makamında ifadeler kullanılır.

“Muharebe güç bir fendir. Bu fende düşman kadar terakki etmeden ve idman yapmadan sefer açmak külliye hatadır. Binaenaleyh zat-ı şahanelerinin Allah'ın inayetiyle tahta çıkması kısmet oldukça neticesini evvelden kestirmeden ve devlet işlerine tamamen nizam verilmeden önce herhangi bir harbe girişmeyeceklerine akl-ı selimleri delildir. Yenilikte ilerleme yapmadan ve bilhassa muntazam asker ile kumandanlar tedarik etmeden sefere başlamak emrinin verilmesinde mevcut tehlike yüksek takdirlerinize kalmıştır. Bir milletin kahramanlık ve cengaverlik hasletleri ne olursa olsun bu tedbirleri unutmamak gerekir.”⁽¹⁰¹⁾

16. Louis'in bu ifadeleri her ne kadar doğru olsa da genç şehzadenin izzet-i nefesine dokunur ve bunları bir hakaret telakki ederek, Ratip Efendi'ye;

“Buna devletçe cevap yazmalı, devletler kaidesini biliyorsun, yalvarır ve niyaz yüzünden yazma, minnetsiz ve korkusuz yaz.” der.⁽¹⁰²⁾

Ratip Efendi yazdığı mektupda aşağıda belirtilen hususların altını çizerek, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya minnet borcu olmadığını beyan eder.

a. Padişah nasihata muhtaç değildir, hiçbirşey bilmeyen bir çocuk gibi telakki edilemez.

b. 1768'de başlatılan Rus harbi Fransızların isteğiyle gerçekleştirilmiştir. Fransızlar Ruslara karşı Osmanlı devletine yardım ederlerse bu aynı zamanda kendi çıkarları içindir.

101. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 16.

102. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 17.

c. Mektupta belirtildiği şekliyle askeri ıslahat o kadar kolay bir iş değildir. Hem Avrupa devletleri ve diğer komşu ülkeler Osmanlının güçlenmesini istememektedirler.

d. Evvel zaman Frenk askerleri cenk bilmezdi ve nizam yok idi ve kanun yok idi, bunları cümle Frenk krallarına bizim âbâ'ü ecdadımız öğretti, onlardan gördüler ve öğrendiler. Ve ben âbâ ü ecdadımın kanunlarını bu vaktin tabiat ve nizamına göre ihya edeceğim.”⁽¹⁰³⁾

1789'da 28. Osmanlı Padişahı olarak tahta oturan III. Selim, daha önceden yapmayı planladığı icraatlara başlar. İlk etapta meşveretler kurarak devletin durumu hakkında herşeyin açıkça konuşulması, hastalıkların iyi teşhis edilmesi imkanlarını sağlar.

Devlet idaresinin iyi işlemesi için şehzadelik zamanından beri kendisine sadakatleri ile tanınanlara yeni vazifeler verdiği gibi ulemayı ve askerleri taltif etmekte de cömert davranır.⁽¹⁰⁴⁾

Yazdığı hatt-ı hümayunlarla sadrazama, sadaret kaymakamına ve diğer ilgili şahıslara yapılmasını istediği hususları bildirir.

Meşveret toplantılarından birinde hazır bulunan şeyhülislama, naipilerin zulmüne ve kaymakam paşadan vüzeranın fenalıklarına nihayet verilmesini, sekbanbaşından askeri işlerin düzeltilmesine gayret etmesini isteyen III. Selim, herbirine ayrı ayrı talimat vermiştir.

Payitahtta içki ve sefahat ile mücadele edilmesine, meyhanelerin kapatılmasına, kibar sınıfın ve devlet ricalinin hal ve zamana göre hareket etmelerine, fuzuli masraflardan korunulup, irtikap ve irtişa yollarının kapanmasına dair bazı nizamlar vaz'etti.⁽¹⁰⁵⁾

103. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 18-19.

104. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 442.

105. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 443.

Uzun meşveretler yanında Avrupayı'da yakından takip etmeye çalışan genç padişah, Fransa'da vukubulan Fransız İhtilali'ne dair "France nizam-ı cedidinin bir sureti tahrir ve taraf-ı hümayunuma irsal oluna"⁽¹⁰⁶⁾ diyerek dünyadaki gelişmelere olan ilgisini ortaya koymuştur.

Ayrıca 1791 yılında Ebubekir Ratip Efendi'yi Viyana'ya elçi olarak gönderen padişah, Avusturya'nın bütün müesseselerini görüp tetkik etmesi ve tetkikatından kendini haberdar etmesini ister.⁽¹⁰⁷⁾

Ebubekir Ratip Efendi'nin "Viyana Sefaretnamesi" ihtiva ettiği bilgiler itibarıyla III. Selim'in yapmayı tasarladığı ıslahatların bir ön hazırlığı şeklindedir.

Daha ziyade askeri teşkilatlanmanın anlatıldığı sefaretnamede ayrıca devlet teşkilatı, maden, posta, ziraat, sanayi, hastaneler, bankalar, yollar, vergi, gümrük vb. birçok husus dile getirilmiş bu konularda Avusturya iyice tanıtıldığı gibi, özellikle askerlik meselesinde Prusya, Rusya ve Fransa'dan da bilgiler aktarılmıştır.⁽¹⁰⁸⁾

Bu sefaretnamede askerin çok düzenli ve itaatli olması, hazinenin bereketli, tertipli ve daima dolu bulunması, vezirler ve diğer devlet ricalinin ve memurların doğru, işbilir ve sadık kimseler olması, halkın huzur ve refahının temin edilmiş olması ve tüm bunlardan sonra bazı devletlerle ittifak ve yardım anlaşmaları yapılması gerektiği vurgulanmakta, devletlerin kuvvet ve kudretinin bu tedbirlere bağlı olduğu belirtilmektedir.⁽¹⁰⁹⁾

Sefaretname'deki bilgilere ilaveten gerçekleştirmek istediği ıslahatları geniş tabana yayarak, yalnız kalmamayı, devlet ricalinin katılı-

106. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hattı Hümayunları, s. 30.

107. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 446.

108. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları s. 31.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 446.

109. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 32.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 446.

Gökbilgin, M. Tayyib. İ.A. Nizam-ı Cedit md. c. 9, s. 310.

masını sağlamayı amaçlayan III. Selim, ne yapılması ve nasıl yapılması gerektiğine dair layihalar hazırlanmasını ister.⁽¹¹⁰⁾

1792'de padişahın emri üzerine 22 tane layiha hazırlanır. III. Selim bu layihalarda ileri sürülen görüşler doğrultusunda başta askeri ıslahat olmak üzere geniş kapsamlı bir ıslahat faaliyetine girişir.⁽¹¹¹⁾

I. Askeri Alanda Islahat

Daha önceki ıslahat girişimlerinde olduğu gibi III. Selim dönemi ıslahat çabalarının da en önemlisi askeri alanda yapılanlardır. Askerlikle ilgili düzenlemelerde göze çarpan faaliyet alanları şunlardır.

- 1) Mevcut askeri ocakların ıslahı
- 2) Avrupa usulünde asker yetiştirme gayreti, Nizam-ı Cedit askeri
- 3) Askeri teknik müesseselerin ıslahı

1) Mevcut Askeri Ocakların Islahı

III. Selim, layihalarda da belirtildiği üzere mevcut askeri ocakların kaldırılmasının zor olduğunu biliyordu. Bu sebeple bu ocakların ıslah edilerek varlıklarının devamına karar verildi. Yeniçeri ocağı dışında kalan ocakların kanunnameleri yeniden düzenlendi, yeniçeri ocağı için de askeri eğitim ve öğretimin kabul ettirilmesi fikri benimsendi.⁽¹¹²⁾

Humbaracı ocağının artık sürekli İstanbul'da bulunması gerektiği kararlaştırıldı. Yeni kanunnameye göre humbaracılar için şu esaslar belirlendi:

- a) Humbaracı erleri geometri bilgisi ve atış sanatı için sürekli eğitim ve öğretime tabi tutulacak.

110. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 62.

111. Gökbilgin, M. Tayyib. İ.A. Nizam-ı Cedit md. c. 9, s. 310.

112. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları s. 44.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 446.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 63 vd.

b) Rütbeler rica, şefaath vb. şekillerle değil, hak edene, imtihan sonucunda verilecek.

c) Bütün erler İstanbul'da kışlalarda kalacak ve yoklamaya tâbi tutulacak, olmayanlar ihraç edilecek.

d) Mevcut askerler meslek bilgisinden imtihana tabi tutularak başarılı olamayanlar ihraç edilecek.

c) Erlerin evlenmesi yasaklanacak.

Yukarıda belirtilen esasların yanında teşkilatlanma, disiplin vb. birçok husus yeniden gözden geçirilerek yeni düzenlemeler yapılır.

Aşağı-yukarı aynı esaslar çerçevesinde lağımci ocağı, topçu ocağı, arabacılar ocağı vb. diğer ocaklar da hususi mevzuatlarla yeniden düzenlenir.⁽¹¹³⁾

2) Nizam-ı Cedit Ocağının Kurulması

III. Selim'e sunulan ıslahat layihalarında üzerinde önemle durulan fikirlerin başında, yeniçeri ocağının ıslahı geliyordu. Layihalarda bu konuyla alakalı üç farklı görüş sözkonusuydu.

a) Yeniçeri ocağını Kanuni Sultan Süleyman devrindeki vaziyetine getirerek ıslah etmek.

b) Yeniçeri ocağını bir tarafa bırakarak, Avrupa usulünde yeni bir ocak ihdas etmek.

c) Yeniçeri ocağının eski kanunnamesini yürürlüğe koymakla beraber buna Avrupa tarzı eğitim ve öğretimi ilave etmek.

113. Shaw, Stanford J. a.g.e., c. 1, s. 354.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 64.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 447.

Gökbilgin, M. Tayyib. İ.A. Nizam-ı Cedit md. c. 9, s. 312.

Bu üç görüşten akla en uygun gelenin orta yolcu denebilecek üçüncü görüş olduğuna işaret eden E. Ziya Karal, ikinci görüşün tatbik edilmesinin sebeplerini izah ederken bu konuda belirleyici sebep olarak yeniçerilerin durumunu göstermektedir.⁽¹¹⁴⁾

Aslında ıslahat programını uygulayanlar da yeniçeri sınıfından çekindikleri için Nizam-ı Cedit ocağını ilk aşamada Bostancı ocağına bağlı Bostancı tüfenkçisi adıyla kurmuşlardır.⁽¹¹⁵⁾

3) *Askeri Teknik Müesseselerin Islahı*

III. Selim bir taraftan eski ocakların ıslahıyla uğraşırken, diğer taraftan yeni usulde asker yetiştirmeye gayret etmiş, öte yandan ordunun dayanak noktası olan tophane, tersane ve mühendishanelerin ıslahını da gözardı etmemiştir.

Tophane için de yeni kanunnameler hazırlatan padişah, bu kurumun önemine binaen ıslahı için çok çalışmıştır. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden ustalar, mühendisler ve uzmanlar getirterek yeni ve etkili tophanelerin dökümünü emretmiştir.⁽¹¹⁶⁾

Tophaneye paralel olarak baruthanelerin de ıslahı gündeme gelmiş, daha fazla ve kaliteli barut elde etmeleri için buralara nezaret eden kimseler uyarılmışlardır.⁽¹¹⁷⁾

III. Selim'in çok önem verdiği ve belki de en başarılı olduğu alan, donanma ve tersanelerin ıslahıdır.

1773'de III. Mustafa'nın fermanı ile Baron de Tott nezaretinde açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, III. Selim'in tahta çıktığı sırada hiçbir işlevi olmayan, sadece adı varolan bir kurumdur.

114. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 63.

Gökbilgin, M. Tayyib. a.g.y., s. 312.

Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları s. 50.

115. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 447.

116. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 446.

117. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 62.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 446.

III. Selim işbaşına geldikten sonra hem Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'a gereken ilgiyi göstermiş, hem de 1795'te Mühendishane-i Berr-i Hümayun'u kurarak bu iki okulun birbirleriyle koordineli olarak çalışmasını sağlamıştır.

III. Selim'in girişimleriyle Osmanlı donanması baştan ayağa yenilenmiş ve General Sebastiani'nin ifadesine göre "mevcut Avrupa filolarının en güzeli" olmuştur. Ama aynı general bu güzel donanmayı kullanacak ehliyetli zabitlerin olmadığını da belirtmektedir.⁽¹¹⁸⁾

III. Selim yapmak istediği ıslahatlar için bol miktarda paraya ihtiyaç olduğunu biliyordu. Bu maksatla Nizam-ı Cedit programını uygulayabilmek için İrad-ı Cedit adıyla yeni bir hazine oluşturdu. Bu hazinenin sürekli dolu tutulması için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan padişah, şahsi servetinin önemli kısmını bağışlamanın yanında, değişik uygulamalarla İrad-ı Cedit hazinesini güçlendirmeye çalışmıştır.

Yüzük vb. bazı eşyalar dışında altın ve gümüş kullanımının caiz olmadığına dair şeyhülislamdan fetva alarak, saray mensupları dahil herkesi fedakarlığa çağırmış, bu konuda ferman çıkarmıştır.⁽¹¹⁹⁾

II. İdare Alanında Islahat

Islahat çabalarını sadece askeri alanla sınırlandırmayan III. Selim, diğer birçok konuda da ıslahat girişimlerinde bulunmuştur.

İstanbul'un idaresine dair yeni bir teşkilat kurularak İstanbul'a girişler denetim altına alınmış, kefil gösteremeyenlerin İstanbul'da oturmasına müsaade edilmemiştir.

118. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 71.

Gökbilgin, M. Tayyib. İ.A. Nizam-ı Cedit md. c. 9, s. 313.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 57.

119. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 84.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 70.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 447.

Gökbilgin, M. Tayyib. İ.A. Nizam-ı Cedit md. c. 9, s. 314.

Sık sık tebdil-i kıyafetle İstanbul'u dolaşan padişah, asayişin temini için lüzumlu gördüğü meselelerde, ilgili şahıslara hatt-ı hümayunlar göndererek gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemiştir.⁽¹²⁰⁾

Özellikle içki tüketimi ve içki kullananlara dair yasakların yanında kılık-kıyafete dair düzenlemeler de göze çarpmaktadır.

Hanedana mensup kimseler ve diğer devlet ricalinin şatafatlı giyim, kuşamları halk nezdinde dedikodulara yol açıp, lüzumsuz yere süslü giyinme modası yayılınca bu konuda da bir düzen ihtiyacı hissedildi. Ayrıca memleket ekonomisi Frengistan, Hint ve İran kumaşlarının ithali yüzünden zarar görüyordu.

Bütün bunları gözönüne alan padişah, sadrazama gönderdiği bir hatt-ı hümayunda herkesin durumuna göre giyinmesini, lüzumsuz yere israfa kaçmamasını, ayrıca ithal edilen kumaşların yasaklanmasını istemiştir.⁽¹²¹⁾

İstanbul'un idaresine dair uygulamalarda diğer meselelere de el atılmış, yangınlar için merkezi yerlere büyük su depoları yaptırılmış, önemli gıda maddelerinin temini ve ucuza maledilmesi için tedbirler alınmış, fiyat belirleme ve denetimlere önem verilmiştir.⁽¹²²⁾

İmparatorluğun idari yapılanmasında da bazı yenilikleri lüzumlu gören padişah, eyaletlerin yeniden belirlenmesi, vali, kadı, mutasarrıf vb. kamu görevlilerinin atanma usulü ve denetimi, toprak ve vergi sistemi, ayanlar ve mültezimlerin şahsi tasarruflarının kontrolü vb. birçok konuda hatt-ı hümayunlar yayınlarak devleti topyekün ıslah etme gayretini gütmüştür.⁽¹²³⁾

120. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 96.

121. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 101.

122. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 104-105.

123. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 107 vd.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 71.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III. md. c. 10, s. 447.

III. Selim'in idari alanda gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden biri de dönemin dış ilişkileri bakanlığı olan reisülküttaplıkta yaptığı düzenlemelerdir. Devletin mühim unsurlarından olan kalemiye bünyesinde reisülküttaba bağlı olarak çalışan Divan-ı Hümayun Kalemi, Mektub-ı Sadr-ı Âli Kalemi ve Amedi Kalemi yeni baştan ele alınmış, fazla kadrolar iptal edilmiş, azil ve atama mevzuatı belirlenmiş ve mevzuata uyulması istenmiştir.⁽¹²⁴⁾

III. İlmîyede Islahat

Giriş bölümünde işaret ettiğimiz üzere Osmanlı ilmiye geleneği 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamış, ilmi ehliyeteye riayet edilmeksizin makam ve mansıplar verilmesi, usullerin çiğnenmeye başlaması ilmiye sınıfının itibarına gölge düşürmüştür.

Zaten günden güne zayıflayan ilim anlayışı, muhtevası itibarıyla çok yetersiz bir müfredatı zorunlu kılarken, öte yandan imtihanlarda yapılan usulsüzlükler, görev yerine gitmeksizin elde edilen makamlar ve arpalıklar, çocuk yaşta insanların kadılıklara tayini vb. birçok husus, ilmiye sınıfı için en önemli handikaplar olarak çözüm bekliyordu.

III. Selim, ilmiye sınıfının bu halini gördüğünden, bu alanda da gerekli girişimlerde bulunmuş, işlerin kanun-u kadim üzere yapılmasını istemiştir.

Şeyhülislama yazdığı bir hatt-ı hümayunda isteklerini şu şekilde sıralamaktadır:

“... hatt-ı hümayunum sadır olmaksızın hiçbir ferde ruus i'ta olunmaya ve imtihanda â'la ders okuyanlara ruus verilüp, baki müstefileri bakiyetül imtihan tahrir olunalar ve dikkatle aralık aralık bakiyetül imtihan olanlara ve müstedilerine bilistilzam hatt-ı hümayunumla ruus

124. Findley, Carter V. Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, s. 103 vd.

verile ve ba'delyevm rica ve şefaatile asla ruus verilmeye ve tarik-i ilm-i şeriat bu veçhile gayet himayet ve naehilden siyanet oluna."⁽¹²⁵⁾

IV. İktisadi Alanda Islahat

E. Ziya Karal'a göre III. Selim'in iktisadi alanda bir ıslahat programının varolup olmadığını kaynaklardan tespit etmek mümkün değildir. Aynı şekilde Batı zihniyet ve metodları ile bir iktisadi kalkınma hareketinin yapıldığından söz etmek de kolay değil. Fakat tüm bunlara rağmen önemli iktisadi kıpırdanmalar olmuş, bazı uygulamalar neticesinde iktisadi gelişmeler kaydedilmiştir.

Padişahın iktisadi alandaki girişimlerini şu şekilde tasnif etmek mümkündür.

a) Genel tasarruf teşebbüsleri

Bu konuda III. Selim layihalarındaki tavsiyeleri de dikkate alarak başta, sikkelerin ayarlarını tanzim etmeye çalıştı. Daha sonra şeyhülislamın fetvasıyla ricalin ve halkın elindeki altın ve gümüş eşyayı toplatarak para döktürdü. Bunlar yeterli olmayınca yeni vergiler yoluyla hazineyi güçlendirmek istedi. Fakat bütün bunlar yeterli olmuyordu. Diğer devletlerden borç para alınması, israfa yol açan kıyafet, hediye vb. hususların yasaklanması da çare olmadı.

Lüks ve ihtişam tutkusu yüzünden memleketin parası ithal mallara akıyordu. Bunu engellemek için padişah kendisi dahi yerli kumaş kullandıysa da bu meseleyi halletmek mümkün olmadı.

b) İstanbul'un iase işinin tanzim ve kontrolü

Yukarıda zikredilen iktisadi tedbirler yanında alım-satım işlerinin belirli kurallara göre ve belirlenen fiyat üzerinden yapılmasına da önem verildi.

125. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 125.

Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 448.

İstanbul'da bir zahire nazırlığı ihdas edilerek zahire toplama ve dağıtma işi muhtekir tüccarların ellerinden kurtarılıp bu nezarete bağlandı.⁽¹²⁶⁾

Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısında en etkili unsurlardan biri de ticaret ve tüccarlardı. Daha ziyade gayr-ı müslimlerin yoğunlukta olduğu ticaret alanında da bozulmalar sözkonusuydu.

Yabancı devletlere tanınan ticari imtiyazlar yetmiyormuş gibi Osmanlı reayasından olan kimseler de yabancılara tanınan bu imtiyazlardan istifade ederek vergi kaçırma yoluna gidiyorlardı. Bazıları kendisini yabancı elçiliklerde tercüman olarak gösterip bu yolla vergiden kaçmaya ve imtiyazlardan yararlanmaya çalışırken, bazıları da (özellikle Rum kaptanlar) bir yabancı devlet himayesinde gözükererek mesela Rus bayrağı ve pasaportu kullanarak hem Ruslara tanınan haklardan istifade ediyorlar hem de vergiden kaçmak yoluyla devleti iki yönden zarara uğrattıyorlardı.

Bu hususları farkedenden III. Selim hem tercümanlar meselesinde hem de yabancı tüccarlar meselesinde yeni kanunnameler çıkararak devletin zarara uğratılmasını engellemek istemiştir.⁽¹²⁷⁾

V. Siyasi Alanda Islahat

III. Selim'i diğer Osmanlı padişahlarından ayıran en önemli noktanın onun padişahlık ve siyaset anlayışı olduğuna dikkat çeken E. Ziya Karal, padişah'ın şu beyitiyle adeta bir devrim yaptığını, hükümdarı halkın hizmetkârı olarak gören bir siyaset anlayışını kabul ettiğine işaret etmektedir.

Layık olursa cihanda bana taht-ı şevket
Eylemek mahz-ı safadır bana nâsa hizmet

126. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 448.

127. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 142.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 73.

Öte yandan bu anlayışın güzel bir sonucu olması bakımından meşveretin önem kazandığını, diktacı ve ceberrut bir sultan yerine, işlerini istişare ile çözüme kavuşturmaya çalışan bir hükümdara sahip olunduğunu da belirtmektedir.⁽¹²⁸⁾

III. Selim izlediği siyasetin bir gereği olarak devlet adamlarıyla istişareye önem vermiş, bu vesileyle onların da gerçekleştirilen icraatlarda sorumluluk sahibi olmalarını sağlamıştır.

Osmanlı siyasetinde III. Selim'in gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden biri de Batılı devletler ile ittifak yapılmasıdır.

İsveç ve Prusya ile yapılan ittifak anlaşmaları Osmanlı siyasetinde dönüm noktasıdır. Bu ittifaklara kadar, Osmanlı nezdinde kafir olan Batılı devletlerle ittifak imzalanması şer'an caiz değildi. Hatta Prusya ittifakı imzalandığında ordu kadısı bulunan Şânizade, bu anlaşmanın şer'i şerife uygun olmadığını "Ey iman edenler! Benim de sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin" (Mümteherine/1) ayetiyle istidlal ederek, karşı çıkmıştır. Şeyhülislam Hamidizade ise bu ittifakın şer'i şerife aykırı olmadığını iddia ederek anlaşmaları desteklemiştir.⁽¹²⁹⁾

Siyasi Alanda III. Selim'in gerçekleştirdiği önemli yeniliklerden biri de Avrupa devletlerinde daimi elçiliklerin kurulması olmuştur. 1792'den itibaren önemli merkezlere daimi elçiler gönderilmiştir.⁽¹³⁰⁾

III. Selim'in üstün gayretlerle gerçekleştirmeye çalıştığı "yeni düzen", sonunda hayatına malolan bir isyanla noktalanmış ve Osmanlı'nın yenileşme çabaları bir kez daha ileri bir tarihe ertelenmiştir.

Bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasının ardında değişik sebepler bulunmaktadır.

128. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 147.

129. Eren, A. Cevat. İ.A. Selim III md. c. 10, s. 448.

130. Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 158.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 73.

Devletin gelişmesini istemeyen ve sürekli tetikte bekleyen komşu ülkelerin tehditkar tavırları, devlet ricalinin nizam-ı cedit programını uygularken şartları gözetmeyip sefahat ve ihtişama meyletmeleri, halk kitlelerinin, kendilerinden alınan vergilerin yerine sarfedilmediğini görüp, hoşnutsuzluklarını izhar etmeleri, Avrupai yaşantının halk, ulema ve asker ocakları nezdinde hoşgörülmemesi vb. birçok husus “yeni düzen”e soğuk bakılması neticesini doğurmuştur.

III. Selim’in reformları pek başarılı olmamışsa da halefleri için yol gösterici olmuştur. Lale devriyle başlayan batıya ilgi duyma süreci bu devirde iyice belirginleşmiş, Osmanlının yalnızlık politikası yavaş yavaş terk edilmiş, Osmanlı dünyasına Avrupa’nın askeri ve teknik başarıları yanında bunları sağlayan düşünceler de girmeye başlamıştır. Geleneklerine ve dine çok bağlı olan bir toplumda yeniliklerin hemen kabul görmeyeceği gerçeği gözönünde bulundurulursa III. Selim reformlarını yenileşme sürecinin en önemli merhalelerinden biri saymak ve sonraki dönemler için altyapı oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁽¹³¹⁾

III. Selim’in ıslahat programında göze çarpan en önemli husus metod olarak “eskinin yanında yeniyi kurmak” anlayışının benimsenmiş olmasıdır. Yapılan yenilikler eskinin yanında yapılmıştır. Yeniçeri ocağı yanında Nizam-ı Cedit askeri, medrese yanında teknik öğretim kurumları, devlet bütçesi yanında İrad-ı Cedit hazinesi gibi... Bununla beraber bu devirde gerçekleştirilen yeniliklerden biri vardır ki Osmanlı tarihinin önemli aşamalarından birini oluşturur. Bu da Osmanlı devletinin artık Avrupa siyaset dengesinde bir Avrupa devleti gibi davranmaya başlamasıdır.⁽¹³²⁾

Gelişen olaylar ve değişen tavırlar neticesinde Osmanlı devleti Viyana, Berlin, Paris ve Londra’da daimi elçilikler kurmuş, Avrupa ile ya-

131. Shaw, Stanford J. a.g.e., c. 1, s. 358.

132. Tunaya, Tark Zafer. a.g.e., s. 23.

kın temas ve karşılıklı ilişkiler geliştirilmiştir. Bu elçilikler Türk toplumunun batılılaşmasında önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir. Batıyı tanıyan devlet adamlarının yetişmesi, Batıdan asker ve sivil uzmanların getirilmesi ve Batıya gönderilen öğrencilerin işlerinin düzenlenmesi bu elçilikler kanalıyla olmuştur. Ayrıca askeri ve mülki müesseselerin nizamnameleri, batı yaşamış tarzı ve zevki de elçilikler vasıtasıyla ülkemize getirilmiştir.⁽¹³³⁾

III. Selim dönemi 16. yüzyıldan beri Avrupa'da ne gibi gelişmeler olduğunun farkına varıldığı ve "demir perde"nin kırıldığı bir dönemdir. Fakat bu, reform politikalarının bir sonucu olmaktan çok farkında olunmadan gerçekleşen bir yan ürün olarak görülmelidir. Nizam-ı Cedit'teki birkaç memur ve asker Avrupa dillerinde yazılmış askerlikle ilgili kitapları okuyup, çevirecek şekilde bu dilleri öğrendiler, büyük Avrupa başkentlerinde yerleşen Osmanlı elçileri ilk kez çağdaş diplomatik olaylara katılabilme imkanını elde etmiş oldular. Ayrıca çok sayıda Avrupalı, Osmanlı başkentine ikamet için geldi. Bu faktörlerin hepsi bazı Osmanlıların Batı hakkında uyanmalarını temin etti.⁽¹³⁴⁾

133. Kuran, Ercüment. Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, s. 12.

134. Shaw, Stanford J. "19. Yüzyıl Reformcularının Bazı Yönleri" Ortadoğu'da Modernleşme içinde s. 48.

C) II. MAHMUT DEVRİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN YENİLİKLER

III. Selim'le başlayan planlı-programlı yenileşme çabaları II. Mahmut devrinde (1808-1839) daha sistemli ve köklü düzenlemelerle devam ettirilmiştir.

II. Mahmut kendinden önceki ıslahat girişimlerinden gerekli dersleri alarak ve bürokraside hiçbir zaman gözardı edilmemesi gereken dengeleri gözeterek geniş bir ıslahat faaliyetine girişmiştir.

İlk başta Anadolu ve Rumeli'deki ayanları İstanbul'a davet ederek, onlar ile bir anlaşma imzaladı. (1808) Tarihe, Sened-i İttifak olarak geçen bu anlaşma hükümlerine göre; ayanlar padişahın emirlerine saygı göstermeyi, asayişi muhafaza etmeyi, içlerinden birinin isyanı durumunda hep beraber, onu bertaraf etmeyi, yeni talim ve terbiye usullerinin benimsenmesini kabul ettiler.⁽¹³⁵⁾

D) Askeri Alanda Islahat

II. Mahmut devrinin ilk yıllarında Alemdar Mustafa Paşa denetiminde Sekban-ı Cedit ismiyle yeni bir birlik kurulur. Yeniçeri ocağından ayrı olarak bu ocağa tuğ, davul ve sancak verilerek bağımsız duruma getirilir. Bu ocak kılık-kıyafetleri ve eğitimleri itibarıyla ayrı tutulur ve Avrupa usulü üzere talime başlanır.

Yeniçerilerin hoşnutsuzluğu üzerine II. Mahmut, onları teskin etmek için güzel sözlerle bir ferman yayınlattı:

"Yeniçeri ocağım kâr-ı kadim ecdad-ı izamdan mevrus hassa askerimdir. İslamda ne şekil yararlık ettikleri tevarihte manzûrum olmuştur. Benim dahi itibarım onlarıdır. İnşallahü teala nice nice gazalarda

135. Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 168.

yararlık ibraz edip, mazhar-ı fütuhât olarak ecdadım gibi gazi okunmamı kudret-i hakla anlardan ümit ederim...”⁽¹³⁶⁾

Sadrazama karşı yeniçerilerin yanında olduğunu belirten II. Mahmut’un bu onurlandırıcı ifadeleri kâr etmez ve yeniçeriler ayaklanarak Alemdar Mustafa Paşa’yı öldürürler.

Sekban-ı Cedit uygulaması başarısızlıkla sonuçlanınca Padişahın emri üzerine devletin ileri gelenleri uzun süren görüşmelerden sonra Eşkinici adıyla talimli bir asker sınıfının kurulmasını kararlaştırdılar.

Yeniçeri ortalarının da katkısıyla oluşturulan bu ordu için bir muhabakat sağlanmış, yeniçeri ocağının ileri gelenlerinden destek sözü alınmış ve ulemanın fetvasıyla talimlere başlanmıştır.

Fakat birçoğunun askerlikle alakası bulunmayan yeniçeriler “biz bu talimi, istemiyoruz, eski usulümüz testiye kurşun atmak, keçeye pala çalmaktır, bu usule bağlı kalmak istiyoruz, talim işini kararlaştırmış olanların başları muradımızdır.”⁽¹³⁷⁾ diyerek bir kez daha ayaklandılar.

Sadrazam yeniçerilerin bu isteğine karşı, alınan kararı savundu:

“Yeni talim sistemi şeriata, akla ve mantığa uygundur. Herkesin sözbirliği ve ulemanın müsaadesi ile kabul edildi. İmparatorluğun menfaati ve şerefi bu talimin yapılmasını emretmektedir. Buna karşı gelmek devlete isyan etmekten başka birşey değildir. Âsileri kahretmeye kadiriz ve hazırız.”⁽¹³⁸⁾

Bu sözler üzerine iyice hiddetlenen yeniçeriler taşkınlıklarını artırmaya başladılar.

II. Mahmut gelişmeleri endişeyle izliyordu. Ne yapılması lazım geldiğine dair ulemaya danıştığında, ulemanın cevabı çok net oldu.

136. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi c. 5, s. 145.

137. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 147.

138. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, s. 147.

“İki taifeden biri diğerine karşı ayaklanırsa, Allah’ın emri yerine gelinceye kadar ayaklanan taife ile savaşın” Hucurat/9

Ulemanın bu cevabı üzerine orada bulunan devlet ricali “kararımız, padişahımız efendimizin uğrunda savaşmak ve ölmektir. Allah büyüktür ve doğruların yardımcısıdır.” diyerek kararlılıklarını dile getirdiler. Sadrazam, padişaktan sancağ-ı şerifin de çıkarılmasını isteyince padişah bir an tereddüt eder. Bu arada ulemadan Abdurrahman Efendi tespihini yere vurarak “bu din ve devletin devam ve bekası murad-ı ilahi ise, o habisleri mahvederiz. Değil ise bu din ve devlet yolunda mahvolup gideriz. Daha ne olmak ihtimali kaldı?” diyerek heyecanlı bir konuşma yapar. Bu konuşma üzerine sancak çıkarılır ve halk yeniçerilere karşı sancığın altında toplanmaya çağrılır.⁽¹³⁹⁾

Bu çağrı üzerine devlete sadık kalan ocaklar ve medrese talebeleri başta olmak üzere İstanbul halkı sancığın altında toplanır ve yeniçerilere karşı yürüyüşe geçilir.

Yeniçeriler yer yer direnseler de artık karşı koyamayacaklarını anlayarak teslim olurlar. Teslim olmayanlar öldürülür ve 1826 yılında Yeniçeri ocağı ilga edilerek yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurulur.

Bu ordu tamamen Avrupa usulüne göre düzenlenir. Tümen, tabur ve bölükler oluşturulur. Tek tip kıyafet uygulamasına başlanır. Eğitim için Prusya’dan piyade, süvari ve topçu subayları getirtilir.⁽¹⁴⁰⁾

II) İdari Alanda Islahat

Yeniçeriliğin ilgasından sonra ıslahat girişimlerinin önü açıldı. II. Mahmut yapmayı planladığı ıslahatları diğer alanlara da teşmil ederek pekçok yenilik gerçekleştirdi.

139. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, s. 148.

140. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi s. 151.

Emecen, Feridun. “Osmanlı Siyasi Tarihi” O.D.M.T. içinde c. 1, s. 89.

Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 11, s. 715.

Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 168.

Devlet ricalinin ölünden sonra mallarına el konulması (müsadere) usulü kaldırıldı. Ayrıca tebaa arasında ırk, din, mezhep farkı gözetilme-yeceği esası benimsendi.⁽¹⁴¹⁾

Sadrazamlık ünvanı başvekalete çevrildi. Sadrazam, padişahın mutlak vekili olmak durumundan çıktı. Yetkiler nazırlara devredildi. Başvekil, nazırlar arasında işbirliği ve ahengi sağlayan kişi olarak görevine devam etti. Başvekil yardımcılığı adıyla yeni bir makam daha kabul edildi.

Sadaret kethüdalığı önce umur-ı dahiliye nezaretine, daha sonra dahiliye nezaretine; reisülküttaplık hariciye nezaretine, darphane-i amire ile hazine-i amire de maliye nezaretine çevrildi.

Bunlardan başka evkaf ve ticaret nezaretleri de kuruldu. Bütün nezaretlerde memurların atanması ve kademe kademe yükselmesi belirli esaslara bağlandı.⁽¹⁴²⁾

Ayrıca devlet işlerinin daha çabuk görülebilmesi için meclisler ve komisyonlar oluşturuldu. Eskiden divan-ı hümayunda görülen devlet işleri, özelliklerine göre belirlenen meclis ve komisyonlara havale edildi. Bu amaçla Dâr-ı Şuray-ı Askeri, Meclis-i Vâlay-ı Ahkam-ı Adliye ve Dâr-ı Şuray-ı Babîâli meclisleri ihdas edildi.

II. Mahmud döneminde idari alanda yapılan yenilikleri şu şekilde özetlemek mümkündür.⁽¹⁴³⁾

a) Nezaretlerin Oluşturulması

Önceki dönemlerde Divan-ı Hümayun'da görüşülen tüm meseleler II. Mahmud'un girişimleri neticesinde ayrı ayrı oluşturulan bakanlıklar

141. Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 169.

142. Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 169.

Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 11, s. 716.

Emecen, Feridun. "Osmanlı Siyasi Tarihi" O.D.M.T. içinde c. 1, s. 91.

143. Akyıldız, Ali. Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, s. 66 vd.

nezdinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu amaçla oluşturulan nezaretler şunlardır:

1. Dahiliye Nezareti: Kahyalık yahut Sadaret Kethüdalığından umur-ı dahiliye yahut mülkiye nezaretine geçilmiş daha sonra kısaca dahiliye nezareti denmiştir.

2. Hariciye Nezareti: Divan-ı hümayunda yazı işleriyle meşgul kalemelerin ve katiplerin başkanı olan reisü'l-küttap, nişancı (tevki'i)nin emrinde bir görevli iken zamanla (18. yüzyıldan itibaren) sadrazama karşı sorumlu olan bir divan üyesi haline gelmiş, bu makam II. Mahmud döneminde önce Umur-ı Hariciye nezareti daha sonra da Hariciye nazırlığı olarak yeniden düzenlenmiştir.

3. Maliye Nezareti: Divan-ı hümayunda defterdar tarafından sorumluluğu üstlenilen mali işler çeşitli değişikliklerden sonra 1835'te darbhane-i âmire defterdarlığı adıyla birleştirilmiş, 1838'de yapılan bir değişiklikle umur-ı maliye nezareti ihdas edilmiştir.

4. Ticaret Nezareti: Önceki dönemlerde mübayaacı denilen memurlar kanalıyla halledilen işler görülen lüzum üzerine Ticaret Nezareti emrine verilmiştir. Ülkede ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenleme ve organizasyonları tek elden yapmak üzere zahire nezareti ilga olunarak, Avrupa devletlerinde olduğu gibi daha büyük yetkilere sahip Ticaret nezareti kurulmuştur.

5. Evkaf-ı Hûmayun Nezareti: Vakıfların sayısının çoğalması neticesinde darbhane-i âmireden ayrılarak oluşturulmuş bir nezarettir.

6. Divan-ı Deavî Nezareti: Divanda görüşülecek davalar ve bunların yanında divanda sadrazamın icrai işlerinde vekillik gibi önemli hizmetler gören Çavuşbaşılığın yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

II. Mahmud devrinde nezaretlerin oluşturulması yanında hiyerarşik yapılanmaları, görev ve sorumlulukları, yetkileri, maaşları vb. açılardan memurlara yönelik yenileşmeler de görülmektedir.

b) Meclislerin Oluşturulması

Bu dönemde gerçekleştirilen yeniliklerden biri de hem nezaretler bünyesinde hem de onların üzerinde olmak üzere değişik fonksiyonları olan meclisler ihdas edilmesidir. Bu meclisler şunlardır:

1. Meclis-i Hâss-ı Vükela: Daha önceden varolan meşveret meclisleri yerine ikame edilmiştir. Devletin en yüksek yasama ve yürütme organı olup icra işlerinde nezaretler arası koordinasyonu sağlamakla yükümlü idi.

2. Meclis-i Âl-i Umumî: Meclis-i vâlâ'nın aldığı kararları yeniden gözden geçirerek, uygun bulunan kararları padişaha arzeden bir meclistir.

3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliyye: Tanzimat-ı Hayriyye ve umur-ı câriyenin tedkik, kontrol ve görüşülmesi için kurulmuştur.

4. Dâr-ı Şûra-yı Bâbîâli: Meclis-i Vâla ile birlikte imar-ı mülk ü millet ve nizam-ı ahval-i ahali ve raiyyeti sağlamak üzere kurulmuş bir meclistir. Nezaretlerin üstünde Meclis-i Vâlâ'nın altındadır.

Nezaretlerin dışında kurulan bu meclisler yanında nezaretler bünyesinde de çeşitli meclisler kurulmuştur.

1. Meclis-i Umur-ı Nafia: Ziraat, ticaret ve sanatın geliştirilmesi için kurulan meclis önce hariciye nezareti bünyesinde meclis-i ziraat ve sanayi adıyla kurulmuş, daha sonra meclis-i umur-ı nafia ismini almıştır.

2. Karantina Meclisi: Hariciye Nezaretinin denetim ve yönetiminde kurulmuştur.

II. Mahmud'un girişimleriyle kurulan bu nezaretler ve meclisler daha sonraki dönemlere örneklik oluşturmuş, bunlardan bazıları devam ettirilmiş, bazıları kaldırılmış, ayrıca yenileri eklenerek idari yapının modern bir hüviyet kazanması sağlanmıştır.

Bu düzenlemeler yanında yine idari alanda Anadolu ve Rumeli'de devleti hiçe sayarak, bağımsız hareket eden âyânların üzerine gidilerek, devleti tanımaları sağlandı. İsyan edenlerden bazıları öldürüldü, bazıları da etkisiz hale getirilerek sürüldü.

Eyalet valileri maaşa bağlanarak merkezi uygulamaya geçildi. Ayrıca asker ihtiyacını karşılamak üzere eyaletlerde müşirlikler kuruldu. Başta İstanbul olmak üzere halkın hükümetle olan münasebetlerinde aracılık yapmak üzere muhtarlıklar kuruldu.⁽¹⁴⁴⁾

III) Eğitim Alanında Islahat

II. Mahmut döneminin göre çarpan önemli yeniliklerinden biri de eğitim alanında yapılanlarıdır.

Medreseleri olduğu gibi bırakan II. Mahmut, batılı tarzda eğitim kurumlarının açılmasına gayret göstermiştir. Batıda olduğu şekliyle ilköğretimi herkese zorunlu kılan bir ferman yayınlanır. Fakat bu fermanın uygulamaya geçirilmesi için henüz şartlar oluşmamıştır. İstanbul'un bazı yerlerinde rüşdiyeler açılır.

İmamzade Es'ad Efendi Mekatib-i Rüşdiye Nazırı sıfatıyla bu rüşdiyelerin başına getirilir. Bu dönemde daha ziyade devlet memuru yetiştirmek gayesiyle Sultanahmet'de Mekteb-i Maarif-i Adliyye (Mekteb-i İrfaniyye-Mekteb-i İrfan) adıyla bir okul açılır. Bu okul Osmanlı eğitim tarihinin ilk modern mektebidir. Buna benzer bir diğer okul da Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye adıyla Süleymaniye'de açılır.⁽¹⁴⁵⁾

144. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 152.

Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 169.

145. Akyıldız, Ali. a.g.e., s. 225.

Yükseköğrenim daha kolay icraatlarla ele alınır. Harbiye ve Tıbbiye mektepleri program, vasıta ve çalışma usulü itibarıyla çağın ihtiyaçlarına cevap verecek ölçüde düzenlenir.⁽¹⁴⁶⁾

IV) Diğer Islahatlar

II. Mahmut döneminde ıslahat çabaları birkaç alanda sınırlı kalmamıştır. Yukarıda ele alınan yenilikler yanında bu dönemde gerçekleştirilen diğer yenilikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Nüfus sayımı ve mülk yazımı: Daha önceki dönemlerde de yapılmasına rağmen modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmut devrinde gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca nüfus sayımıyla birlikte mülk tespiti de yapılmış, böylelikle vergilendirme sistemi hakkaniyet ölçülerine göre düzenlenmiştir.⁽¹⁴⁷⁾

b. Posta idaresi ve pasaport kullanımı: Düzenli bir posta sistemine sahip olmayan devletin, muhaberatını çabuklaştırmak ve düzenli hale getirmek için posta idaresi kurulmuş, öte yandan ülkeye giriş ve çıkışlarda pasaport uygulamasına geçilmiştir.

c) Kıyafet düzenlemesi: II. Mahmut askerlerde olduğu gibi memurlarda da bir kıyafet düzenlemesi yoluna gitti. Setre pantolon ve ceket giymeyi ve başlık olarak fes takmayı öngören fermanlar yayınladı. Kendisi de bu tür kıyafetlerin giyilmesine öncülük etti. Devlet dairelerine ilk defa resmini astıran padişah oldu.⁽¹⁴⁸⁾

146. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 159.

Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II. md. c. 7, s. 168.

Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 11, s. 716.

Emecen, Feridun. "Osmanlı Siyasi Tarihi" O.D.M.T. içinde c. 1, s. 91.

147. Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 168.

Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 11, s. 717.

Emecen, Feridun. "Osmanlı Siyasi Tarihi" O.D.M.T. içinde c. 1, s. 92.

148. Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II md. c. 7, s. 169.

Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 11, s. 717.

d. Basın-yayın alanında yenilik: II. Mahmut “Şer’i şerife ve nizama asla dokunur yeri olmadığından maada mülküne pekçok menafii olacaktır” diyerek Osmanlı tarihinde ilk defa Takvim-i Vekayi adını taşıyan bir gazetenin Türkçe ve Fransızca olarak yayınlanmasına izin verdi.⁽¹⁴⁹⁾

e. Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi: Özellikle Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinin öğretim elemanı ihtiyacını karşılamak üzere değişik Batı ülkelerine öğrenciler gönderildi.⁽¹⁵⁰⁾

f. Ekonomi ve diplomasi alanında yenilikler: II. Mahmut’un ıslahat çabaları ekonomide fazla bir yenilik getirmekten ziyade III. Selim döneminde alınan tedbirlerin devam ettirilmesi şeklinde cereyan etmiştir. Hatta askerlerin elbisesi için kumaş ithali yüzünden daha zor durumlara düşülmüştür.

Diplomasi alanında III. Selim’in başlattığı daimi elçilikler genişletilerek takviye edilmiş, mevzuata bağlanmıştır.⁽¹⁵¹⁾

Tunaya’ya göre II. Mahmud dönemi ıslahat hareketlerinin kayda değer en önemli yönü 1826’da yeniçeriliğin ilgasıyla birlikte “siyasi kuvvetler denkleminin değişmiş olmasıdır.” Bu tarihe kadar birlikte hareket eden ulema ve ordu bu tarihten sonra ayrılmış ve Osmanlı batılılaşmasında bu ayrışma bir dönüm noktası olmuştur.⁽¹⁵²⁾

Bu tarihten sonra daha radikal tedbirler alabilme imkanı doğmuş, yer yer köklü değişiklikler yapılmış hatta padişaha “gavur padişah” dertecek uygulamalara girişilmiştir.

149. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 162.

Emecen, Feridun. a.g.y., s. 92.

150. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 162.

Emecen, Feridun, a.g.y., s. 92.

151. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 163-164.

Karal, E. Ziya. İ.A. Mahmud II. md. c. 7, s. 168.

Emecen, Feridun. a.g.y. s. 92.

152. Tunaya, Tarık Zafer, a.g.e., s. 27.

II. Mahmud'u ıslahatçı Osmanlı padişahlarının en başarılısı sayan Tunaya, ıslahat sisteminin radikal ve sosyal içerikli olmasına engel teşkil eden hususun izlenen metod olduğunu vurgulamaktadır." Telifçi, tavizci ve ikici" dediği metod yüzünden uygulamalar şekilde kalmış, çabalara engel teşkil eden maddi kuvvet (yeniçeriler) bertaraf edilmiş ama manevi kuvvet (ulema) etkisini sürdürmüştür. "Yapılan işlerin şer'i şerif'e uygunluğu" konusundaki hassasiyet ıslahat girişimlerini sonuçsuz bırakmıştır.⁽¹⁵³⁾

II. Mahmud döneminde özellikle bürokrasi alanında meydana gelen değişiklikler dikkat çekmektedir. Ortaylı'ya göre "bürokrasideki uzmanlaşmanın arzu edilen düzeye ulaştığını düşünmek yanlıştır. Çünkü geleneksel bürokratik sistemle modernleşen bürokratik kurumlar henüz iç içe yaşıyorlardı. Mesela vilayetlerde ve kentlerde hatta İstanbul'da vergi toplamaktan, kolluk görevlerini yerine getirmeye kadar her işin sorumlusu olan görevliler de vardı. İhtisap Nazırı denen bu memurlar ortaçağ despotluğunun tipik temsilcileriydi."⁽¹⁵⁴⁾

19. Asır ıslahat çabalarını 18. asırla mukayese ederek değerlendiren Tanpınar ise artık çok farklı gelişmeler yaşandığına, gerçekleştiren yeniliklerle "bir medeniyet dairesinden öbürüne geçildiğine, asırlardan beri inanılan ve uğrunda mücadele edilen değerler dünyasından ayrılmanın olduğuna" dikkat çekmektedir.⁽¹⁵⁵⁾ Tanpınar'a göre: "19. asırda fikrin tekamülü, şüphesiz hadiselerin yardımı ile daha çabuk olur ve yenilik hayatın her safhasına şamil, geniş bir mana ve mahiyet alır. Artık bahis mevzuu olan şey ordunun bazı tekniklerini ve sınıflarını garptan gelen bilgi ve nizamla ıslah etmek değildir; belki bütün hayatın, cemiye-tin bünyesi ve manevi insanı vücuda getiren kıymetler manzumesinin hepsinin birden değişmesidir."⁽¹⁵⁶⁾

153. a.g.e., s. 30.

154. Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 41.

155. Tanpınar, A. Hamdi. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 31.

156. a.g.e., s. 30.

Tüm bunlara rağmen II. Mahmud dönemi ıslahatları III. Selim dönemine göre daha geniş, sistemli ve nispeten daha başarılı olmuş, öte yandan Tanzimat sonrası gelişmelere zemin oluşturarak metod konusunda örneklik teşkil etmiştir.

II. BÖLÜM

OSMANLI ULEMASININ TAVRI

A) OSMANLI ULEMASININ TAVRINA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

Çalışmamızın giriş bölümünde ele aldığımız şekliyle Osmanlı uleması hem dönem müelliflerinin eserlerinde, hem de çağdaş araştırmacıların tespitlerinde, kendilerinden bekleneni yerine getiremedikleri için tenkit edilmiş, dünyadaki gelişmeleri takip edememekle, problemleri tespit ederek, çözümler üretememekle suçlanmışlardır.

Biz bu çalışmamızda ne ulemayı savunmak, onlara yöneltilen eleştirileri cevaplamak gibi bir saikle, ne de sürekli onları tenkit etmek, onları kötülemek gibi bir amaçla hareket ediyoruz.

Yapmak istediğimiz, tarihi verilerden hareketle ulemanın tavrını tespit edebilmek; bunu yaparken öncekilerin yaptığı gibi usul hatasına düşmeden, yani tarihimizi övgülerle yüceltilen bir “şanlı tarih”e yahut sövgülerle yerin dibine geçirilmek istenen ve reddedilen bir “karanlık çağ”a dönüştürmeksizin, meseleleri anlamak; sebep-sonuç ilişkilerini gözeterek, tarihi “istediğimiz gibi” değil, “olduğu gibi” gözler önüne sermektir.

Bu anlayıştan hareketle, ulemanın yenileşme çabalarına karşı tavrının ne olduğunu belirleyebilmek için bizzat onların eserlerine başvurulması gerektiği kanaatindeyiz.

Bu çalışmaya başlamadan önce birçok insanda olduğu gibi bizde de ulemanın, yenileşmeye karşı olduğu, gavur icadlarını şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle reddettikleri gibi genelleme yoluyla oluşturulmuş bir kanaat sözkonusuydu. Çünkü şimdiye kadar hep öyle öğretilmiş, ulemanın her türlü yeniliğe karşı çıkan, gerici, yobaz bir sınıf olduğu teması sürekli gündemde tutulmuş, yazılan tarih kitaplarında hep bu iddialar sergilenmişti.

Araştırmamız esnasında gördük ki ulemanın tavrı pek de öyle değil. Yapılan genellemeler ve varılan sonuçlar, ya kasıtlı olarak ortaya atılmakta, taraflı bir gözle ulema sınıfı mahkum edilmekte, yahut bilgi ve araştırma eksikliğinden dolayı varsayımlar, bazı yetersiz kanaatler, kesin birer hükümmüş gibi ifade edilmektedir.

Oysa yapılması gereken, tarihi verilerin hiçbirini atlamaksızın değerlendirme yapmak, ilk el kaynaklara ulaşarak, hakkında bir hükme ulaşacağımız insanları bizzat kendi ifadeleriyle ele almak ve meseleleri olduğu gibi yansıtmaktır.

Niyazi Berkes'in de belirttiği gibi⁽¹⁵⁷⁾ yenileşme ve çağdaşlaşma çabalarına karşı koyuşları, dini taassup, şariat bağınazlığı, gericilik gibi kavramlarla açıklamak adet haline gelmiştir, ama yanlıştır.

Tipik bir örnek olması açısından Enver Ziya Karal'ın ulema ve yenileşmeye dair değerlendirmesini buraya alıyoruz.

"16. yüzyıldan başlayarak Yakın Çağ'lara gelinceye kadar Osmanlı örgütlerinde gelişen düzensizlik, Osmanlı aydınlarında bu düzensizliğin sebeplerini aramak ve önleyici tedbirleri meydana koymak hususunda hiçbir ilim endişesi yaratmamıştır. Osmanlı alimleri Avrupa devletlerinin ilerleyişinde, rönesans ve reformasyon hareketleriyle gelişmiş olan

157. Berkes, Niyazi. Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 49.

örgütlerin oynadığı rolü görmedikleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde Osmanlı örgütlerinin bozulma derecelerini de düşünemediler. Onlar, bu dünyadan çok öteki dünyanın ipe sapa gelmez bilgileri ile dolu oldukları için müspet bir kafa ile olayları inceleyecek yerde, yalan yanlış tefsirlerle devletin gerilemesini anlatmak istediler. Bu sebeptendir ki Osmanlı İmparatorluğunun gerileme olayı anlaşılamamış ve düzensizliği ortadan kaldırmak yolunda sözlü veya yazılı hiçbir fikir akımı yaratılamamıştır.

Ulema yüzyıllarca imparatorluğun temasta bulunduğu Batılıların daima kafir olduklarından, medeniyetlerinin küfür sayıldığından dem vurarak İmparatorluğun İslam kamuoyunu Batılı olan herşeye düşman yapmıştır...⁽¹⁵⁸⁾

Görüldüğü üzere bu ifadelerinde E. Ziya Karal bir paragrafta bütün ulemayı batı karşıtı olarak suçlamakta, hatta "kamuoyunu Batılı olan herşeye düşman yapmışlardır" diyerek genelleme mantığıyla hareket etmektedir.

İlmiye sınıfı hakkında Karal'ın bakış açısına benzer yaklaşımlardan biri de Tarık Zafer Tunaya'nın yaklaşımıdır.

İlmiyenin Osmanlı devletinde merkez ve mahalli teşkilata hakim olduğu, eğitim ve adalet mekanizmalarını elinde bulundurduğu ve bu vesileyle en geniş ve kuvvetli bir umumi efkar yapıcısı olduğu tespitlerini yapan Tunaya, bu tespitlerden hareketle "İlmiye sınıfı Osmanlı İmparatorluğu içinde en geniş, yaygın ve organize siyasi kuvvettir." demektedir.⁽¹⁵⁹⁾

Tunaya, ilmiye sınıfının 1826'ya kadar seyfiye sınıfını da yanına alarak devletin her hareketinde önemli roller oynadığını, hiçbir girişim-

158. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 10.

159. Tunaya, Tarık Zafer, a.g.e., s. 12 vd.

de bu iki sınıfın bilhassa ilmiyenin tasvibi olmaksızın başarılı olunamadığını, "Osmanlı mutlakîyetinin uzun sürmesinde ve imparatorluğun medeni vasıflardan yoksun kalmasında" baş sorumlunun ilmiye sınıfı olduğunu belirtmektedir.⁽¹⁶⁰⁾

1718-1826 tarihleri arasında gerçekleştirilen yenileşme çabalarını "kısmî müessese ıslahları" başlığı altında inceleyen Tunaya'ya göre bu devirlerde "çeşitli batı temaslarına ve sızmalarına rağmen her ıslahat hareketi ulema ile yeniçeri ocağının birleşik ve geriye götürücü direnmeleriyle bastırılmıştır..."⁽¹⁶¹⁾

"İlmiye sınıfı yeniçeriliğin kaldırılmasına önayak olduğu halde ıslahat ya da batılılaşmak meselesi karşısında gerçek durumunu tayin ve ilan etmiştir." diyen Tunaya ilmiye sınıfını "yerli ve gerici" olarak değerlendirmekte, "Osmanlı toplumunun batıya yöneltmeyi küfür" saydıklarını, "dünya tarihinde ihtilalleriyle yepyeni bir devir açan 19. yüzyılın getirmekte olduğu problemleri çözecek kudrette olmadıklarını" söylemektedir.⁽¹⁶²⁾

Acaba bu ifadeler ne kadar doğru? Ulema "batılı olan" herşeye gerçekten karşı çıkmış mı? Karşı çıkmanın ötesinde, halkı "batılı olan herşeye düşman yapmak" gibi bir misyon üstlenmiş mi?

Bu sorulara cevap bulabilmek için somut örnekler üzerinde durmak, ulemanın tavrını olaylara göre değerlendirmek gerekmektedir.

Bu konuda en çarpıcı örnek herhalde ulemanın matbaaya karşı tavrı olsa gerekir. E. Ziya Karal'ın tespitiyle⁽¹⁶³⁾ Batı'dan gelen ilk teknik araç olan matbaaya karşı ulemanın tavrını belirlemek bu meseledeki spekülasyonlara büyük ölçüde açıklık getirecektir.

160. a.g.e., s. 17.

161. a.g.e., s. 20.

162. a.g.e., s. 31.

163. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 56.

Türkiye’de Çağdaşlaşma adlı eserinde N. Berkes bu konuyu ele alırken şöyle bir değerlendirme yapar.

“Kitap basmanın şeriata aykırı olduğu iddiasıyla ulemanın basımevi açılmasına karşı geldikleri yollu çok yaygın bir inanç vardır. Örneğin bir Avrupalı yazar bir Türk tarih dergisinde şunları yazmıştır: “Bu memlekette tarik-ı ilmiye ricali zî-nüfuz olmağla bu ihtira-ı cedide bir türlü cevaz vermediler. Matbaanın müslümanlar arasında istimal olunmasını sadrazama alettekrar arzettiler ve lüzumundan fazla kitapların meydan-ı tedavüle vaz edilmesi ile asayiş-i umumi ve muamelat-ı diniyeye ihtira-ı mezkurun tehlikeli olacağını zikretmişlerdir.”⁽¹⁶⁴⁾

Berkes, bu bilgiyle alakalı kitabına düştüğü dipnotta bu yazarın Katolik rahibi Karaçon olduğunu, yazdığı derginin ise Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası olduğunu belirtiyor ve yazarın kaynak olarak gösterdiği Czezarnak de Saussure’ün mektubu hakkındaki spekülasyonların doğru olmadığını ifade ediyor. Bu mektup güya İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınmış ve dostu olan de Saussure’e gönderilmiş olup, içinde ulemanın matbaaya karşı çıkışı anlatılmaktadır.

Oysa Berkes’in tespitlerine göre bu mektup, de Saussure’ün kendisinin İsviçre’deki bir dostuna yazdığı mektuptur. Katolik de Saussure’ün, İbrahim Müteferrika ile dost olmak şöyle dursun tanışıp tanışmadığı bile şüphelidir diyen Berkes, şu önemli tespiti yapmaktadır:

"Ulemanın gerici olarak ünlendiği meşrutiyet döneminde bunların ikiyüz yıl önce de matbaa düşmanı olacağına inanıldığı için Katolik rahibi Karaçon'un iddiası yerleşmişti."

Berkes hem bu iddayı reddetmekte, hem de bunu olduğu şekliyle tarihine alan İ. Hakkı Uzunçarşılı'ya sitem etmektedir.⁽¹⁶⁵⁾

164. Berkes, Niyazi. Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 58.

165. a.g.e., s. 557.

Ulemanın şeriatı aykırı bularak matbaayı reddettikleri şeklinde anlayışın yanlış olduğunu belirten N. Berkes bilakis ulemanın bu girişimi desteklediğini, teşvik ettiğini bildirmektedir.

“Şeyhülislam Abdullah Efendi fetvayı hemen vermiş, ulemadan onbir kişi ilk kitabın başına takrizler yazmışlardır. Bunlarda kitap basmanın şeriatı aykırılığından hiç söz edilmemektedir. Matbaa açıldıktan sonra da Şeyhülislam Abdullah Efendi, İbrahim Müteferrika’ya basılmasını gerekli saydığı iki kitabı da salık vermiştir. Matbaanın tashih işlerine bakmak üzere (ve ihtimal ki Arapça’dan yapılan çevirileri kontrol etmek üzere) ulemadan üçü kadı, biri Mevlevi şeyhi olan dört kişi memur edilmiştir. basımevi açıldıktan ve işe başladıktan sonra da ulema ocağından bir karşı koyma gelmediği gibi, kısa süre sonra çıkan Patrona ayaklanmasında da kitap basmaya karşı bir istek ileri sürülmemiş, onu kapatma gibi bir olay da hiçbir yerde kaydedilmemiştir...”⁽¹⁶⁶⁾

Ulemanın yenileşme çabalarında karşıt olmak şöyle dursun yardım ve teşviklerle önplana çıktığını vurgulayan Berkes, gerilemenin temelinde yatan nedenler olarak ekonomik, teknolojik ve bilimsel gerileyişe dikkat çekmekte, din ya da şeriat engelinden söz edilemeyeceğine işaret etmektedir.

Mesela “devlet kulluğundan” “hükümet karşıtlığına” doğru bir değişim seyri izleyen ve yeniliklere daima karşı koymaya çalışan yeniçerileri değerlendirirken onların hükumete karşı oluşlarının arkasında Bektaşilik mezhebi ve bu mezhebin siyasa-şeriat bileşimine karşı olmaları olgusunun yattığını söylemektedir.⁽¹⁶⁷⁾

18. yüzyılda yeniçeriliğin, imparatorluğun hemen her bölgesinde siyasal bir güç haline geldiğini, sadece bulundukları bölgelerde değil başkentteki siyasi olaylarda da etkin olmaya başladığına dikkat çeken

166. a.g.e., s. 59.

167. a.g.e., s. 74.

Berkes'e göre bu güç ulemanın ve şeriatçıların değil, aşağıdan Bektaşîlerin yukarıdan siyasal çıkarıcıların elindeydi. Yeniçerilerin reform girişimlerine karşı oluşlarını şeriatçılık ile, din taassubu ile yorumlayamayız. Şeriatçılığın reformlara karşı çıkışı başka bir kaynaktan gelir ki, bu kaynak din değil siyasadır."⁽¹⁶⁸⁾

N. Berkes'e göre yenileşme ve çağdaşlaşma çabalarına karşı koyuşları dini taassup, şeriat bağınazlığı, gericilik gibi kavramlarla izah etmeye çalışmak yanlıştır. O, karşı koyuşların arkasında başka sebepler olduğunu iddia etmekte, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel nedenlere bağlamaya çalışmaktadır.

Mesela 1718'de devrin sadaret kaymakamı olan İbrahim Paşa'ya sunulan De Rochefort imzalı projeden bahsederken, Osmanlı devlet ricalinin bu projeyi benimsedikleri sonucuna varmakta, projenin karşısına çıkan ve engelleyen gücün şeriat taassubu olmadığını, bilakis Katolik taassubu ve Fransız ticaret çıkarları olduğunu, bu önemli girişimin Fransız elçisi Marguis de Bonnac tarafından engellendiğini bildirmektedir.⁽¹⁶⁹⁾

Öte yandan İbrahim Müteferrika'nın Vesiletü't Tıbaa adlı raporu bahis mevzuu edilirken, ulemanın buna din adına karşı çıktığı yanlılığını vurguladıktan sonra, bazı karşı çıkmalar olduğunu, ama bu karşı çıkanların ulema değil müstensihler (kitapları el yazısıyla çoğaltarak para kazanan insanlar) olduğunu belirtmekte, karşı çıkış sebeplerinin dini değil, ekonomik kaygulardan kaynaklandığına işaret etmektedir.⁽¹⁷⁰⁾

"Topluma yararlı olan teknolojinin alınmasında İslam aydınından hiçbir çağda tepki gelmediği"ne işaret eden İsmet Özel de benzer bir yaklaşımla meseleyi başka sebeplere dayandırmaktadır. Top dökümü,

168. a.g.e., s. 75.

169. a.g.e., s. 49.

170. a.g.e., s. 58-59.

gemi yapımı vb. hususlarda teknoloji transferinin zaten yapıldığına, müslümanların, hristiyan ve musevi azınlıklardaki “zanaatkârane hünerlere” ve Avrupalılardaki “mekanik becerilere” karşı hiçbir zaman düşmanca tavır takınmadıklarına değinen İ. Özel; yenilikler karşısındaki menfi tavrı şu iki sebeple izah etmektedir:

a) Yeni mallar yerli üretimi köstekleyerek bir hakimiyet aracı olduklarında

b) Toplumun “şirazesı” sayılan inanışlara müdahale ettiğı, bir yozlaşmayı başlattıkları zaman.⁽¹⁷¹⁾

“Osmanlıların Batıda ortaya çıkmış teknolojik yenilikler ve değişiklikleri çok yakından izlediğı” öncülünden hareketle meseleyi değerlendiren Erol Özbilgen ise “basımevinin ülkemize gecikmeli girişı bu hususta rastlanabilecek sayılı istisnalardan birini teşkil eder” diyerek bu gecikmenin sebeplerine farklı bir perspektiften yaklaşmaktadır.

Özbilgen’e göre matbaanın girişindeki gecikmeyi “cahil padişahlar, yobazlar, hattatların karşı koyması gibi” basit açıklamalara bağlamak doğru değildir. Asıl mesele “İslam ve Batı kültürlerinin kitap denilen kavrama verdikleri nazarî ve tatbiki ehemmiyette ve kendisinden yararlanma yöntemleri konusunda birbirlerinden farklı oluşlarında” aranmalıdır. Yazara göre kitap kavramına yüklenen anlam “Batıda ve Osmanlı ülkesinde ne estetik, ne eleştiri-şerh teknikleri ve ne de düşüncenin iletişimi açısından örtüşmektedir.”

Zira kitap Avrupa’da matbaa denilen bir fabrikanın ticari maksatla ekonomik bir değer olarak ürettiğı nesnedir. Osmanlı ülkesinde ise kitap müellif tarafından esas nüsha olarak bizzat üretilmekte, müstensihlerce çoğaltılmakta, ne var ki bütün bu haliyle bile kitap henüz bütünüyle bitmiş sayılmamaktadır. Çünkü her zaman okuyanın tenkidine

171. Özel, İsmet. Üç Mesele: Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma, s. 162-163.

açık olarak kenarına şerhler, haşiyeler düşülerek ikmal edilecektir..."⁽¹⁷²⁾

Yenilikler karşısında ulemanın tavrını çok net bir şekilde ortaya koyan örneklerden biri de Karantina Meclisi'nin kurulması olayıdır. Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İslam dünyasında tartışılmaya başlanan Karantinanın caiz olup olmadığı, 1831-1833 yılları arasında Hindistan'da çıkıp Ortadoğu ve Avrupa'da çok etkili olan kolera salgınıyla beraber hayati önem kazanmıştır.⁽¹⁷³⁾

Tunus'ta Zeytuniye Medresesi müderrislerinden Maliki müftüsü Şeyh Muhammed Menai ile Hanefi müftüsü Şeyh Muhammed Bayram arasında Karantinaya dair bir tartışma yapılmış, Menai, Karantinayı "Allah'ın kaza ve kaderinden kaçmaya kalkışmak" olarak görmüş, Şeyh Bayram ise caiz olmakla kalmayıp, vacip olduğunu belirtmiştir.⁽¹⁷⁴⁾

Bu konuda İstanbul'da oluşabilecek direnci kırmak üzere Cezayirli Hamdan Efendi'ye bir risale yazdırılmış, öte yandan Takvim-i Vekayi'de Karantinanın yararları hakkında yazılar yayınlanmıştır. Nihayet meselenin tartışılması ve karara bağlanması için bir Meşveret Meclisi tertip edilmiştir. 1838'de toplanan bu mecliste nazırlarla beraber ilmiye mensup pekçok alim bulunmuş, müzakereler neticesinde Karantina Meclisi'nin kurulması kararlaştırılmıştır.

İlmiye sınıfından Es'ad Efendi, Çerkezli Mehmed Efendi, Cezayirli Hamdan Efendi, Eminbeyzade Abdülkadir Bey, İsmetbeyzade Ârif Hikmet Beyefendi, Kethûdazade Ârif Efendi ve Kuyucukluzade Seyyid Mehmed Âtîf Efendi'nin iştirak ettiği bu müzakereler sonunda Şeyhülislam Mekkizade Âsım Efendi fetvayı vermiş ve sonrasında Takvim-i Vekayi'de yayınlanan yazıda çeşitli hadisler, fetva kitapları ve islam alimlerinin görüşlerinden deliller getirilerek meselenin hukuki ve şer'i

172. Özbilgen, Erol. "Matbaanın Osmanlıya Girişi ve Gazeteciliğin Kuruluş Sorunları" Zaman gazetesinin "Kitap Zamanı" ekinde sayı 5, s. 4.

173. Akyıldız, Ali. a.g.e., s. 266.

174. a.g.e., s. 265.

yönü izah edilmiştir. Ayrıca karantinanın faydalarına dair akli deliller de serdedilmiştir. Âsım Efendi'nin fetvası şu şekildedir:

“Bir beldeye taun isabet edip Hak Sübhanehu ve Teala Hazretlerinin kahrından lûtfuna iltica ile esbab-ı tahaffuza teşebbüs etmede bir beis var mıdır?

Elcevap: Yoktur.”⁽¹⁷⁵⁾

Osmanlı ulemasının yenileşme karşısındaki tavrı genelde müspet olmakla beraber E. Ziya Karal'ın tezine delil olabilecek türden karşı koyuşlar, tavır alışlar da sözkonusu olmuştur. Fakat burada bu reddetme mantığını ele almadan önce ince bir ayırma dikkat etmenin gerektiği kanaatindeyiz.

Osmanlı ulemasının reddettiği, kabullenmek istemediği şeyler daha ziyade yozlaşmaya sebebiyet vereceği düşünülen hususlardır. Yoksa yukarıda da belirtildiği gibi topluma yararlı olacağına inanılan medeniyet verilerinin alınmasında bir sakınca görülmemiş, hatta bu konuda ulemadan teşvik edici davranışlar sadır olmuştur.

Küçükçelebizade Âsım Efendi'nin Tarih'inden yaptığı alıntılarla onun yenileşme, batılılaşma konularındaki tavrını tespit etmeye çalışsan⁽¹⁷⁶⁾ ve yaptığı değerlendirmelerde Âsım Efendi'yi ve onun gibi düşünen kimseleri eleştiren⁽¹⁷⁷⁾ Abdullah Kaygı, Âsım Efendi'nin bu konudaki endişelerine dikkat etmeksizin onu, çalışmasında ele aldığı diğer insanlara göre farklı bir kategoride değerlendirmektedir.

“Ve yandaşlarını kayırma duygusundan uzak olan bazı bol hevesliler, daima onlardan politika öğrenip ve niceleri de lisanlarına rağbetle Fransız hocaları edinip ve dillerini öğrenip hiç çekinmeden, sakınmadan onlarla konuşmalarını yerinde işlerden sayarak övünme vesilesi

175. a.g.e., s. 266-267.

176. Kaygı, Abdullah. Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma, s. 49-50.

177. a.g.e., s. 60-61.

yaptılar. Ve onlara yaklaşıarak nice zayıf inançlı beyinsizin kalplerine Frenk adeti aşıladılar. Ve onların akıl düzenlerini kendi aralarında iyi-güzel sayar oldular...⁽¹⁷⁸⁾

Metinden de anlaşılacağı üzere Âsım Efendi burada “Frenk adaletlerine” müptela olan ve bunu övünme vesilesi kılan yöneticileri, devlet memurlarını eleştirmektedir.

Âsım Efendi, bu insanların maslahat-ı vakt (çağın gereği) diyerek Frenk politikasını düsturu’l amel edindiklerini, “bir kavme benzemek isteyen, onlardandır.” hadisine aldırış etmeksizin çoğu tavır ve davranışlarında Frenkleri taklide yöneldiklerini, Avrupa usulü diyerek büyük küçük tüm işlerini Hristiyan âdetlerine göre ayarlamaya çalıştıklarını anlatmakta ve onların bu gidişatlarının yanlışlığına dikkat çekmektedir.⁽¹⁷⁹⁾

Aynı eleştirileri Ahmet Cevdet Paşa’da da görmek mümkündür. o da saltanat önde gelenlerini ve devlet memurlarını, sınırı aşp, hepten alafranga yoluna dökülmekle suçlamakta, lüzumlu lüzumsuz her hususta hareketlerini Avrupa usulüne dayandırmaya başladıkları için tenkit etmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa’nın şu değerlendirmeleri yenileşme hususunda süregelen çabaları ve bu meselede ortaya konan tavırları çok anlamlı bir şekilde dile getirmektedir.

“... Ve eski köyde yeni âdet her ne kadar makrun-u isabet olsa da avam-ı nâsın andan nefreti bu âlemin bir eski adeti olduğundan eğerçi bir takım hayrı ve şerri fark etmez ve devlet ü millet gayretini gütmez nâdan-ı bi iz’anlar kimi hâşâ şer’i cedid ve kimi küffara taklid deyü nizam-ı cedid’e ta’n ve birtakım rüsumat-ı cedide ihdas olunmuş idüğün-

178. a.g.e., s. 60-61.

179. a.g.e., s. 50.

den dolayı sebep olanlara la'n ederlerdi. Lakin hamiyet kâran-ı hakayık şinâsan, eski ocaklar için hazine-i beyti'l mâlden beyhude yere bu kadar akçe sarf ve itlaf olunduğunu tefekkür ve işin illet ü gayesini tezekkür ederek, nizam-ı cedidi istihsan ile hadd-i kifayeye bûluğlarına nekran idiler. Hatta taallüm ve azmayiş ve hey'et-i kisve ve puşişlerinden başka hin-i ta'limde tranpete çalmalarına ruhsat ve cevazı mübeyyin Münip Efendi bir risale te'lif ve bunların vâdi-i teşebbühten dûr ve azade-i mahzur olduğunu beyan ve tarif eylemiş idi."⁽¹⁸⁰⁾

Görüldüğü üzere Ahmet Cevdet Paşa yenileşmeye karşı çıkanları "hayr u şerri fark etmez ve devlet ü millet gayretini gütmez nadan-ı bi iz'anlar" olarak değerlendirmekte "hakimiyet kârân ı hakayık şinâsan" olanların ise "nizam-ı cedidi istihsan ile hadd-i kifayeye bûluğlarına nekran" olduklarını ifade etmektedir.

Burada bizi daha ziyade ilgilendiren husus Münip Efendi'nin(*) askerlerin talimi esnasında tranpet çalınabileceğine dair ruhsat verip, bunun "teşebbühten dûr ve azade-i mahzur" olduğunu beyan etmesidir.

Anlaşılan o ki ulema "batılı olana" "yeni olana" ve yenileşmeye de-ğil, sorumsuzca "Frenk âdetlerini" taklit etmeye, tavır ve davranışların yozlaşmasına karşıdır.

180. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih, c. 8, s. 139.

(*) Muhammed Münip Efendi (Hoca): Osmanlı alimlerinin başta gelenlerinden olup, Ayıntaplıdır. İlk tahsilini memleketinin alimlerinden gördükten sonra Beyzavi tefsiri muhaşşisi meşhur İsmail Konevi'nin derslerine devam ederek icazet almış, ardından İstanbul'a gelerek kısa sürede kazaskerlik payesine yükselmiştir. 1822'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Herkesçe kabul edilen ilmi üstünlüğü yanında ediplik ve tarihçilik yönleri de vardır.

Eserlerinden bazıları şunlardır: Tercüme-i Siyer-i Kebir, Zeylû Devhati'l Meşayih, Fezail-i Cihad, Münşeât, Teysirü'l Mesir fi Şerh-i Siyeri'l Kebir, Risaletü'l Aruz.

bkz. Osmanlı Müellifleri. Bursalı Mehmet Tahir c. 1, s. 406-407.

Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri adlı kitabında bir söylentiye istinaden Hûlasatü'l kalam fi Reddi'l Avam risalesinin Münib Efendi'ye izafe edildiğini oysa bunun ispata muhtaç bir iddia olduğunu söylemektedir.

Bu risalenin Kocasekbanbaşı namıyla 1711-1804 yılları arasında yaşamış bir zata ait olduğunu Ahmet Cevdet Paşa'nın zikrettiğini, bundan başka da bilgi bulunmadığını belirten Babinger, bu eserin büyük bir ihtimalle Reisülküttap Mahmud Raif Efendi tarafından kaleme alındığı kanaatindedir.

bkz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Franz Babinger s. 374.

Tarih'inin satır aralarında çok değerli bilgiler bulduğumuz Ahmet Cevdet Paşa daha önce yapmış olduğumuz değerlendirmeleri te'yid eden şu ifadeleriyle de meseleye olan vukufiyetini izhar etmekte, olayları ve sebeplerini, arkasında yatan gerçeklerle günışığına çıkarmaktadır.

"Ne çare ki tefe'ul babının binası ne için olduğunu bilmeyip ve teşebbüh ile müşahebet kelimelerinin beynindeki farkı anlamayup ta (men teşebbehe bi kavmin fe hüve minhum) hadis-i şerifinin hükmünü fehm ve idrak edemeyen birtakım cehele-i âlimnüma taife-i inadiye gibi sözlerinde ısrar ile din ü devletin selameti için mürettep ve mahsus ve tam mâsadak-ı (saffen keennehüm bünyanün mersus) olan cünud-u İslamiye'yi tahkir ve tekfire cür'et ederlerdi.⁽¹⁸¹⁾

Ahmet Cevdet Paşa, burada bir inceliğe dikkat çekerek teşebbüh ile müşahebet arasında fark olduğunu, fakat bunu bilmeyen ve hadis-i şerdifi yanlış anlayan bazı "cehele-i âlimnüma"nın, inadına hareket ederek, övgüye layık Nizam-ı Cedit askerlerini tekfire yeltendiklerini üzümlere ifade etmektedir.

Cehalet ve anlayışsızlık üzerine bina edilen karşı çıkma ve reddetme hareketini doğru bulmayan A. Cevdet Paşa meselenin arkasında başka sebeplerin de varolduğunu belirtmektedir.

"Ve ol vakit birçok devlet küskünleri dahi nizam-ı cedit sayesinde ikbal ve itibar bulan ricali çekemeyüp, mücerret anlara hased ü adavetlerinden nâşi nizam-ı cedit aleyhinde bulunarak yeniçeri gayretini güderlerdi."⁽¹⁸²⁾

Aynı kanaati paylaşan E. Ziya Karal'a göre bunlardan biri olan sâbık vezir Tayyar Paşa halkı ve yeniçerileri Nizam-ı Cedit'e karşı ayaklanmaya çağırarak, İstanbul'da ve Anadolu'da Nizam-ı Cedit aleyhinde propaganda faaliyetine girişmiştir.

181. Ahmet Cevdet Paşa, Tarih, c. 8, s. 140

182. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih, c. 8, s. 141.

“İşbu 1207 tarihinde tanzim olanan Nizamât-ı cedide üzere İslamiyana, kefere elbisesi ilbas olunup kâbiren an kâbir hânedan-ı İslamiyan mukarenet-i devletten tardolunmuştur. Aman ya sahib-i şeriat aman...”

“Efendi şimdi ne sipahi var, ne yeniçeri var. Cümlesi başı şapkalı Firenk oldu.”

“Gariptir ki elyevm libas-ı mahsusa-i kefere ile telebbüs olunması emr-i padişahi olup hatta harem-i padişahide olan cevare setr-i avret olacak don dahi telebbüs etmeyüp Frengane fistan ve libas-ı mahsusa-ı Kafiristan telebbüs ederler.”⁽¹⁸³⁾

Tayyar Paşa'ya atfedilen bu sözlerin yeniçeriler ve bazı cami vaizlerinde yankısını bulması, halkın nizam-ı cedide iyi gözle bakmasını engellemiş, halk arasında bilmeksizin ve anlamaksızın bir nizam-ı cedit düşmanlığı başgöstermiştir.

Nizam-ı Cedid'e karşı, dikkat çeken muhalefet örneklerinden biri de Konya Mevlana dergahı şeyhi Mehmed Çelebi rehberliğinde ortaya çıkan muhalefettir.

Galata Mevlevihanesi şeyhi Galip Dede, Nizam-ı Cedid'i desteklerken Konya şeyhi Mehmed Çelebi'nin karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Mehmed Çelebi'ye hitaben yazılmış bir fermanda “Konya'da bazı kişilerin padişahın emrine karşı geldiğinin haber alındığını” beyanla bu hareketi bertaraf etmekle görevlendirilen Abdurrahman Paşa'ya yardımcı olunması istenmiş, şeyhin bu kargaşadan zarar görmemesi için de Karahisar yahut Kütahya'ya gitmesinin uygun olacağı, nazik bir üslupla bildirilmiştir.⁽¹⁸⁴⁾

Abdurrahman Paşa'ya gönderilen fermanda ise bu isyana Mehmed Çelebi ve Konya müftüsünün önayak olduğunun belirlendiği asilerin

183. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 79.

184. Gündüz, İrfan. Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, s. 130 vd.

te'dibi ve Mehmed Çelebi'nin Konya dışına nefyedilmesinin istendiği bildirilmiş, ancak "sülale-i tâhire-i Mevlana'dan olan Şeyh'in zarar-dide olmamasına dikkat ve itina gösterilmesi" emredilmiştir.⁽¹⁸⁵⁾

Yeniliğe karşı olanlara dair ilginç bir tespit de II. Mahmud'a gösterilen enteresan bir tepkiyle alakalıdır. Kendi resmini resmi dairelere astıran ve yeni kıyafetiyle gezen padişah bir gün Şeyh Saçlı denen bir dervişle karşılaşır. Derviş "Ey gavur padişah işlediğin melanetlere hâlâ doymadın mı? Dinsizliğin hesabını elbette Allah senden soracaktır. Ecdadının müesseselerini yıkıyor, İslamiyeti harab ediyor, hem kendinin hem de bizim üzerimize Hz. Peygamber'in gazabını celbediyorsun" der. Padişahın maiyyetindekiler bu adamın deli olduğunu ileri sürerek olayı geçiştirmek isterler. Şeyh Saçlı sesini yükselterek "Deli mi dediniz? Hayır ben deli değilim. Akıllarını kaçıranlar işte bu padişahla onun iğrenç müşavirleridir. Beni harekete getiren Rabbimdir. Onun için hakikati olduğu gibi söylemek mecburiyetindeyim. Bu sözlerim doğru yoldan sapmış olanları inşaallah uyandırır." şeklinde konuşur.⁽¹⁸⁶⁾

Yenileşme çabaları karşısında yukarıda zikredilenler dışında muhalefet hareketlerine dair fazla malumat bulunmamaktadır. Bazı kayıtlarda yeniçeriliğin ilgasından sonra Edirne'de mahkeme başkatibinin oğlu Kabuli Ahmet Efendi'nin, Antep Nakibû'l Eşrafının ve Travnik müftüsünün ilga kararına karşı çıktıkları ve bunun üzerine görevlerinden alınıp, sürgüne gönderildikleri bildirilmektedir.⁽¹⁸⁷⁾

"Elimizdeki kaynakların çoğunda ortak olan bir zayıf nokta vardır. Halkın önemli bir bölümünün, yani müslüman kasaba sakinleri ve onların geleneksel ve tabii liderleri olan kentli seçkinlerin ne düşündüklerini bu kaynaklarda nadiren bulabilirsiniz, daha da kötüsü mevcutlar

185. a.g.e., s. 131 vd.

186. Gündüz, İrfan. Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, s. 152.

Heyd, Uriel. "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması" İslam Dünyası ve Batılılaşma içinde, s. 27.

187. Cihan, Ahmet. Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması, s. 110.

onların düşüncelerinin dolaylı ve tahrif edilmiş halidir...”⁽¹⁸⁸⁾ diyen Albert Hourani’nin bu sözlerini doğru kabul edecek olursak, muhalefete dair malumat olmayışını daha iyi anlarız.

Ulema liderlerinin yenilikleri desteklemiş olmalarına rağmen alt mevkilerdeki ilmiye mensuplarının Avrupalılaşıma girişimlerine karşı çıktıklarını belirten Uriel Heyd de şu ifadeleriyle muhalefet hakkındaki değerlendirmesini sunmaktadır: “Maalesef Batılılaşma karşıtlarının fikirleri yeteri kadar incelenememektedir. Zira çok azı görüşlerini yazılı olarak ifade etme cesareti gösterilebilmiştir. Fikirlerini beyan etme cesareti göstermiş olsalardı bile çalışmalarının yayınlanmasına kolay kolay izin verilmezdi. Avrupalı kaynaklarda reform karşıtlığı konusunda bazı bilgiler mevcuttur. Lakin bunların çoğu, özellikle incelenen döneme ait sayısız seyahat kitapları güvenilir değildir ve bu yüzden büyük bir dikkat ile kullanılmalıdır.”⁽¹⁸⁹⁾

Heyd’in bu uyarısı çoğunlukla gözardı edilmiş, muhalefet hareketlerinde ulemanın misyonu oldukça abartılmış, sonraki dönemlerde ortaya konulan pekçok çalışmada ulema, “yobazlar”, “gerici güçler”, “şeriat bağınazları...” gibi yaftalarla mahkum edilmiştir. Daha kötüsü, bazı çevreler ulemanın müspet yaklaşımlarını da görmezlikten gelerek ilmiye mensuplarını topyekûn suçlamalar ve töhmetler altında bırakmışlardır.

Heyd, bu konuda ilginç bir de örnek vermektedir. Karantina uygulamasının tartışıldığı yıllarda İstanbul’da olan Prusyalı subay Helmuth Von Moltke 1837’de kaleme aldığı bir mektubunda bazı karşıt görüşlere işareten “Burada ulema varoldukça veba da kalacaktır” şeklinde bir cümle kullanır. Oysa Heyd’in de belirttiği üzere hemen bir yıl sonra ilmiye mensuplarının yoğun desteğiyle karantina uygulamasına geçilir.⁽¹⁹⁰⁾

188. Hourani, Albert. “Osmanlı Islahatı ve Seçkinlerin Politikaları” İslam Dünyası ve Batılılaşma içinde, s. 92.

189. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 23.

190. a.g.mk., s. 18.

Bu örnekte de görüldüğü üzere ulemayı baştan mahkum edip, değerlendirmelerini hep ulema karşıtlığı perspektifiyle yapanlar, hem ulemanın müspet tavırlarını gözardı etmekte, hem de muhalif yaklaşımlarını büyüterek tarihi verileri çarpıtmaktadırlar.

Nizam-ı Cedit'in uygulanması çabaları esnasında İstanbul'daki gelişmeler yanında Arap yarımadasında Vehhabilik hareketi, Akka'da Cezzar Ahmet Paşa, Balkanlarda Sırp isyanları, Vidin'de Paspanoğlu, Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu, Edirne'de Dağdevirenoğlu isyanları gündeme gelmiş, öte yandan Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin karşılıklı çıkar hesapları yüzünden Nizam-ı Cedit programı uygulanamamıştır.⁽¹⁹¹⁾

Nizam-ı Cedit'e dair konumuz itibariyle bizi daha yakından ilgilendiren önemli hususlardan biri de 72 maddelik ıslahat programını uygulayacak ekibin başında ıslahat uğruna canını feda edinceye kadar çalışacağına yemin eden Rumeli Kazaskeri İsmail Paşazade Esseyid İbrahim İsmet Bey'in bulunmasıdır.

İbrahim İsmet Bey^(*) ıslahata başlamadan önce paşalardan ve ilmiyeye mensup kişilerden on kişilik bir ekip kurmuş, padişahın daima destekçi olacağına dair teminat istemiş ve bu teminatı aldıktan sonra ise başlamıştır.

"Yayla İmamı Risalesi" olarak bilinen esere göre İbrahim İsmet Bey ile Padişah III Selim arasındaki konuşma şu şekildedir. "Esseyid İbrahim Bey: Devlet-i Aliyye tarumar ve tacu tahtınız zuhul etse, asla havfa tari olmayıp, verilen Nizam-ı Cedit'in aksine dair amel etmeyip ve ol makule tahrikata kat'an iltifat buyurmayıp nizamına inhiraf verecek takrire mültefit olmayıp ve her bir madde taht-ı rabıtaya vaz olunduktan layihaya dahil olan bu on nefer kullarınız beynimizde meşveret edip hûlasasını şevketlü efendimize takrir ve tahrir eylediğimizde asla

191. Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 78.

(*) İbrahim İsmet Bey: 1845-1853 yılları arasında şeyhülislamlık yapan meşhur Ârif Hikmet Beyefendi'nin babasıdır.

muhalafet buyurmayıp mucibince Hat'-tı Hûmayun-ı Şevket-makrun keşide kılıp, bakalım vekil-i mutlakıma ifade edeyim deyü sadrazam olan vezirine dahi sır vermeyip herhalde takririmize mücade ve ruhsat-ı aliyyeniz her bar erzani evvela sisuze-i nizam ve dibace-i intizamdan olup bu kullarınız dahi her bir madde kim taht-ı rabıtaya vaz' eylediği-mizde canımızdan aziz ve eczay-ı vücudumuzdan hasıl olan evladlarımızı dahi mahrem-i esrar etmeyip ve bu laime lafzıyla isim verilen on neferden birine emr-i hak vaki oldukta cümlemizin re'y-i ittifakıyla gerek ricalden ve gerek zümre-i ulemadan bir müntehab ve akil ve müstaid kimesne içimize dahil ederiz. Şevketlü İnayetlü Efendim, sizler dahi bu vech üzere taahhüd buyurursanız bu mevad düsturu'l amel olacağına şekkimiz yoktur.

Sultan Selim: Sizler Devlet-i Aliyyemde her birleriniz müntehab ve mücerrep ve sadık kullarım olmakla makbul-ı hûmayunum olup gerek takririnize ve gerek tahriratınıza mücade-i aliyyem olup sizler dahi bu hususta sa'yü dikkat ve himmet etmeniz murad-ı şahanem olmak-la..."⁽¹⁹²⁾

Osmanlı ulemasının yenilikler karşısındaki tavrını tespit ameliyesinde gözden uzak tutulmaması gereken çok önemli bir husus vardır ki bu da ulemayı topyekün yenilik karşıtı, yahut bütünüyle yenilik taraftarı olarak görmemek gerektiğidir.

Ulemanın yenilikler karşısındaki temel kriteri "İslami mirasın arzu edilmeyen değişimlerden korunması" esası olmuştur.⁽¹⁹³⁾

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ulema yeniliklere "batıdan gelmesi", "gavur icadı" olması yönüyle değil, toplumun temel değerlerini yozlaştırması, İslami yaşantıyı tehdit etmesi, cihetiyle karşı koymaya çalışmıştır.

192. Çataltepe, Sip.hi. 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu, s. 91-92.

Karal, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, c. 5, s. 64.

193. Levy, Avigdor. "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı" Modern Çağda Ulema içinde, s. 30.

Ayrıca ıslahat ve batılılaşma hareketleri karşısında Osmanlı ulemasının tamamen bütüncül bir tavır takınmadığı da bir gerçektir.⁽¹⁹⁴⁾

Ulemanın tavrını değerlendirirken, ulemayı bürokraside görev üstlenen, imtiyazlı ailelerden gelen ve bir “ulema aristokrasisi” oluşturan ulema sınıfı ve bunların dışında kalan, “yoksul sınıflara mensup ulema” şeklinde ikiye ayıran A. Levy, bu sınıfların tavrının da konumları gereği farklı olduğuna işaret etmektedir.⁽¹⁹⁵⁾

A. Levy’nin de büyük ölçüde istifade ettiği Uriel Heyd’e gelince, o da ulemanın tavrını belirlemeye çalıştığı araştırmasında Osmanlı ulemasının yenileşme karşısında bütüncül bir tutum takınmadığını ifade etmektedir.⁽¹⁹⁶⁾

Uriel Heyd’in “yüksek ulema-bürokrat ulema yahut ulema aristokrasisi, dediği sınıfla “taşra uleması ve suhteler sınıfı ayırımı ulemanın tavrını değerlendirirken kesinlikle gözardı edilmemesi gereken bir husustur.

Hourani de hemen hemen aynı kanaati paylaşmakta ve bu ayırımı benimsemektedir. “Diğer şehirlerde halkın dertlerine ve taleplerine sözcülük yapan ulema, İstanbul’da daha çok resmi bir sınıf gibiydi. Devlet-te kendilerine ait ve etkileri yüksek olan bir dini mevkileri vardı ve böylece tebaadan ziyade idarecilere daha yakın idiler. Zaman geçtikçe servetin ve devlet hizmeti geleneğinin nesilden nesile aktarıldığı özel ailelerin hakim olduğu bir sınıf oldular.”⁽¹⁹⁷⁾

Uriel Heyd’e göre “yüksek ulema” yenilikler hususunda genelde müspet bir tavır takınmıştır. Bu tezini delillendirirken şeyhülislam, kazasker vb. devlet idaresinde görev üstlenmiş kimselerin, yeniliklere verdiği desteğe dikkat çeken Heyd, matbaanın kabulü, süratçi adıyla ordu-

194. a.g.mk., s. 30.

195. a.g.mk., s. 31.

196. Heyd, Uriel, a.g.mk., s. 21.

197. Hourani, Albert, a.g.mk., s. 95.

da yeni bir sınıfın teşekkülü gibi girişimlerde dönem şeyhüislamalarının verdikleri fetvalara istinaden Osmanlı ulemasının tavrının müspet olduğunu vurgulamaktadır.

Öte yandan III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde Velizade Mehmet Emin Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Şeyhülislam Mustafa Âsım Efendi, Şeyhülislam Mehmet Tahir Efendi, Şeyhülislam Yasincizade Abdullvehhab Efendi, Vak'anüvis Mehmet Es'ad Efendi, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve Keçecizade İzzet Molla gibi şahsiyetlerin, yeniliklerin gerçekleştirilmesinde çok önemli roller üstlendiklerini belirterek, bu kimselerin hazırladıkları layihalar ve verdikleri fetvalarla yenileşme çabalarında aktif olarak çalıştıklarını söylemektedir.⁽¹⁹⁸⁾

Osmanlı askeri reformlarıyla birlikte Batı biliminin ve eğitim anlayışının da yavaş yavaş yerleşmeye başladığını ileri süren İ. Ortaylı'ya göre "Batı bilimi, zevki, düşüncesi tümüyle askeri reformlar sayesinde gelmiş değildir. Hatta bu alanda öncülük askerlerin değil, sivil bürokrasinin ve medrese mensuplarıdır. 19. yüzyıl başlarında Batı bilimini Türkiye'ye getirenlerin ve bu alanda kurumsal bir örgütlenmeye gitmek isteyenlerin en başında gelen Şanizade Ataullah Eefendi'dir. Gene Kethûdazade Arif Efendi ve İshak Efendi de bu girişimlerin önde gelen simalarındandır."⁽¹⁹⁹⁾

Müspet bilimlerin Osmanlı İmparatorluğunun kapsadığı memleketlerde tanınması Başhoca İshak Efendi sayesinde olmuştur. Okuttuğu dersler ve yazdığı eserlerle müspet bilimlerin doğuya girişinde büyük hizmetler ifa eden İshak efendi, 1831-1834 yıllarında basılan 4 ciltlik Mecmua-i ulum-i riyaziyye isimli eseriyle bu alanda çok tesirli olmuştur. Onun Arapça'dan türettiği matematik ve fen terimleri 1930'lara kadar Türkiye'de kullanılagelmiştir.⁽²⁰⁰⁾

198. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 14.

199. Ortaylı, İlber, a.g.e., s. 119.

200. Kuran, Ercüment, a.g.e., s. 7.

İncelediğimiz dönem itibarıyla Osmanlı ulemasının önceki devirlerle nazaran merkezi yönetimde daha geniş bir etkinliğe sahip olduğunu, bunun da siyasi ve idari alanlarda daha çok temsil edilme, kararların oluşmasında ve sorumluluğun paylaşılmasında önplana çıkma gibi sebeplerden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

İlmiye zümresinin siyasi sistemle olan münasebetleri bakımından Osmanlı tarihini üç ana periyoda ayıran A. Cihan bu devirleri şu şekilde, sıralamaktadır:⁽²⁰¹⁾

a. Teşekkül ve gelişme devri: 1300-1600 yılları arası

b. Durgunluk ve daralma devri: 1600-1770 yılları arası

c. Reform çağı yahut modernleşme girişimleri devri: 1770 ve sonra-

SI

Osmanlı ulemasının ilk devirde özellikle II. Mehmet (1451-1481)'den itibaren idari organlarda ve karar almalarda etkili olduğunu, fakat 17. yüzyılın başlarından itibaren bu etkinin ilmiye sınıfından daha ziyade kalemiye ve askeriye sınıflarında belirginleştiğini söylemek mümkündür.

Ciddi reformların ve modernleşme faaliyetlerinin hız kazanmasıyla birlikte ilmiye sınıfının etkinliğinde de bir artış söz konusu olmuştur.

“Modernizasyona yönelik girişimlerin akıbeti büyük ölçüde kamu yönetimi, diplomasi ve siyaset sahalarındaki en önemli mevkileri ellerinde bulunduran ve buna ek olarak da imparatorluğun dini, adli ve eğitim kurumlarında hakim olan, eğitim görmüş, güçlü müslüman zümreyi teşkil eden ulemanın tavrına bağlı idi.”⁽²⁰²⁾

Özellikle III. Selim ve II. Mahmut devirlerinde önemli fonksiyonlar icra eden “Meşveret Meclisleri”, ulemanın siyasi kararların alınmasında ve uygulanmasında önplana çıkışının an bariz göstergeleridir.⁽²⁰³⁾

201. Cihan, Ahmet, a.g.tez., s. 3.

202. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 13.

203. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 6.

Bu meclislerde ulemanın oranı bazan %50'lere kadar ulaşmakta, özellikle şeyhülislam ve kazaskerler, çoğunlukla bu meclislere ev sahipliği yapmaktadır.

Ulemanın etkinliğinin artmasında önemli göstergelerden biri de ilmiye sınıfına mensup insanların dış politika ve diplomasi ilişkilerinde de faaliyet göstermeye başlamalarıdır.⁽²⁰⁴⁾

Dışarıya gönderilen elçiler olsun, dışarıdan gelen elçileri karşılayan kimseler olsun bu devirde genelde ilmiye sınıfına mensup insanlardan seçilmiştir. "Mükaleme Meclisleri" olarak bilinen dış ilişkilere dair oturumlarda ulema, aktif katılım sağlamış, böylelikle dış siyasetin belirlenmesinde de etkili olmuşlardır.

Ayrıca sulh müzakereleri, savaş kararları, ticaret ve ittifak anlaşmalarının kabul veya reddinde de ulemanın etkili olduğu görülmektedir.

Osmanlı ulemasının etkisinin en çok hissedildiği husus, reform ve modernleşme çabalarındaki faaliyetleridir. Özellikle askeri reformların kararlaştırılması ve topluma kabul ettirilmesinde ulemayı meşruiyet zemini oluşturma misyonu içerisinde görmekteyiz.

Bu girişimlerde ilmiye zümresinin olumlu tavır ortaya koyduğu, icra edilmesinde önemli roller üstlendiği ve bunlar arasında da ancak ilmiye mensuplarının tasvip edip, desteklediği teşebbüslerin gerçekleştirilebildiği müşahade olunmaktadır.⁽²⁰⁵⁾

İlmiye sınıfı askeri alandaki reform girişimlerinin tasarımında, kararlaştırılmasında ve sorumluluğun paylaşımında birinci derecede etkili olduğu gibi, reformların büyük ölçüde kabule mazhar olmasında ve geniş halk kitlelerine yaygınlaştırılmasında da aktif rol almıştır.

204. a.g.tez., s. 8.

205. a.g.tez., s. 10.

Ulemanın askeri ve mesleki eğitim alanında da önemli fonksiyonlar icra ettikleri görülmektedir. Mesela, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Mühendishane-i Berr-i Hümayun ve Mekteb-i Tıbbiye, bu dönemde ilmiye zümresinin hem yönetimini bizzat üstlendiği, hem de tedrisatına yaptığı katkılar ile gelişmelerinde büyük pay sahibi oldukları kurumlar arasındadır.⁽²⁰⁶⁾

III. Selim devriyle birlikte (1789) yönetim mekanizmasında önemli roller üstlenen ve etkin bir güç haline gelen ilmiye sınıfı, 1830'lara kadar bu gücünü nispeten korumakla birlikte, özellikle yeniçeriliğin ilgasından (1826) sonra yavaş yavaş dışlanmaya ve etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Meşveret Meclisleri'nin yerini alan nezaretler (bakanlıklar), çoğunlukla kalemiye ve askeriye sınıfına mensup insanlardan teşekkül ettirildikleri için ulemanın etkinlik alanı daralmış, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları farklı kesimlere dağılınca ulemanın misyonu daha çok yasama alanıyla sınırlandırılmıştır. Bu dönemde ulema etkinliğini daha çok Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı adliye ve benzeri alt komisyonlarda sürdürülebilmiştir.⁽²⁰⁷⁾

Bu konuda hassaten II. Mahmut'un etkili olduğu, ulema ile olan ilişkilerinde çok hassas dengeleri gözettiği belirtilmektedir. Mesela A. Levy, II. Mahmut'un "programlarına ulemanın desteğini sağlayabilmek için icbar ve teşviki birleştirerek kadim zamanların havuç ve sopa yönetimini kullandığını" söylemektedir.⁽²⁰⁸⁾

Aynı şekilde ulemanın övgüsüne mazhar olabilmek için II. Mahmut'un düzenli biçimde dini törenlere, halkın da iştirak ettiği dini toplantılara katıldığı, camiler yaptırıp, vakıflar kurdurduğu ifade edilmektedir.

206. a.g.tez., s. 11.

207. a.g.tez., s. 12.

208. Levy, Avigdor. a.g.mk., s. 31.

Ulemanın sistemle olan ilişkilerini belirlemede de ulemayı tasnife tâbi tutan Levy “yüksek sınıf ulema”nın hemen her uygulamada padişaha destek çıktıklarını, bu anlayışın taşrada yaşayan ama durumu iyi olan alimlerce de sürdürüldüğünü ortaya koymakta, bunun sebebini de karşılıklı çıkar ilişkisiyle ifade etmeye çalışmaktadır.⁽²⁰⁹⁾

Benzer bir yaklaşımı Heyd’in değerlendirmelerinde de görmek mümkündür. Yüksek mevkide olan ve herbiri köklü ailelerden gelen bürokrat ulema, genelde padişahlarla iyi geçinmiş, yenilikleri desteklemiştir. Oysa taşra kökenli olan ve alt mevkilerde bulunan suhteler yer yer bürokrat ulemaya olan kızgınlıklarının da etkisiyle hem onlara hem de tüm otoriteye karşı çıkmaya başlamışlardır. Çünkü bu mollalar müderris olabilmek ve üst payelere ulaşabilmek için 10 ya da 20 yıl beklerken, birçok sınava tâbi tutulurken, yüksek mevkideki mollaların çocuklarına çok kolay müderrislik veriliyor hatta bu bazan 6 yaşındaki çocuklar için de söz konusu olabiliyordu.⁽²¹⁰⁾

Çalışmamızın son kısmında da görüleceği üzere Osmanlı uleması gerek eserlerinde gerekse meşveret meclislerindeki konuşmalarında reformları desteklerken tavırlarını belirli kriterlere göre belirlemiştir.

Heyd’e göre bu kriterler “ya fıkhi hükümler ile ilk dönem İslam tarihi yahut da akıl ve sağduyu” olmuştur.⁽²¹¹⁾

İlmiye mensupları Avrupalılar karşısında yenilgiye rağmen İslam ordusunun tüm vasıtalarla güçlendirilmesinin dini bir yükümlülük olduğunu, kafir düşmandan birşeyler öğrenmenin bir bidat teşkil etmekten ziyade mukabele bi’l misil kuralınca benimsenmesi gerektiğini savunmuşlardır.

209. Levy, Avigdor. a.g.mk., s. 45.

210. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 25.

211. a.g.mk., s. 27.

İlk dönemlerde de müslümanların Farslılar ve Bizanslılardan askeri teknikleri transfer ettikleri görüşü çoğunlukla reformların benimsenmesi için kullanılan delillerden biri olmuştur.

“Reformların ideolojisi” olarak yorumladığı bu kriterlerde Heyd’e göre yüksek mevkideki ulema, karşıt görüşte olanları ve onların en çok kullandığı “kim bir kavme benzemeye çalışırsa o da onlardandır” hadisini farklı anlamıştır. Yine yüksek mevkideki ulemanın reform karşıtlarını susturabilmek için çoğunlukla “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Resul’e ve sizden olan emir sahibine itaat edin” (Nisa/59) ayetini delil getirdikleri, şeriata aykırı olmadığı müddetçe sultanın emirlerine itaat edilmesi anlayışını yaymaya çalıştıkları bilinmektedir.⁽²¹²⁾

Osmanlı ilmiye sınıfının III. Selim ve II. Mahmud döneminde yapılan reformları desteklemeleri Heyd’e göre bazı sebeplere dayanıyordu. Onun tespitlerine göre bu sebepler şunlardır:

a. Aralarındaki birliğin bozulması sebebiyle ulemanın gücünün azalması ve reformlar sayesinde güç kazanma beklentisi

b. İlmiye sınıfının (özellikle yüksek mevkideki alimlerin) bektaşilik ve yeniçeri düşmanlığı

c. Padişahlarla kurulan yakın ilişkiler. Rumeli kazaskeri Velizade Emin Efendi, Şeyhülislam Çerkez Halil Efendi ve Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab Efendi örneklerinde olduğu gibi bürokrat ulemanın sarayla ve padişahla yakın temas içerisinde olması.

Bu tespitler neticesinde ulemanın zaten konum gereği padişahla iyi geçinmek zorunda olduğuna dikkat çeken Heyd, ulemanın zihninde “hepimiz aynı sefinenin içindeyiz” anlayışı yer ettiğinden, yeniliklere destek çıktıklarını, “islam inancının yayılmasına yardım etmek amacıy-

212. a.g.mk., s. 30.

la" reformları desteklediklerini belirtmektedir. İlmiye mensuplarının temel argümanlarından olan "zaruretlerin haramları mübah kılacağı" anlayışıyla "ehven-i şerri tercih" anlayışı da reformların desteklenmesine vesile olmuştur.⁽²¹³⁾ Öte yandan gerçekleştirilen bütün yeniliklerde "şer'i şerife mutabık olup, muğayir değildir", "herşey din ve devletin selameti için yapılmaktadır" ifadeleri de reformların meşruiyet kazanmasında önemli fonksiyonlar icra etmiştir.⁽²¹⁴⁾

B) KARŞILAŞILAN YENİ DURUMLAR VE OSMANLI ULEMASI

1. Osmanlı Ulemasının Merkezi Yönetime İştiraki ve Siyasetin Belirlenmesindeki Rolü

Meşveret Meclisleri'nin devlet siyasetinde önemli bir yer işgal etmeye başlamasıyla ulemanın bu siyasetteki etkinliğine daha önce değinmiştik. Bu meclislere çoğunlukla ev sahipliği yapan ilmiye sınıfı, kararların alınmasında da çok etkili olmuştur.⁽²¹⁵⁾

Mesela Nizam-ı Cedid programının uygulanması görevini üstlenen ve ekibin baş sorumlusu olan İbrahim İsmet Bey ilmiyeye mensup ve Rumeli Kazaskerliğine kadar yükselmiş biridir.⁽²¹⁶⁾

Osmanlı ulemasının devlet siyasetini belirlemede etkili oldukları alanları şu şekilde sıralamak mümkündür:

213. a.g.mk., s. 45.

214. a.g.mk., s. 55.

215. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 69.

Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 39.

216. Çataltepe, Sipahi, a.g.e., s. 91.

a. Sulh ve ittifak kararlarının alınması

b. Dış işlerine dair diplomatik ilişkiler

c. Reform girişimlerinin desteklenmesi ve bu esnada karşılaşılan problemlerin halledilmesi.

Belirtilen bu alanlar yanında Meşveret Meclisleri özellikle II. Mahmut döneminde hem daha sık aralıklarla toplanmış, hem de ele alınan konuların muhtevası günden güne farklılaşarak devletin hemen her meselesi bu meclislerde gündeme getirilmiştir.⁽²¹⁷⁾

Osmanlı ulehasının karşılaşılan yeni durumlar ve problemlere nasıl yaklaştığını bu Meşveret meclislerinde ortaya koydukları tavırlarla belirlemek mümkündür.

Mesela 1789'da İsveç ve 1790'da Prusya ile gerçekleştiren ittifak anlaşmaları, Osmanlı ulehasının hem siyasetteki etkinliğine, hem de yeni meseleler karşısındaki tutumuna örnek olması bakımından çok önemlidir.

Bu ülkelerle ittifak yapılmasına şer'an bir mahzur olmadığını bildiren ulema, bu kararlar birlikte anlaşma metinlerine bizzat imza atarak sorumluluğu da paylaşma cihetine gitmiştir. 1789'da İsveç ile yapılan anlaşmaya Rumeli kazaskeri Hamidizade Efendi imza atarken, 1790'daki Prusya ittifakını Rumeli kazaskeri Âşir Efendi imzalamıştır.⁽²¹⁸⁾

İsveç ve Prusya ile imzalanan ittifak anlaşmalarından sonra 1791'de Avusturya ve Rusya ile yapılan sulh anlaşmalarında da ulemanın etkisi göze çarpmaktadır.

Uzun müzakereler neticesinde, mecliste bulunanlardan Tatarcık Abdullah Efendi, sabık fetva emini İbrahim Efendi'ye dönerek şöyle demiştir:

217. Cihan, Ahmet, a.g.tez, s. 69.

218. a.g.tez., s. 62.

- Efendi hazretleri mesail-i şer'iyeyi pek âlâ bilir, bu babta muktezâyı şer' ne vechile ise söylesin. Efendi, ne dersin. Killet-i hazine, adem-i rabita-ı asker ve sair cihetler ile zaaf derkâr, galebe-i düşman bedidâr olduğu halde ne sureti tercih lazım gelir?

İbrahim Efendi ise cevaben:

- "Bu hal ile müsalaha meşrudur. İmtidad-ı muharebe ile düşmanın daha ziyade galebesini ve Devlet-i Aliyye'nin zaafını mücib olmaksızın ise müsalahaya nizam vermek şer'an lazım gelir." demiştir.⁽²¹⁹⁾

Aynı toplantıda bulunan Anadolu Kazaskeri Salihzade Efendi de sulh fikrini pekiştirmek üzere: "Hal malum, bunda şudur, budur diyecek şey yoktur. Hemen müsalahanın râbitasına bakılıp, ibâd-ı müslimin ve bilad-ı rûy-ı zemini tahlis ehemm ve akdemdir." şeklinde fikrini beyan etmiştir.

Mecliste bulunan diğer ilmiye mensupları ve öteki devlet ricalinin de aynı fikirde oldukları anlaşılınca Şeyhülislam'ın şu sözleriyle ateşke-se karar verilir:

"Böyle zaaf vaktinde müsalaha şer'an dahi lazım gelir. Sefer uza-yıp gittikçe, işlerimiz daha fena olmaktan ise bu sûretle müsalaha kesilip, muhafaza-i memalik ehemdir."⁽²²⁰⁾

Aşağıda sıralanan meseleler de Müzakere Meclisleri'nde ele alınarak karara bağlanan hususlardır. Bu kararların alınmasında ve pratiğe aktarılmasında ulemanın fetvası hem şer'i şerife uygunluk açısından önemli olmuş, hem de genel kabule mazhar olmasına yardımcı olmuştur.

219. a.g.tez., s. 65.

220. Cihan, Ahmet. a.g.tez, s. 65.

- 1793'te Nizam-ı Cedit adıyla modern eğitimli askerî birliklerin oluşturulması.

- 1797'de siyasi otoriteye karşı çıkan Pasbanoğlu Osman'ın katledilmesine karar verilmesi.

Bu konuda bir taraftan Pasbanoğlu Osman'ın katline cevaz verilirken, diğer taraftan iki grup müslüman askerin karşı karşıya gelmesi de şer'i açıdan tahlil edilerek bir mahzur olmadığı sonucuna varılmıştır.

Şeyhülislam Dürrizade Mehmet Ârif Efendi'nin bu husustaki fetvaları şöyledir:

"Bu surette padişah-ı âlempenah hazretleri, taraf-ı şeriflerinden mezburlarla kîtâle memur olan müsliminden mezburları katledenler gaziler olup, katlolunanlar şehit olur mu? Elvecap: olur."

"Bu surette mezbur Osman ve ona tâbi buğat ve eşkiya kıla'-ı sultaniyeden birini mesken ittihaz edip tahassun etmiş olsalar, asakir-i İslam kal'a-i merkumeyi muhasara ve alâ eyyi vechin kân mezbur Osman ve ona tâbi eşkiyayı ahz ve cezalarını tertip şer'an lazım olur mu? Elcevap: Olur."⁽²²¹⁾

- 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi üzerine, Fransa'ya karşı Rusya ve İngiltere ile ittifak yapılması. Bu ittifak kararı da ulemanın fetvasıyla alınabilmiştir. İttifak kararlarıyla alakalı A. Cevdet Paşa, ittifak anlaşmalarının sürekli olarak ulemanın fetvasıyla gerçekleştirildiğini belirtmektedir.

"Millet-i İslamiyede nasârâ ile bi'ddefeat ittifak muahedeleri yapılmış ve bunlar hep ulema-yı a'lam hazeratının tecviz ve iftaları ile vukua gelmiştir."⁽²²²⁾

221. a.g.tez, s. 67.

222. a.g.tez., s. 68.

- 1803'te Şam ve Bağdat valilerine seraserlik ünvanı verilerek iki cepheden Vehhabiler üzerine gönderilmeleri.

- 1809'da Rusya ile savaş, İngiltere ile barış kararı

- 1811'de Rusya ile sulh anlaşmasına karar verilmesi.

Rusya ile gerçekleştirilmesi planlanan sulh kararı için fetva eminine "İşbu sulh kabul olunmak ve olunmamak suretinde mesağ-ı şer'i nedir?" diye sorulmuş o da: "Eğer menfaat-i müslimin şu sulh ile hasıl olacak ve sulh kabul olunmadığı halde helak-ı müslimin muhakkak ve mukarrer olduğu surette menfaat-i müslimin için sulh tercih olunur" diye cevap vermiştir.⁽²²³⁾

- Rusya ile barış görüşmelerinde Galip Efendi, Müftüzade Selimi Efendi ve Hamid Efendi gibi ilmiyeye mensup kimselerin görevlendirilmesi de ulemanın meselelerdeki rolünü ortaya koymaktadır.

Ülkenin dış siyasetinin belirlenmesine dair yapılan görüşmeler yanında diğer ülkelerle yapılan hemen her türlü görüşmede bir ilmiye mensubunun bulunması Osmanlı siyaset geleneğinde yer etmiş bir uygulamadır.⁽²²⁴⁾

- 1812'de Rusya ile yapılan barış görüşmelerinde Rusya'nın ileri sürdüğü şartların kabul edilemeyeceğine dair karar alınması.

Fetva emini Üryanizade Raşid Efendi'nin fetvası "Bu sulhun adem-i cevazı muhakkaktır."⁽²²⁵⁾

- 1812'de ulemanın fetvasıyla alınan önemli kararlardan biri de zorunlu hallerde özel mülkiyete el konulmasının şeriata uygunluğu meselesidir.

223. a.g.tez, s. 71.

224. Heyd, Uriel, a.g.mk., s. 42.

225. Cihan, Ahmet, a.g.tez, s. 72.

Üryanizade Raşid Efendi'nin fetvası

“Beytülmalin zarureti olsa efrad-ı nâsta olan malı sarfeder. Lâkin bu makule umurda nakl-i sarîh olmayup, kıyasa mübtenidir. Eyadi-i nâsta cem olmuş mal olsa Padişah bi hasebi'l iktiza alıp, umur-ı müsli-mine sarfeder.”⁽²²⁶⁾

- 1821'de ilmiye zümresinin, azınlıkların isyanına kesinlikle müsaade edilemeyeceğine dair karar alması ve bu konuda halkı, savaşın maddi ve manevi sıkıntılarını paylaşmaya davet etmesi, ayrıca resmi kıyafetlerini çıkararak seferi kıyafet giyip, orduya katılmada halka öncülük etmesi.

“Devrin nakibü'l eşrafı yeniçeri ağasına hitaben:

- Bak ağa, bu, din kavgasıdır, ulufe ve mânde lakırdıları vakti değildir. Bizim arpalıklarımız ve sizin ulufeniz Devlet-i Aliyye sayesinde. Bunca memalik-i hâkâniye harab oldu ve bu kadar reaya elden çıktı. Cizye malı kalmadı. Ya Şevketlü Padişahımız Efendimiz, işler böyle gidecek ise ulufe ve tayinatı nereden alıp versinler. İşte ben, koynuma bir takoz peksimet sokup, gazaya giderim. Bundan sonra bize gaza ve şehadet evleviyettir.” Bunun üzerine Şeyhülislamın da “İşte ben de bir tüfenk alıp, başıma bir şal sarıp cihad ederim” dediği görülmüştür.⁽²²⁷⁾

- Meşveret Meclisleri'nde alınan kararların en önemlisi sayabileceğimiz ve büyük oranda ulemanın desteğiyle gerçekleştirilen bir diğer yenilik de Eşkinci Ocağı'nın kurulması ve ardından Yeniçeri Ocağı'nın ilgasına fetva verilmesidir.⁽²²⁸⁾

Ulemanın gelişen olaylar karşısındaki tavrı ve yeniliklerin topluma adapte edilmesi hususundaki tutumları yukarıda işaret olunan meselelerle sınırlı kalmamıştır.

226. a.g.tez., s. 72.

227. a.g.tez., s. 74.

228. bkz. Tezimizin “II. Mahmud Devrinde Gerçekleştirilen Yenilikler” bölümü.

Özellikle III. Selim'in saltanat yıllarından itibaren savaşların neden olduğu bütçe açıklarının kapatılması, mali kaynak temini vb. birçok iktisadi meselede de ilmiye sınıfının siyasi otorite ile birlikte yeni kararlar alınmasında ve icra edilmesinde etkin olduğunu görmekteyiz.

Mesela iç borçlanmanın yanında, hristiyan bir devletten borç alınmasının şeriata muğayir olmadığı, mali açıkları kapatabilmek için halkın elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın darphane tarafından satın alınmasına dair karar, zorunlu durumlarda özel mülkiyetin müsaderesi vb. konularda ilmiye sınıfı verdiği fetvalarla siyasi otoriteye destek olmuştur.

III. Selim zamanında alınan fetva:

“Altun veya gümüşten masnu' olan hâtem ve kuşak paftası ve hilye-i seyf ve hilye-i nisadan maadanın rical ve nisaya isti'mali haram olur mu?

Elcevap: Olur.

Bu surette altun veya gümüşten masnu olan eşyanın istimali haram ve zekatı vacip ve hapsi bilafaide ve cihat için lüzumlu olmakla Darphane-i Âmireye bey etmeleri için emr-i âli sâdır olsa mezburun ol emre itaatleri lazım olur mu?

Elcevap: Olur.”⁽²²⁹⁾

İlmiye sınıfının etkinliği sadece dış münasebetler ve bunun yansıması olan dahili sorunlarla ilgili siyasi kararlara mahsus değildir. Osmanlı yönetiminin başta askeri saha olmak üzere, tedrici olarak genişleyen ve daha sonra devletin bütün kurumlarına yaygınlaştırılan reform girişimlerinin kararlaştırılmasında ve halk kitlelerine benimsetil-

229. Karal, E. Ziya. Selim III.'ün Hat-tı Hümayunları, s. 84.

mesinde ulemanın çoğunlukla siyasi otorite yanında ve bazan bizzat sorumluluk üstlenerek yer aldığını görmekteyiz.

Siyasi otorite, devletin toplum üzerindeki etkinliğinin azaldığı dönemlerde, reformları gerçekleştirebilmek için ilmiye sınıfının desteğine büyük ölçüde ihtiyaç duymuş, ulemanın verdiği destekle, halk kitlelerinin reformlara karşı muhtemel tepkileri önlendiği gibi, devletin de daha etkili bir şekilde topluma reformları benimsetmesi mümkün olmuştur.

2. Dış Siyaset ve Diplomasi Alanında Osmanlı Uleması

Osmanlı ulemasının dış ilişkilerde ve diplomasi alanında da çok önemli görevler üstlendikleri, dış siyasetin belirlenmesinde etkili oldukları görülmektedir. Bu, sadece onların muhtelif meclislere iştirak etmelerinden değil, ayrıca birçok önde gelen ulemanın diplomatik görevler üstlenmelerinden de kaynaklanmaktadır.⁽²³⁰⁾

Nitekim Rumeli Kazaskeri Hamidizade Mustafa Efendi ile Anadolu Kazaskerliği makamında bulunmuş olan Tatarcık Abdullah Efendi'nin 1789'da İsveç'le yapılan ittifak anlaşmasında bulundukları ve sorumluluğu paylaştıkları bilinmektedir.⁽²³¹⁾

Aynı şekilde 1790'da Prusya ile imzalanan ittifak anlaşmasında ilmiye sınıfından Mustafa Âşir Efendi ile Reisü'l-küttab Raşid Efendi'lerin anlaşma heyetinde oldukları bildirilmektedir.⁽²³²⁾

1791'de Avusturya ile sulh müzakereleri için Padişah, Şeyhülislam'dan "Avrupa ahvalini bilir" bir kişi istediğinde; Şeyhülislam "Dekayik-i düvele vâkıf ve hakayık-ı Devlet-i Aliyye'ye ârif" oldukları için Anadolu Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi ile eski Halep kadısı İbrahim İsmet Efendi'yi teklif etmiş, daha sonra yapılan görüşmeler neticesinde İbrahim İsmet Efendi görevlendirilmiştir.

230. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 41.

231. Cihan, Ahmet, a.g.tez., s. 86.

232. a.g.tez., s. 86.

Aynı şahıs 1792'de Rusya ile yapılan Yaş Anlaşması'nda da Osmanlı Devleti adına anlaşmaya imza atmıştır.⁽²³³⁾

Osmanlı ulemasının dış siyasete aktif katılımı daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

1799'da Rusya ve İngiltere ile yapılan anlaşmalarda yine İbrahim İsmet Efendi görevlendirilmiştir.

1812'de Rusya ile imzalanan Bükreş anlaşmasında İbrahim Selim Efendi, 1826'da imzalanan Akkirman anlaşmasında Sofya kadısı İbrahim İffet Efendi, 1829'da imzalan Edirne anlaşmasında ise Kazasker Abdülkadir Beyefendi ilmiye sınıfını temsilen müzakerelerde görev alıp, anlaşmalara imza atmışlardır.⁽²³⁴⁾

Ulema sınıfının diplomasi alanında etkili olduğuna delil teşkil edebilecek en önemli nokta, Mükaleme Meclisleri'nde ulemanın da temsil edilmesidir.

Osmanlı uleması sadece sulh müzakerelerine katılmakla kalmamış, İstanbul'a gelen yabancı elçilerle yapılan görüşmelerde de (Mükaleme Meclisleri) bulunarak devletin dış siyasetini belirlemede rol oynamışlardır.⁽²³⁵⁾

III. Selim'in ilk saltanat yıllarından itibaren bu önemli görevi, nitelikli bir alim olan, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri makamında bulunmuş Tatarcık Abdullah Efendi deruhte etmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın bildirdiğine göre Tatarcık Abdullah Efendi, devrinin önde gelen devlet ricalinden olup "nafizü'l kalam" olan, sözüne itibar edilen ve ulema içinde re'y ve istişare cihetiyle "merci-i erkan-ı devlet" sıfatıyla tavsif olunan bir âlimdir.⁽²³⁶⁾

233. a.g.tez., s. 87.

234. a.g.tez., s. 88.

235. Heyd, Uriel a.g.mk., s. 42.

236. Cihan, Ahmet, a.g.tez., s. 89.

Tatarcık Abdullah Efendi'nin 1797'de vefat etmesiyle bu göreve İbrahim İsmet Efendi getirilmiştir.

İbrahim İsmet Efendi'nin 1807'de vefatının ardından İstanbul kadısı Tahir Efendi mükaleme meclislerine devam etmiş, II. Mahmut devrinde de bu meclislere ilmiye adına iştirak etmiştir.

Tahir Efendi'den sonra sırasıyla Anadolu Kazaskeri Halil efendi, İran elçiliği görevinde bulunup daha sonra Şeyhülislamlığa kadar yükselen Yasincizade Abdolvahhab Efendi ve onun ardından Rumeli kazaskeri Sıdkızade Ahmet Raşid Efendi mükaleme meclislerinde Osmanlı Devletini temsilen görev yapmışlardır.⁽²³⁷⁾

1829'da Meclis-i Mükaleme görevlisi devrinin mütemayız bir alimi olan Mehmed Ârif Efendi'dir. 1830'lardan itibaren bu görev hekimbaşı olan ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiş bulunan Mustafa Behçet Efendi tarafından deruhte edilmiştir.⁽²³⁸⁾

İlmiyeye mensup kimselerin esir değişimi ve sınır tespiti gibi konularda da görev üstlendikleri görülmektedir.

Mesela Mühendishane Başhocası Abdurrahman Efendi'ye 1790'lı yıllarda Avusturya ile sulhu müteakip sınırların belirlenmesi işinde görev verilmiştir.⁽²³⁹⁾

Dış siyasette ulemanın konumuna ve etkinliğine dair bir diğer husus ta ilmiye sınıfına mensup kimselerin elçilik görevinde de bulunmalarıdır. Mesela Şeyhülislam Abdülvehhab Efendi, şeyhülislam olmadan önce 1810'lu yıllarda İran elçiliğinde görevli idi. Aynı sorumluluğu 1835'de İstanbul kadısı Mehmet Es'ad üstlenmiştir.⁽²⁴⁰⁾

237. a.g.tez., s. 90.

Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 42.

238. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 43.

239. Cihan, Ahmet, a.g.tez., s. 91.

240. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 91.

Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 41.

3. Reform Girişimlerinde Osmanlı Ulemasının Tavrı

a. İlmiye Sınıfının Askeri Reformlardaki Rolü

Askeri alanda reform girişimleri Lale devrinin sonlarında gündeme gelmiş, bir yandan mevcut ocakların daha düzenli hale getirilmesine çalışılmış, öte yandan Avrupa modelinde yeni birlikler oluşturma gayreti güdülmüştür.

Özellikle I. Mahmut devrinde (1730-1754) harp tekniklerini içeren eserlerin Türkçeye kazandırılmasına özen gösterilmiştir. Yine bu dönemde Comte de Bonneval (1645-1747) denetiminde başlatılan humbaracı ocağının modernleşmesi faaliyetine ağırlık verilmiştir.

III. Mustafa döneminde (1757-1774) eğitilmiş askeri birlikler oluşturulması hususunda layihalar yazdırılmış, Tophane ıslah edilmiş, fakat Rusya ile savaşa girilmesi yüzünden reform çabaları sonuçsuz kalmıştır.

I. Abdülhamit zamanında ise (1774-1789) Baron de Tott'un girişimleriyle "sürat topçusu" adı verilen yeni bir birlik oluşturulmuş, ayrıca Mühendishane-i Bahri-i Hûmayun kurulmuştur.⁽²⁴¹⁾

III. Selim'e kadar girişilen reform çabalarının pek başarılı olamaması yüzünden III. Selim bütün askeri birimleri hatta tüm toplumsal yapıyı kuşatacak, geniş çaplı bir reform denemesine girişmiş, bu konuda projeler hazırlattırmıştır.

İşte Osmanlı Tarihi'ne "Nizam-ı Cedit" adıyla geçecek olan bu reform projesinde padişaha layiha sunan kişiler arasında 22 kişiden beşinin ilmiye sınıfına mensup olduğu görülmektedir.

Bu kişiler başta Tatarcık Abdullah Efendi olmak üzere (tarihçiler sunulan layihalar içerisinde en önemli projenin bu şahsa ait olduğunu

241. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 94.

belirtmektedir), Veliefendizade Emin Efendi (Kazasker), Salihzade Efendi (Kazasker), Âşir Efendi (Kazasker) ve Hayrullah Efendi'dir.⁽²⁴²⁾

Nizam-ı Cedit projesinin uygulanmasında olduğu gibi daha sonraki devirlerde Sekban-ı Cedit birliğinin kurulması, Eşkinici Ocağı'nın ihdas edilmesi ve nihayet 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilmesi olaylarında da ilmiye sınıfının etkinliği gözlemlenmektedir.⁽²⁴³⁾

Bu kararlar şeyhülislam Kadızade Tahir Efendi'nin konağında oluşturulan müzakere meclisleri'nde alınmış, ulemanın çoğunlukta olduğu bu toplantılarda gerçekleştirilmesi planlanan reformlar için şer'an bir mahzur olmadığına dair fetvalar verilmiştir.

Bu konuda verilen fetvalar şu şekildedir:

"A'da-yı din ile muharebe vukuunda asker-i İslam, âlat-ı harbiyenin isti'malini ve a'danın fûnun-u harbiye ve desaisini bilip, kefer-i müşrikine galebe için âlat-ı harbiye ittihazı lazım olur mu? Elcevap: Olur."

"Bu surette âlat-ı harbiyeyi isti'mal, umur-ı sınıyeden olup, keyfiyet-i isti'malini bilmek, talim ve taallüm ile olacağı bedihi olmakla, emirü'l mü'minin padişah-ı İslam, asakir-i İslama âlât-ı harbiye ile cengi talim eylemelerini emrû tenbih buyurmaları meşru mudur? Elcevap: Meşrudur."

Bu fetvalar üzerine sözalan sadrazam "İmdi bu emr-i meşrua şayet ki bazı bed-tinetân ta'n ve teşni edecek olursa tertib-i cezası lazım olmaz mı?" dediğinde, şeyhülislam şöyle cevap vermiştir:

"O makule sâî bi'l fesat olanları ta'zir-i şedit lazım gelir."⁽²⁴⁴⁾

242. a.g.tez., s. 95.

243. a.g.tez., s. 97 vd.

244. Esad Efendi. Üss-i Zafer s. 39.

Sultan II. Mahmut da hazırlanan bu şer'i hüccete dair yazdığı hatt-ı hümayunda gerektiği gibi amel olunmasını istemiştir.

“Umumen ittifak ve kararları şer-i şerife mutabık ve mucibince icraya teahhüdü mutazammın olan işbu hüccet-i şer'ie mazmunu üzere amel ve hareket her birimize ve imza ve mühürleri munderic olanlar ve sair efrad-ı müslimine fariza-ı zimmet ve diyanet ve hilafına hareket mucib-i töhmet ve ukubettir.”⁽²⁴⁵⁾

Eşkinici Ocağı'nın ihdası ve askerin talimine dair yukarıda zikredilen fetvalar yanında ulema, bu ocağın bir an önce güçlendirilmesi işinde de bizzat görev almıştır.

Fakat yeniçerilerin sözlerinde durmayışı yüzünden bu ocak uzun ömürlü olmamış, Yeniçeriliğin ilgasından sonra Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurulmuştur.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ve Asakir-i Mansure'nin kuruluş kararı alınırken, müzakere meclisine eski şeyhülislam da çağrılmış, görevde bulunan şeyhülislam, kazaskerler, vezirler, dersiâm hocaları, vaizler ve diğer devlet ricalinin de katılımıyla geniş tabanlı bir karar meclisi oluşturulmuştur.

Bu toplantıya eski şeyhülislamların da çağrılması, o zamana kadar sürdürülen kadim bir geleneğin de kaldırılmasına vesile olmuştur. Sultan II. Mahmut, bu eski geleneği şu sözleriyle ilga etmiştir.

“Mazulin-i meşihat hane ve sahilhanelerinde gûye-güzin-i uzlet olup, akran ve emsaliyle görüşmemek ve dilediği yere gidememek deb-i dirin ise de badelyevm birbirinize gidiniz. Ve safa-yı bâl ile ülfet ve ünsiyet ediniz.”⁽²⁴⁶⁾

245. a.g.e., s. 41.

246. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 107.

Askeri reform girişimlerinde yüksek konumlarda olan ulemanın desteği tam olmakla beraber, taşrada bulunan ve nispeten daha az devlete bağlı olan bazı müftü, müderris ve nakiplerin yer yer anti-reformist tavırlarına rastlamak da mümkündür. Fakat taşrada da olsa, devletin hemen her tarafında alınan kararlara genelde uyulduğu görülmektedir.

Anadolu'da bazı ferdi karşı çıkışlar ve Bosna-Hersek'te özellikle Travnik müftüsünün tavrı dışında fazla bir muhalefet olmadığı bilinmektedir.

Edirne'de mahkeme başkatibi olan Kabulî Efendi'nin oğlu müderris Ahmet Efendi emre muhalefet ettiği ve yeniçeri taraftarı olduğu için Bursa'ya sürgün edilmiş, babası Kabulî Efendi ise Silistre'ye sürgüne gönderilmiştir.⁽²⁴⁷⁾

Antep Nakibü'l eşrafi muhalefeti dolayısıyla görevden alınmıştır.

En ciddi muhalefet Saraybosna ve Travnik bölgelerinde oluşmuş, Saraybosna çevresinde uzun müddet ilgili karar yürürlüğe konulamamıştır.

Travnik bölgesinde ise müftü çevresine topladığı insanlarla beraber karara karşı çıkmış, "kadimî muhdes mahvedemez, yeniçeri ocağı 300 yıllık kadim bir ocaktır, hâdis onun ref'inde âcizdir" diyerek ilga kararını benimsememiştir.⁽²⁴⁸⁾

b. Askeri ve Mesleki Eğitim Alanındaki Reformarda Ulemanın Rolü

Osmanlı ulemasının etkin olduğu önemli alanlardan biri de eğitim kurumları olmuştur.

Kuruluşundan itibaren askeri eğitim veren kurumlarda ilmiye sınıfı hep ön plandadır.

247. a.g.tez., s. 108.

248. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 110.

Mesela 1734'te Üsküdar'da açılan Hendesehane'nin ilk hocası Yenişehir müftüsü Hacı Mehmet Efendizade Mehmet Said Efendi'dir. Bu şahsa Hendesehane'deki başarılı çalışmalarından dolayı müderrislik payesi verilerek taltif edilmiştir.⁽²⁴⁹⁾

Yine 1773'te kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da hocalık yapan Cezayirli Seyyid Hasan ve Seyyid Osman Efendi'ler de ilmiye mesleğine mensup kişilerdir.

Klasik dönemin son temsilcileri sayılan Kasabbaşızade İbrahim Efendi, Palabıyık Mehmet Efendi, Bahar Efendi ve verdiği eserlerle meşhur olan Gelenbevi İsmail Efendi gibi zatlar Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da hocalık ve idarecilik gibi vazifeler ifa etmişler, bu kurumun yaşatılmasına önayak olmuşlardır.

1796'da kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da da eğitim işlerini ilmiye sınıfı deruhte etmiştir. Bunlar içinde Müderris Abdurrahman Efendi ve Hüseyin Rıfkı Efendi aynı zamanda okulun idarecisi sıfatıyla da çalışmışlardır.

II. Mahmut devrinde bu kurumların başında Âli Efendi ve meşhur Başhoca İshak Efendi'ler bulunmaktadır.⁽²⁵⁰⁾

1727'de kurulan Tıbhane-i Âmire, 1729'da açılan Cerrahane ve 1832'de bunların yeniden düzenlenmesiyle oluşan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin kurulması, müfredatı, geliştirilmesi ve yenileştirilmesinde de yine ilmiye sınıfına mensup insanların çabalarını görmekteyiz. Bunlar arasında bu işe öncülük yapan Şânizade Ataullah Efendi, Cerrahane Nazırlığı yapan Osman Saib Efendi, mektebin yeniden düzenlenmesini sağlayan Mustafa Behçet ve Abdülhak Molla Efendi'ler başta gelmektedir.

249. a.g.tez., s. 117.

250. a.g.tez., s. 120 vd.

Daha sonraki dönemlerde Hafız Mehmet Efendi ve Abdülhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi'de hem hocalık yaparak, hem de te'lif-tercüme eserlerle tıp alanında büyük hizmetler ifa etmişlerdir.

Ulemeden Kazasker Mustafa Behçet Efendi kolera hakkında yazdığı kitapla olsun, tıp alanındaki diğer çalışmalarıyla olsun dönemin en çok dikkat çeken simalarından biridir. Mustafa Behçet Efendi Başhekimliği yanında 1827'de Tıbbiye'nin kurulmasında ve diğer pekçok yeniliğin karara bağlanmasında etkili olmuştur. Ulemaya dair önemli bir husus da Molla Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Mir'atü'l Ebdan fi Teşrihi Aza'il İnsan adlı anatomi eserinin 1820'de yayınlanmasıdır.⁽²⁵¹⁾

İsimleri zikredilen bu şahıslar sadece varolan eğitim kurumlarında hocalık yapmakla kalmamış, birçok yeni eğitim kurumunun açılmasında, pekçok eserin telif ve tercümesinde ve reformların projelendirilip, gerçekleştirilmesinde önemli roller üstlenmişler, bilgi ve becerileriyle devirlerinde öncülük misyonunu yüklenmişlerdir.⁽²⁵²⁾

c. Diğer Reformlarda Ulemanın Rolü

Matbaanın kabulünde ulemanın rolünü daha önce zikretmiştik. Osmanlı uleması matbaanın kabulünde olduğu gibi yayın hayatına devam ettirilmesinde de etkili olmuştur.

İlk yıllarda gerçekleştirilen baskılardan sonra âtıl kalan matbaa özellikle 1783'ten itibaren yine ilmiye sınıfına mensup kişilerce faaliyete geçirilmiştir. 1783'ten itibaren Sadrazam mektupçusu Raşid Efendi ve vakanüvis Es'ad Efendi'nin gayretleriyle işletilen Matbaa-ı Âmire daha sonra Mühendishane'nin kitap ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu

251. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 19.

252. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 123.

Kuran, Ercüment. a.g.e., s. 7.

Ortaylı, İlber. a.g.e., s. 119.

kurumun bünyesine alınmış ve Mühendishane müdürü olan Müderris Abdurrahman Efendi'nin gözetiminde faaliyetine devam ettirilmiştir.

1831'de kurulan ikinci matbaanın idari sorumluluğu da yine ilmiye mensuplarına tevdi edilmiştir.

Ayrıca bu ikinci matbaanın açılışına vesile olan Takvim-i Vekayi' adlı resmi gazete de ilmiye sınıfının önde gelenlerinden Vak'anüvis Mehmet Es'ad Efendi gözetiminde çıkarılıyordu.⁽²⁵³⁾

Ulemanın önplana çıktığı yeniliklerden biri de Karantina uygulamasıdır. Başta Şeyhülislam Mekkizade Asım Efendi'nin fetvası olmak üzere, konunun ele alındığı meşveret meclisinde ilmiye mensuplarının çokluğu ve belirleyiciliği dikkat çekmektedir. İlmiyeden Es'ad efendi, Çerkeşli Mehmet Efendi, Cezayirli Hamdullah Osman (Hamdan) Efendi, Eminbeyzade Abdülkadir Bey, İsmetbeyzade Ârif Hikmet Beyefendi, Kethûdazade Arif Efendi ve Kuyucukluzade Seyyid Mehmet Âtîf Efendi meşveret meclisinde bulunmuş, Karantina Meclisi'nin kurulması kararı çıktıktan sonra Meclis'in şer'i yönü Es'ad Efendi'nin, tıbbi yönü de Abdülhak Molla'nın sorumluluğuna tevdi edilmiştir.⁽²⁵⁴⁾

Yukarıda anlatıldığı şekliyle en yüksek devlet meclislerinde ve diplomatik hizmetlerde sahip oldukları mevkilerin yanı sıra alimler hükümetin en önemli fonksiyonlarından biri olan kadılık görevini de icra ediyorlardı. Osmanlı kadılarının sadece mahkeme işlemleriyle ilgilenmedikleri, sivil idarenin başı olarak vergi, nüfus sayımı, arazi yazımı vb. birçok hizmetlere de nezaret ettikleri gözönüne alınırsa, ulemanın icrai faaliyetlerde de etkili olduğu görülecektir.⁽²⁵⁵⁾

Ulemanın önplana çıktığı bir başka uygulama da II. Mahmud döneminde yeniçerilikle beraber faaliyetlerine son verilen Bektaşî dergahlarının kapatılması olayıdır.

253. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 131.

254. Akyıldız, Ali. a.g.e., s. 266-267.

255. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 44.

8 Temmuz 1826'da tertip edilen meşveret meclisinde Bektaşilerin durumu ele alınır. Devlet ricalinden, ulemadan ve meşayıhten pekçok kimsenin bulunduğu bu mecliste yine ulemanın etkin olduğu gözlemlenmektedir. Toplantı Şeyhülislam Mehmed Tahir Efendi'nin tespitleri ve sonunda meşayıhe yönelttiği bir soru ile açılır: "Hacı Bektaş-ı Veli vesa-ir pîran-ı izam ve eizze-i kiram hepsi ehlullah olup onlara kat'an bir diyeceğimiz yoktur. Şeriatta mekruh olan tarikatta haram menzilesinde olduğu halde bazı cahiller bektaşilik namı ile hevayı nefesine tebean feraizi eda değil belki tahlil-i muharremat ve istihfaf-ı ibadat ile kafir oldukları şayi ve mütevatir olmakla meşayih-i turuk-ı aliyye'den olan sizler ne dersiniz?"

Bu soruya orada bulunan tarikat şeyhleri "o taife ile ülfetimiz olmadığımızdan hallerini bilemeyiz" cevabını verirler. Bu cevap üzerine meşveret meclisinde şu karar alınır.

"... bazı bektaşilerin oruç yemek, namazı terketmek gibi kötülüklerden başka sebb-i Şeyhayn ettikleri tevatür derecesinde vaki ve malum olduğundan, Üsküdar, Eyüp, Hisar vs. gibi muhitlerde olan Bektaşî tekkelerinin altmış sene evvel yapılmış olanlarının kadim itibar olunarak, derunlarına turuk-ı saire ricalinden ve ehl-i sünnetten bir türbedar nasbedilmesine, altmış seneden sonra yapılmış olanların muhdes kabul edilerek yıktırılmalarına, tekkelerle birlikte bulunan cami, mescid ve medreselerin aynı maksatlar için kullanılmasına, gerek eski gerek yeni Bektaşî tekkelerinde bulunan babalar ile mürid nâmına olan veled-i zinaların tashih-i itikad ettirilmek üzere Hâdim, Birgi, Kayseri gibi ulema makarrı olan beldele nefyolunmasına..."⁽²⁵⁶⁾

256. Esad Efendi. Üss-i Zafer s. 208.

Gündüz, İrfan a.g.e., s. 140 vd.

Bu karar üzerine pekçok Bektaşî babası ve müridi sürgüne gönderilmiştir. Şeyhülislam Tahir Efendi'nin^(*) verdiği şu fetva da II. Mahmud'un işlerini kolaylaştırmış 1826 Eylül'ünde yayımlanan bir fermanla bütün Bektaşî tekkeleri kapatılmıştır.

"Selatin-i maziyyeden Zeyd, bazı kura ve mezarii, temlik ve vakf ve gallesini bir zaviyede şeyh olan ile ol zaviye hücuratında sakin olanlara şart ve tayin buyurup mezburlar galle-i mezbureye mutasarrıflar iken fevt olup ol zaviyede şeyh ve hucuratında sakin olanlar ehl-i bid'at ve müzmin-i hamr ve füsakadan olup galle-i merkumeye müstehak olmasalar hâlâ padişah-ı İslam -eyyedallahu ile yevmi'l kıyam-Hazretleri gâlle-i merkumeyi cihet-i âhâra sarfa kâdir olur mu?

Elcevap: Olur."⁽²⁵⁷⁾

(*) Mehmed Tahir Efendi (h. 1160-1254 m. 1747-1838)

Kuzatdan Ömer Efendi'nin mahdumudur. Tarih-i tevellüdü 1160 dır. Gençliğinde asrın ulemasından iktisab-ı marifet etti. Ruus imtihanına dahil olarak bi'l istihkak müderrislik ruusuna nail oldu. (1196) Hayatının bir kısmını Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde kadılıklarda geçirdi. Rumeli sadrı Osman paşazade İzzet Bey'in şeriatçılık vasifesini ifa etti. Nihayet mahreç mevleviyetlerinden Yenişehir Fenari kadılığına nail oldu. Azlini müteakip Mekke-i Mükerreme payesine, İstanbul kadılığını (1233) Andolu sadrını ihraz etti. (1240). Mekkizade Mustafa Asım Efendi'nin azli üzerine makam-ı meşihat uhdesine tevdi' buyuruldu. (1241).

Mehmet Tahir Efendi makam-ı meşihatı ihraz eyledikten sonra mühim bir mesele için büyük bir fikr-i hürriyet perverane ibraz etti. Sultan Mahmud-ı Sani'nin yeniçerileri lağv etmek, muntazam ve muti' bir ordu tesis eylemek hususundaki fikrine tamamıyla iştirak etti. Yeniçeri ocağının kaldırılması için fetva verdi. Bu hizmet ile ile' ebed ikbay-ı nâma muvaffak oldu. (1241) Sultan Mahmud Sani bu hizmetine mükâfâten Mahmud Tahir Efendiye bir elmas yüzük ihsan etti. Makam-ı meşihatta bulunduğu müddetçe adaletten ayrılmadı. Fakat sinni sekseni mütecaviz olmak hasebiyle hayatının son senelerini sükun ve rahatla geçirmesi iltizam edildi. Yeniçerilerin lağvından iki sene sonra (1243) azledildi. Mehmet Tahir Efendi hanesinde taat u ibadet ile meşgul olarak imrar-ı hayat etti. Vefatı 1254'tedir. Merkadi Eyyüp Sultan'da bostan iskelesi civarındadır. Zûhd ve takva ile muttasıf afif ve adil bir zat idi. Müddeti fetavası iki sene altı ay beş gündür.

Şerh-i Kelime-i Tevhid, Mecmau'l Fetava, Nuriyye (tarikatlar üzerine bir çalışma) ve Tefsir-i Sure-i İhlas adlı eserleri zikredilmektedir.

Bkz. İlmiye Salnamesi s. 587-588 ayrıca Osmanlı Şeyhülislamı Abdulkadir Altunsu, s. 186-187.

257. Esad Efendi. Üss-i Zafer s. 218.

Gündüz, İrfan. a.g.e., s. 143.

Bütün bunların ötesinde ulema sınıfı, reformları, yazdıkları eserlerle de destekliyordu. Bu konuda Mehmet Es'ad Efendi'nin Üss-i Zafer adlı kitabı ile Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab Efendi'nin "Hülasatü'l Bürhan fi İtaati's Sultan" isimli risalesi tamamen reformları desteklemek üzere kaleme alınmışlardır.⁽²⁵⁸⁾

258. Cihan, Ahmet. a.g.tez., s. 134.

C. ULEMANIN ESERLERİNDE REFORMLARA YAKLAŞIM TARZI

Önceki bölümlerde ortaya konduğu şekliyle Osmanlı uleması yenilikler karşısında çoğunlukla müspet hareket etmiş, toplum yapısına uygun olan yenilikler ve teknoloji transferinde reform çabalarını desteklemenin de ötesine geçerek, reform projelerinin tasarımı ve icrasına sorumluluğunu üstlenerek halk kitleleri nezdinde yaygınlaştırılmasına kadar önemli roller üstlenmişlerdir.

Osmanlı ilmiye sınıfına mensup bu insanların reformlara olan katkısı sadece destek düzeyinde kalmamış, yazılan eserlerde neyin nasıl yapılacağına dair görüşler beyan edilmiş, projeler sunulmuş ve ardından yine risaleler kaleme alınarak yapılan işlerin şeriata uygunluğu ispat edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde ilmiye mensuplarınca kaleme alınan eserlerde yenileşme olgusunun nasıl ele alındığını tespit edip değerlendirmeye çalışacağız.

Ancak bir hususa temas etmemiz gerekmektedir ki bu husus gözardı edilirse yenileşme çabalarında önemli bir nokta eksik kalmış olacaktır.

Osmanlı Devletinin yenileşme çabalarında “ilmiye efendileri” kadar hatta yer yer onlardan daha fazla “kalemiye efendileri” de etkili olmuşlardır. Elçi, konsolos, elçilik katibi vb. vazifelerle yurt dışına gönderilen bu kimseler yazdıkları takrirler, sefaretnameler ve seyahatnamelerle Osmanlının Batıya açılan penceresi olmuşlar, gözlemleri, teklif ve tavsiyeleriyle yenileşme girişimlerine öncülük yapmışlardır.

Bunlar içerisinde Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris Sefaretnamesi Lale devrindeki yenileşme çabaları için muharrik unsur olduğu gibi⁽²⁵⁹⁾ bu sefaretnamelerin III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde de etkili oldukları görülmektedir. Ayrıca elçilerin bizzat kendileri de yurda döndükten sonra yenileşme ve batılılaşma girişimlerine yön vermişlerdir.⁽²⁶⁰⁾

1830'lardan itibaren Osmanlı Devletinde en etkili sınıf haline gelen kalemiye efendileri, Findley'in "efendi dönmesi paşalık modeli" dediği bir usulle Osmanlı siyasetine yön veren bir sınıf haline gelmişlerdir.⁽²⁶¹⁾

Yabancı dil bilmeleri, Avrupa kültürünü yerinde görmeleri ve dünyaya daha farklı bir perspektiften bakabilme şansına sahip olmaları yönüyle kalemiye efendileri, ilmiye efendilerinin reform düşüncelerinde etkili olmuşlardır. İsmail Ferruh Efendi örneğinde gördüğümüz gibi bu iki sınıf arasında çok yakın temaslar da olmuştur. Özellikle kütüphanelerin kurulması, eğitimin düzenlenmesi gibi hususlarda öncülük yapan İsmail Ferruh Efendi, Londra elçiliği görevinden sonra Ortaköy Cemiyet-i İlmiye'si olarak bilinen cemiyette devrin ileri gelenleriyle kendi yanında ilmi, edebi felsefi müzakereler yapılmasını sağlamıştır.⁽²⁶²⁾

İlmiye mensuplarının eserlerine geçmeden önce kalemiye mensuplarının eserlerinden birkaç örnek sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bunlardan ilki Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Sefaretnamesi'dir. III. Selim zamanında Nizam-ı Cedit hareketine başlamadan önce Ebubekir Ratip Efendi 1791'de Viyana'ya elçi olarak gönderilmiş, Avru-

259. Unat, F. Reşit. Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, s. 56.

260. Kuran, Ercüment. a.g.e., s. 13.

261. Findley, Carter V. Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, s. 86 vd.

262. Findley, Carter V. a.g.e., s. 112.

Kuran, Ercüment. a.g.e., s. 13.

Ortaylı, İlber. a.g.e., s. 111.

pa'nın özellikle askeri teşkilatlanmasına dair incelemeler yapıp, ulaştığı sonuçları padişaha bildirmesi istenmiştir.

Onun kaleme aldığı Viyana Sefaretnamesi, III. Selim'e yapacağı reformlar için bir önhazırlık sayılabilecek bilgiler sunmuş, III. Selim bu sefaretnamede belirtilen esaslara göre reform projeleri hazırlatarak, bu projeler doğrultusunda icraata başlamıştır.

Eserine "Avrupa memleketinde olan hükema ve filozof ve ahval-i düvel ve mesalih-i müluk-ı milele aşına ve sahib-i vukuf olanları bey-ninde bir devletin kemal-i kudret ve miknet ve mezid-i revnak ve behçeti asakirin kesret ve tertib-i nizam ve itaati ve hazinenin vûs'at ve bereket ve vefreti ve vûkela ve vûzera ve rical-i devlet ve rûesa ve ûmera ve ummal-i memleketin sadakat ve istikamet ve rüşd ü sedat ve emaneti, ve reayayı memleketin refah ve rahat ve himayet ve riayet ve mamuriyeti ile müyesser ve madudatın içtimайдan sonra bazı münasip olan düvel ile ittifak ve musahareti ile mutasavver olmakla..."⁽²⁶³⁾ diyerek başlayan Ebubekir Ratip Efendi'ye göre yapılması gerekenler şunlardır:

- a) Askerin çok, nizamlı ve itaatli tutulması
- b) Hazinenin zengin, tertipli ve daima dolu bulunması
- c) Vezirler, diğer devlet ricali ve memurların doğru, muktedir ve sadık kimselerden seçilmesi
- d) Halkın huzur, refah ve himayesinin temin edilmesi
- e) Bu şartlar tahakkuk ettikten sonra bazı devletler ile ittifak ve yardım anlaşmalarının yapılması

Tespitler yanında yer yer tavsiyelerde de bulunan Ebubekir Ratip Efendi, iç ticaretin ve yerli sanatların gelişmesini anlattığı bölümde

263. Unat, F. Reşit, a.g.e., s. 159.

milli servetin yabancı memleketlere gelişigüzel akmasını önlemek maksadıyla padişah da dahil herkesin yerli kumaşlardan giyinmesini istemekte “iptida şevketlû, azametlû ve kerametlû padişah-ı âlempenah hazretleri ve ba’dehu sadrazam ve sair vûzera-ı fiham ve erkan-ı saltanat ve rical-i devlet Hind kumaşı yerine Halep sevayilerine ve Şam ve Bursa ve İstanbul kumaşlarına itibar ve Âsitane’de herkese yasak ve tenbih iptidar buyurursalar...” diyerek arzusunu ifade etmektedir.⁽²⁶⁴⁾

Bu esasların ardından ortaya koyduğu reform düşüncesiyle de dikkat çeken Ebubekir Ratip Efendi:

“Her devletin kendisinden kuvvetli ve üstün bir vaziyette bulunan diğer bir devletin harbe dair kanun ve nizamlarından iktibaslar yapmak ve bizzat kendi bilgi ve tecrübelerini de buna ekleyerek bir nevi Nizam-ı Cedit vücuda getirmek gibi bir yol takip ettiğini” belirtmiş “Avrupalılara yetişmek zorunda olan Osmanlı Devleti’nin de böyle davranması, onlardan seçme suretiyle alınacak kanun ve nizamlara, mahalli ihtiyaçlar ve şartların gerektirdiği hususları ve bilgileri de katarak kendisine mahsus ayrı bir nizam meydana getirmesi gerektiğini” söylemiştir.⁽²⁶⁵⁾

Ebubekir Ratip Efendi’nin Viyana’da bulunduğu dönemde Berlin’de elçilik görevi yapan Ahmet Azmi Efendi de Prusya Sefaretnamesi olarak bilinen eserinde III. Selim’e reform projelerinde istifade edebileceği pek çok bilgiler sunmuştur. Prusya’nın idari yapısından, maliyesine, şehir planlarından, memurların maaş, kılık-kıyafet ve yaşantılarına varıncaya dek Prusya kültürünü ayrıntılarıyla aktarmış, özellikle Prusya ordusu hakkında geniş malumat vererek, tertipli ve düzenli bir ordunun lüzumuna dikkat çekmiştir.

264. a.g.e., s. 159.

265. Eren, A. Cevat. İ.A. Tanzimat md. c. 9, s. 310.

Eserinin “Hatime” sinde seyahat ve müşahedelerinin sonucu olarak şunları sıralamaktadır:

a) Osmanlı memleketinde zulmün ve haraplığın sebebi olan rüşvet tamamen kaldırılmalıdır.

b) Teşkilat tenkih edilerek işbaşına ehil kimseler geçirilmelidir.

c) Her memurun geçimine uygun bir maaş temin edilmelidir.

d) Memurlar, devlet nizam ve usullerini bozan bir suçları olmadıkça işlerinden çıkarılmamalıdır.

e) Ehil olmayanların layık bulunmadıkları yerlere geçmelerine imkan verilmemelidir.

f) Büyükleri taklide yeltenen aşağı tabaka terbiye edilmelidir.

g) Asker taifesi, bilhassa topçular ve denizciler iyi yetiştirilmiş olarak yaz-kış her ihtimale hazır bir halde bulunmalıdır.⁽²⁶⁶⁾

Bu sefaretnamelerden sonra ve bunlardan istifade edilerek hazırlanan Nizam-ı Cedit layihalarında da ulemaya mensup olmayan kimse-lerin yenileşme konusunda dikkat çeken görüşleri vardır.

Mesela “Devlet-i Aliyye’ye tez elden yirmi bin piyade ve beşbin süvari tedariki vacibeden olmakla...” diyen Abdullah Birri Efendi(*) sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

“Neferat-ı merkumenin tertibi aynıyla düşmanlarımızın tertibi gibi olmalı, suret-i âharda asir olmak gerekir. Zira taife-i Efrenc birkaç yüz seneden beri ve kati çok tecrübe ile bu sureti intihab etmişler. Ehl-i is-

266. Unat, F. Reşit. a.g.e., s. 153.

Hairi, A. Hadi. a.g.e., s. 59.

(*) Diğer kaynaklarda Abdullah Berri Efendi şeklinde okunmuştur. Mesela bkz. Karal, E. Ziya. Selim III’ün Hat-tı Hümayunları, s. 36.

lamin kefereye taklidi yakışmaz denir ise: Devlet-i Aliyye'nin ibtida donanması olmayıp, Efrenç taifesine taklid ile tanzim ettiği cümlelerin malumdur. Ve hâlâ tersanede istimal olunan tabirat ve ıslahat cümle Frenk tabiratıdır. Bu sual bunun ile def olunduktan sonra..."⁽²⁶⁷⁾

Görüldüğü üzere Abdullah Birri Efendi çok açık bir biçimde "düşmanlar gibi" ordu tertip etmekten bahsediyor ve gelebilecek itirazları da tarihten örnek vererek bertaraf etmeye çalışıyor. Meseleye bu şekilde yaklaşması yanında nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini de belirten Birri Efendi şunları söylemektedir:

"Ol miktar askerin tarik-ı talimi beherhal Prusya ve sair devletlerden üstad oficyaller celbine mütevakıf olup, evveleminde talim oluncak neferatın suret-i tedariki müzakere ile mahzurdan salim olacak vec-hile rabıta bulmaya muhtaçtır. Zira hatıra gelen her bir suretlerde, mahzurları müteakiben tebadür edegeldiğinden mahzur addettiğimiz nefsinde mahzur mudur yoksa vehim midir ve tarik-i suhulet dediğimiz vâki hâl midir yoksa fakat bir mûlahaza-i mücerret midir müzakere ile zâhire çıkar. Yoksa yalnız bir iki âdemin mütalaaları böyle bir emr-i cemsimde mukayyed olmamak gerekir."⁽²⁶⁸⁾

Reisülküttap olan Abdullah Birri Efendi gibi, kethûdayı Sadr-ı Âli görevinde bulunan Raşid Efendi de "bir mütebassır âdem Avrupa'ya gönderilip askeri hususun dekayık-ı umuruna vakıf olmaya" ihtiyaç bulunduğunu ifade etmektedir."⁽²⁶⁹⁾

Muhasebe-i Evvel payesi olan İbrahim Efendi ise verdiği malumat-tan ziyade yenileşme çabalarında nasıl bir usul takip edilmesi gerektiğini belirterek dikkatleri bu yöne çekmektedir:

267. Öğreten, Ahmet. Nizam-ı Cedit'e Dair Islahat Layihaları, s. 26.

Karal, E. Ziya. Nizam-ı Cedit'e Dair Layihalar. Tarih Vesikaları içinde, sayı: 6, s. 425.

268. Öğreten, Ahmet. a.g.tez., s. 27,

Karal, E. Ziya. a.g.y., s. 425.

269. Öğreten, Ahmet. a.g.tez., s. 27.

Karal E. Ziya. a.g.y., sayı: 7, s. 105.

“Yeniçeri ocağının hali malumdur. Bunun nizamı tedrici, hakimane tedbire tevakkuf eder. Bu kadar vakitten beri temekkün etmiş bunca fesadı def’aten def müteassir olmakla...”⁽²⁷⁰⁾

Rikab Kethûdası Rasih Efendi de Devlet-i Aliyye’nin önceki devirlerde güçlü olduğunu, ancak Avrupa’da özellikle askeri alanda ortaya çıkan gelişmeler sebebiyle artık onların güçlü hale geldiğini, Osmanlı askerinin Avrupa askeriyle savaş edemez duruma düştüğünü belirterek, bundan yakınmakta, çözüm olarak şunları savunmaktadır:

“Devlet-i Aliyye dahi düşman-ı dinin tehiyye eylediği enva-ı sanayi-i harbiyeye dair eşyayı tedarik birle ale’ d devam ta’lim-i fûnun-ı harbiye ile asakiri işgal ve iktisab-ı maharet ettirmeye sarf-ı himmet etmek akdem-i mehamdan olmakla, lede’l müzakere ittifak-ı ashab ârâ ile gerek piyade ve gerek süvari tertip ve taht-ı rabıtaya idhal olunduktan sonra fûnun-ı harbiyede düvel-i efrençiiyenin tertib ü tedvin eyledikleri kitapları tedarik ve tercüme ettirilip, hâvi olduğu sanayi-i ateşbaziye bi-temamiha ve belki daha ziyade tedarik ve tehiyye ve süver-i imal-i asakir ve edevatı istihsal birle bizim askerimize talim ettirmek...”

Rasih Efendi bu satırlardan sonra askerin nerede, nasıl tutulacağını, talim ve terbiyelerinin hangi usullere göre yapılacağını anlatmaktadır.⁽²⁷¹⁾

Bu layihalar içerisinde en çok beğenilen ve Nizam-ı Cedid programında en çok istifade edilen Tatarcık Abdullah Efendi’nin yazmış olduğu layihadır. Önemine binaen Ahmed Cevdet Paşa tarafından uzunca iktibas edilmiş, daha sonra da Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası’nda neşredilmiştir. İlmiye sınıfına mensup olan Tatarcık Abdullah Efendi’nin eserine geçmeden önce yine T.O.E.M’de neşredilen Defterdar Şerif Mehmed Efendi layihasını da kısaca değerlendirelim.

270. Öğreten, Ahmet. a.g.tez., s. 35.

Karal, E. Ziya. a.g.y., s. 106.

271. a.g.tez., s. 37 vd., Karal, E. Ziya. a.g.y., s. 107.

Klasik eserlerin hemen hepsinde görülen başlangıç ifadeleri bu eserde de göze çarpmaktadır. Şerif Mehmet Efendi "... Maksud-ı aksayı müslimin ve matlab-ı a'layı cenab-ı halife-i ruy-ı zemin olduğu üzere düşmana galebe ve zafer sefere ve sefer dahi asker ve mühimmat ve zahireye ve bunlar dahi hazineye tevakkuf eylediği cümleye malumdur..."⁽²⁷²⁾ diyerek söze başlamakta ve gördüğü aksaklıklara dair tespit ve tekliflerini serdetmektedir.

Diğer layihalarda olduğu gibi askeri ıslahat teklifleri bu eserde de ağırlıktadır. Bu cümleden olmak üzere Şerif Mehmet Efendi de şu tekliflerde bulunmaktadır.

"... Her bir vezir ve paşa hal ve mikdarınca piyade ve sûvari asker talim edip sayf ve şita çadırlarda ve damlıklarda tutulup me'külat ve melbusatına ve hareket ü sekenatlarına düvel-i Efrenciyede olduğu gibi rabita verip hazır ve amade olalar..."⁽²⁷³⁾

Askeri reformlar yanında idari ve mali hususlarda da önerileri olan Şerif Mehmet Efendi "... Tekalif-i devlet cemi memalike birden tevzi' ve taksim ve paşaların seferiyye ve hazariyyesi dahi buna katılıp öylece tahsil olunmak devlet-i aliyye'ye ve fukaraya hayr-ı mahz ve mahz-ı hayr olmakla..."⁽²⁷⁴⁾ diyerek adeta bir vergi reformu önermekte, herke-se sahip olduğu araziye ve durumuna göre vergi konulmasını, bunu gerçekleştirebilmek için de arazi tespit ve yazımını tavsiye etmektedir.

Layiha verenler arasında beş kişinin ilmiyeye mensup olduğunu daha önce belirtmiştik. Veliefendizade Emin Efendi (Kazasker), Salihzade Efendi (Kazasker), Âşir Efendi (Kazasker) ve Hayrullah Efendi'lerin layihalarında diğerlerinden farklı, özgün ve önemli görüşlere rastlanmamaktadır. Ama Tatarcık Abdullah Efendi'nin eseri bütün layihalar içerisinde en çok beğenilen ve en önemli sayılanıdır.

272. Şerif Mehmet Efendi. Layiha. T.O.E.M. sayı 38, s. 75.

273. a.g.y., s. 80.

274. a.g.y., s. 86 vd.

I. TATARCİK ABDULLAH EFENDİ(*) VE LAYİHASI⁽²⁷⁵⁾

Abdullah Efendi eserini bazı başlıklar altında tertip etmiştir. Biz de sırasıyla bu başlıklara göre layihayı ele alalım:

Askerlikle alakalı olarak

Kanuni devrinde yeniçeriliğin nasıl bir kurum olduğu, devlete ne kadar faydalı hizmetlerde bulunduğu sitayişle anlatılıyor. (s. 260)

Ardından kafirlerin, Osmanlıya bakarak aynı usulle ordu teşkil ettikleri, “tüfenk endazlık ve ateşbazlık” konularında maharet kesbettikleri, başta hendese olmak üzere askeri bilgilere dair pekçok kitaplar yazdırıp, bunları askerlere talim ettirdikleri anlatılıyor. (s. 260)

Özellikle Rus çarı Petro’nun diğer ülkelerin tecrübelerinden istifade ve onları taklit ile çok kısa zamanda önemli işler başardığı, Osmanlıya bağlı Kırım hanlarının “şamar oğlanı” olan Rusların kısa sürede güçlü bir ordu teşkiline muvaffak oldukları belirtiliyor. (s. 261)

(*) Tatarcık Abdullah Efendi (ö. 1797): Devrinin önde gelen devlet ricalinden olup nafizü’l kelim olan, sözüne itibar edilen ve ulema içinde re’y ve istişare cihetiyle merci-i erkan-ı devlet sıfatıyla tavsif olunan bir alimdir.

Kırîmî Osman Efendi soyundan olup 1143’te (1730) doğdu. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra 1749’da müderris oldu. Bir süre Rumeli Kazaskeri Vassafzâde Esad Efendi’ye tezkirecilik yaptı. Esad Efendi’nin Kazâ tevcihatında usulsüz davrandığı iddiasıyla görevine son verilmesi sırasında o da kusurlu bulunarak aledildi ve Limni’ye sürüldü. Ancak bir müddet sonra affedilerek önce Haremeyn müfettişliğine, daha sonra da sırasıyla Kudüs, Mısır ve Medine kadılıklarına tayin edildi. 1787 Rus seferine Anadolu kazaskerliği pâyesiyle ordu kadısı olarak katıldı. Sadrazam Yûsuf Paşa ile arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden görevinden alındıysa da 1790’da fiilen önce Anadolu kazaskerliğine, sonra aynı yıl içinde Rumeli kazaskerliğine getirildi. 1794’te azledilerek Güzelhisar’a sürüldü. Daha sonra ikinci defa Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. 6 Mayıs 1797’de öldü ve Edirnekapı Mezarlığı’na defnedildi.

Abdullah Efendi çağdaşları tarafından zeki, faziletli, cömert, ancak borçtan sakınmayan ve bu yüzden de zaman zaman güç duruma düşen bir kişi olarak tanıtılmıştır. Oğulları ve torunları arasından birçok âlim yetişmiştir. Kendisi ise ilmiye görevlerinin dışında devlet teşkilâtının ıslahı ile de yakından ilgilenmiş; III. Selim’in 1792’de çıkardığı bir fermanla ıslahat hakkında devlet adamlarının fikirlerini birer lâyiha halinde istemesi üzerine, o da bir lâyiha sunmuştur.

Bkz. İbşirli Mehmet. T.D.V.İ.A. c. 1, s. 99.

275. Abdullah Efendi’nin Layiha’sı T.O.E.M.’in 41. sayı, 257-284, 42. sayı 321-346 ve 43. sayı 15-34. sayfalarında yayınlanmıştır.

Bütün bunlar “mürettep ve mualllem” askere malik olmanın ehemmiyetini ifade için zikrediliyor. Önceki devirlerde bu meseleye önem veren Devlet-i Aliyye'nin güçlü olduğu ve fakat bunun zamanla düşmanlara kaptırıldığı beyan olunuyor. (s. 261)

Abdullah Efendi önemli bir sebep olarak da şunları zikrediyor: “taklil-i masarîf ve teksir-i irad hususunda dikkat olunmadığından mada tereffüh ve tezeyyün ve ebniye-i zaideye meyl geliden başka müddet-i medide terk-i esfar ve herkes kendi mezkûr icrasına münhemik olup vaktimüz hoş geçsün vadileriyle dinü devlet hayır hâhlığından zühül olunarak malzeme-i seferiyeye ve tanzim-i tavaif-i askeriyyeye ve mühimmat ve edevat-ı harbiyyeye tevcih-i zihin olunmayıp, kuvveti zahireye iğtirar ve itimad ile gafilane hareket ... (s. 262-263)

Yukarıda zikredilen tespitlerden sonra Tatarcık Abdullah Efendi'ye göre yapılması gereken şunlardır:

- Bu surette devlet-i aliyenin dahi mürettep ve mualllem ve fûnun-u harbiyyeye vakıf mütefennin ve bahadır asakire eşeddi ihtiyaç ile muhtaç olduğu bi istibah olmakla evvela bir taraftan düvel-i nasaranın fûnun ve hud'a-i harbiyyeye dair ve muhasara-ı kıl'a ve hurubu bahriyyeye mütedair müellefat ve muhteriat-ı cedideleri dost bulunan düvel yediyle ve gayr-i takrîble getirilip ceste ceste musahhahan tercüme ettirilip (s. 265)

... ta'lim ve tertibat-ı mezkûre için bazı mühtedi efrenç taifeleri yahut mukaddemce cennetmekan-ı firdevs âşîyan Sultan Mustafa Han hazretleri zamanında Fransız beyzadelerinden Tott nam Efrenç sür'at topçularını isâğa ve ta'lim ettiği gibi İngiliz ve Fransız vesair düvel-i nasaradan itma' ile celbi mümkün olan top ve tüfenk ve humbara vesair fûnun-u harbiye muallimleri tedarik olunarak... (s. 267)

Abdullah Efendi askerliğe dair alıntılarımızın bu fikirleri yanında bizim için ayrıntı olabilecek teferruata dair meselelere de girmekte, or-

dunun nasıl kurulacağı, nerede bulunması gerektiği, yöneticilerinin durumu, ne kadar maaş verilebileceği gibi hususlara da değinmektedir. (s. 267 - vd.)

Başarı elde edebilmek için herşeye azami dikkat sarfedilmesi gerektiğini, kayıtların iyi tutulmasını, teftişlerin gözardı edilmemesini tavsiye etmektedir. Ayrıca bütün bu anlattıklarının yeniçerilerle sınırlı kalmaması gerektiğini de özellikle belirtmektedir. (s. 268)

İlmiyeye dair

Abdullah Efendi Osmanlı'nın ilk döneminde ilme ve ulemaya diğer hiçbir millete görülmeyecek şekilde önem verildiğini, alimlerin de gösterilen bu hürmete layık çalışmalar ortaya koyduklarını belirttikten sonra zamanla diğer sahalarda olduğu gibi ilmiyede de bozulmaların baş gösterdiğini anlatmakta (s. 271 - 272) ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

... “... evvela esas-ı tarık-ı ilmiyye olan mülazemet i'tasında istidat ve istihkaka bakılmayıp mülazemet evrakı mebzul, hususen akçe ile alınıp satılır makulesinden olarak ecnas-ı nasdan enva mülazimin peyda ve mülazemet vesilesiyle nice cahil ve naehil ve pespaye eşhas ve esnaf makuleleri ve nice erazil-i nas zümresi bezl-i rüşvet ve rica ve şefa'at ve sair tarikle müderrisine duhul, bahusus imtihanlar esnasında birkaç müstahıkkine ruus verilir ise de maadası birer takrib-i nâ ehillere tevzi olunarak i'dad-ı müderrisin hadd-i i'tidali tecavüz ve resmi mevcud cismi nâbûd bi vazife ve buk'a nice hevai medreseler peyda olunmakta.... (s. 273 v.d)

“Arpalık sahipleri dahi mübtela oldukları masarîf-ı kesire-i zaruriyelerine medar olmak zımnında ekseriya emsaline nispet ile icrayı ahkam-ı şariat-ı garraya muktedir âlim ve mütedeyyin ve ehl-i ırz ve mütefennin kimesneleri inabe ve istihdama bakmayıp hemen kendülere ait

faide-i zaideye bakarak cehele ve esafil-i nasdan voyvoda misillü tahsil-dar ve gaddar nüvvab göndermeyi irtikap ve ol makule naibin-i haibin dahi vardıkları kazalarda emval-i ibadî celbe vesile olarak mefaside tasaddi ve güruh-u zaleme ile yekdil ve yekcihet olarak aceze-i ibada en-va' taaddi ve tahrib-i bilada müeddi olup sair bigayr-i istihkak birer takrib, ellerinde mülazamet bulunan nasın bazıları dahi kezalik bezli-rüşvet ve intisab ve şefa'at tarikleriyle Rumeli ve Anadolu ve Mısır akla-mından tarik-i kazaya duhul, hususan ulema dairesinde hademe ve et-ba yemin ve yesarını bilmez, ismini okumağa kudreti yok cahil, güye çiraklık ve bedel-i hizmetkarlık olmak üzere bî mebâhâ tarik-ı kazaya idhal ve ruznamçe-i kuzat olmakla, taklid-i kaza kendüye bervech-i sahih olmayıp, henüz sıhhat-i taklid-i kazayı mültezim olan şahadete dahi nâ ehil çokdârân ve sair hademe ve esafil ve esnaf ve sûk makuleleri cühe-la ile mâlâ mâl olup olmakla...." (s. 274)

İlmiye mesleğine dair tespit ettiği bozuklukları izah ettikten sonra Abdullah Efendi şu genel değerlendirmeyi yapıyor.

... "Medar-ı kıvam-ı dinü devlet ve maye-i devam-ı emnü râhat olan işbu tarik-ı şariat-ı mutahharanın tathir ve tenkîhi ve nizam-ı aslîsine irca ile tesviye ve tashihi akdem vâcibât-ı diniyye ve dünyeviyeden olup, lakin zaman-ı medidde yani yüz, yüzelli seneden ziyade müddette vakt vakt ale't tedric tekevvün ve tahaddüs edip illet-i müzmine kabîlinden olan arıza-ı fesadın def'aten tasviye ve tashihi ve tanzim ve tenkîhi ve hey'et-i asliyesine iade ve irca'ı zahîr halde müteassır olduğuna binaen hemen şimdiden mukaddime-i tashihe bed ve şuru'a vesile ve zaman-ı yesirde mümkün mertebe rabîta-ı nizama idhal..." (s. 275)

Bu değerlendirmeden sonra yapılması gereken işleri, dikkat edilmesi gereken hususları sıralıyor. (s. 275-276).

İlmiye konusunda Abdullah Efendi sözü şu şekilde bağlıyor.

“... Velhasıl fimâ ba’d meşayih-ı İslamiye ve kuzat-ı asakir dailerini ni tama’ ve irtikabdan infikak ile tarik-ı aliyye-i ilmiyyeyi muktezayı diyanet ve şe’n-i saltanat üzere ihtimam-ı tam ile tashiha sa’y ve ikdam eylemelerini şimdiden, müekked hatt-ı hûmayun-u ma’delet makrun ile müzeyyen evamir-i aliyye isdar ve düsturu’l amel olmak üzere defter-i ulema ve rûznamçe-i kudat’a kayd ve sebt olunup hilafi hareketleri zuhur ederse te’dip ve iclâ olunacakları izan ve iş’ar buyurulunca beş on sene zarfında tarik-ı ilmiyye nâ ehilden tathir olunup ve mücerred erbab-ı tarik-ı ulum ve maarife tergip ve teşvik zımnında “el akdemu fil akdem” kazıyye-i mardıyyesine ba’zan riayet buyurulmayıp hemen şeref-i ilm ve danişine itibar ile erbab-ı kemal ve ashab-ı fazl ve urefayı saire tercih ve hemrütbesi olan cühelaya takdim hususuna dahi müsaade ve inayet ve sair turuk-u ricalden dahi hünerver olup bulunduğu tarikte aksamına faik ve kemali müteayyen olanlar gayrılardan ziyade tariklerinde mükerrem ve muteber olmak hususu gayrılarının dahi kesb-i maarif ve tahsil-i hünere meylü rağbetlerine bais olmakla işbu gûne tedabir-i müstahseneye riayet buyurularak gerek tarik-ı ilmiye ve gerek turuk-u sair biavnullah ma’delet ünvan hazret-i zıllullahide an karib-i zaman hüsn-ü suret nizam olması ümidkerde-i ibad ve a’yandır.” (s. 277-278)

Muamelatın nizamı, müzayakanın sebebi ve tashih-i sikke hakkında

“... Hususan a’lay-ı matlub-u enam ve mergub-u hâss ü âm olan nakdeyni azizeyn yeni zeheb ve fıddayı sair meadinden ziyade aziz ve muteber ve idare-i umur-u alemleri sim ü zerre menut ve kaffe-i ümemi birbirine zaruriyyü’l ihtiyaç etmekle husul-ü asayışı nakdeyne merbut eylediği ecilden... (s. 278)

Altın ve gümüşün önemini bu şekilde belirledikten sonra insanlık tarihi boyunca bu iki madenin sosyal hayattaki yerine işaret ederek İs-

lam tarihinde hulefayı raşidinden itibaren sikkeler basıldığını ve bunlarda ölçüye dikkat edildiğini belirtiyor.

“... nizam-ı sikke medar-ı kûlli-i kuvvet-i devlet idüğü masrah ve muhakkak olmağla. (s. 279)

Devletlerin gücünün parayla doğrudan alakasını kuran Abdullah Efendi Osmanlı Devletinin güçlü olduğu dönemlerde basılan sikkelerin saf ayar olduğunu fakat daha sonraları özellikle Mısır kanalıyla mağşuş sikkelerin tedavüle konulduğunu, bunun görünüşte bir fayda temin ediyor gibi olsa da genel anlamda çok zararlı neticeler doğurduğunu ifade ediyor. (s. 279-280)

Bu konuda Avrupa devletlerini örnek gösteren Abdullah Efendiye göre Avrupa devletleri para konusunda çok titizdir.

“... sikkelerini güllü gışden hıfz ve vikaye emrinde bezl-i mahasele iktidar edüp Yeni Dünya zuhurundan mukaddem memaliklerinde sim ü zerrin killeti derkar iken dahi yine nizam-ı sikkede dakika fevt etmedikleri ahval-i düvele vukufu olan zevatın malumları olup...” (s. 281)

Abdullah Efendi önemli görmekle birlikte bu meselenin daha uygun bir zamana ertelenebileceğini de söylüyor. (s. 281)

Abdullah Efendinin en önemli tespitlerinden biri de devletin gidişatında görülen değişikliklerle alakalıdır.

Ona göre Osmanlı Devleti’nin “berren ve bahren nice fûtuhat-ı celi-leye mazhariyeti”nin sebebi

“... eslaf selatin-i izam-ı firdevsmakam hazeratı mebad-i zuhur-u ma’delet nüşurlarında evkat-ı azizelerini emr-i gaza ve cihada masruf ve himem-i aliyyelerini şayeste-i şânı selatin olan cihangirlik semtine imale ve ma’tuf buyurmalarıyla, lüzumundan ziyade tezeyyün ve tena’um ve ihdas-ı ebniye-i zaideye ve sair bu misillü za’f-ı saltanatı mu-

cip ve müstelzim olan hâlâta ve TAVR-I HADARİYYET üzere istirahatata meyl ve rağbet buyurmayıp, ekser gazavat-ı mebrurede bi'n nefis ispat-ı vücud buyurmalarıyla bi'z zarure ol müluk-u setude süluk hazeratına mütabaatla vüzera ve vükela ve rical-i devlet-i aliyye ve umumen tava-if-i askeriyye dahi kezalik BEDEVİYYÛT TAVR vadileriyle tena'umat ve tereffühata meyl etmeyüp daima âmade-i esfar olarak seferler vuku-unda merdane ve delirane her biri feday-ı baş ve can ve kesb-i şöhret ve şan ettikten sonra..." (s. 281-282)

Abdullah Efendi'ye göre padişahların bu hali halk üzerinde de etkili olmuş "Ennâsü alâ dini mülûkihim" fehvasınca halk da aynı halet-i ruhiye ile hareket etmiştir.

Fakat daha sonraki devirlerde lüzumsuz yere lüks ve konfora aldınılmış hadariyet vadilerinde halk israfa ve rahata meyletmiştir. (s. 282)

Bu değerlendirmelerden sonra layihada erzak, kalelerin istihkamı hududların gözetilmesi meseleleri ele alınmakta (s. 325-330) ardından tersanelerin inşasına, yeni gemi yapımının önemine dikkat çekilmektedir. (330-339)

Hazinenin Çoğaltılması ve Masrafların Kısılması

Bu bölümde Abdullah Efendi lüzumsuz masrafların kısılmasından (s. 340), mukataat-ı miriyye'nin yeniden tanzim olunmasına (s. 341) hazineye ek gelir sağlanması için kaliteli enfiye üretiminin teşvik edilmesine (344), madenlerin işletilmesine (345), haddizatında bir taş olan elmas ithalinin önlenmesine (çünkü ona göre elmas satın alabilmek için hazineden çok miktarda altın ve gümüş sarfediliyor) satın alanlara ceza, getiren Fransız elçi ve tüccarlarına tenbihte bulunulmasına (s. 345) dikkat çekiyor.

Ayrıca Rusya'dan gelen kürklerin yasaklanmasını istemekte, Halep, Şam, Bursa, Diyarbakır ve İstanbul'da dokunan kumaşlar durur-

ken Hind kumaşı ithal edilmesinin yanlışlığına dikkat çekmektedir. (s. 346)

Devlet Ricalinin Durumuna Dair

Osmanlı Devletinin idari sisteminde yöneticilerin önemine işaret eden (s. 15) Abdullah Efendi, önceki dönemlerde yöneticilerin halk ile iyi geçindiklerini, sulh zamanlarında hazineleri dolu olan mahalli idare sorumlularının savaş dönemlerinde bütün varlıklarıyla (asker, harp malzemesi, para, binek vs.) padişahın emrine girdiklerini ifade etmekte ama sonradan bu kesimde de bozuklukların başgösterdiğini, hak etmeyenlere vezirlik payesi verildiğini, liyakatsiz yöneticiler yüzünden zulmün arttığını, böylelikle halkın hoşnutsuzluğunun da çoğaldığını bildirmektedir. (s. 16-17)

Abdullah Efendi'ye göre yönetici sınıfın asli hüviyetine kavuşturulması "vacibe" dendir. Çünkü bu sınıfın bozukluğu diğer bozuklukları da beraberinde getirmektedir. (s. 18)

Cizye ve Mezalim Tanzimine Dair

Osmanlı Devletinin ortaya çıkışından itibaren toprakları dahilinde yaşayan zimmet ehlini daima koruyup gözettiğini, şer'i ölçülere riayet olunarak zimmilerin rahat ve huzurlu bir hayat sürmelerinin temin edildiğini söyleyen Abdullah Efendi bu durumun diğer halklar nezdinde imrenilen bir husus olduğunu belirtmektedir. (s. 20)

Fakat her sahada olduğu gibi cizye ve vergi toplama işlerinde de sonraki devirlerde bozulmalar başgöstermiş, "... Gerek ashab-ı malikane ve timar ve zeamet ve gerek mübayaacıyan ve cizyedarlar tarafından ve gerek a'yan ve derebeyleri ve nüvvab ve kuzat caniplerinden ehl-i zimmet reayalarına cevri ve zulme ibtidar ve ehl-i İslam reaya ve bera-yası dahi tekalif-i anife ile iz'aç ve ızzar olunduklarına binaen..." halk arasında huzursuzluk başgöstermiştir (s. 21)

Bu durumun düzeltilmesini isteyen Abdullah Efendi “caize ve ubu-diyet” adıyla cizyedarların aldıkları şeylerin hemen yasaklanmasını, almaya devam edenlerin cezalandırılmasını, bu konuda “şer’i şerife uygun hareket edilmesini”, talep etmektedir. (s. 23)

Öte yandan “sair düvelde dahi âdet olduğu üzere müceddeden kâffe-i büldan ve emsar ve nevahi ve karye ve arazinin bervechi dikkat tahriri”ni arzulayan Abdullah Efendi böylelikle “ahval-i mülke gereği gibi kesb-i vukuf ve ittıla” olunacağını aynı zamanda “iradat ve varidatın keyfiyyat-ı terakki ve tedennisi”nin bilineceğini ve bunun “reaya ve berayanın def’i mezalimine medar-ı külli” ayrıca “iradat-ı devlet-i aliyenin teksir ve tevfirine badi” olacağını bildirmektedir. (s. 26)

Hatime

Tataarcık Abdullah Efendi, layihasının sonunda “bazen uzun uzun anlattığı, bazan da kısaca değindiği” tüm hususlar için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“...Takrir olunan teyid-i nizam-ı devlet ve tekid-i esas-ı saltanata dair umur-ı izamın her birini erbabı ile meşveret ve taharri ve dikkat ile kuvveden fiile ihrac ve cümlesi def’aten mümkün olmamakla tedricen hüsn-i suret-i nizama idrac ve sair bu hususlara müteferri medar-ı tekvit, nizam-ı din ü devlet olan hâlâtı daima i’mal-i fikr ve mûlahaza ile tesviye ve tanzim ve sefer ve hazerde lüzumu olan noksanları ikmal ve tetmim lazıme-i halden idüğü beyandan müstağni olup, lakin bâlâda mukaddemce dahi bast u beyan olunduğu üzere cümleden ehemm ve akdem ve derece-i vücubede elzem olan tedarik-i asakir-i mualleme ve mürettebe hususu olmakla hemen masarîfına nazar buyurulmayıp alâ eyyi hal berri ve bahri askeri taifesi talimi zımnında dost olan düvel marifeti ve sair takrib ile düvel-i nasaranın fenn-i harbde olan müellefat-ı cedidelerini tedarik ve ne tarik ile olursa fûnun-ı harbiyede mahir ve mühendis efrençler celb ile talim-i tavaif-i askeriyeye mübaşeret ve

top ve sair edevat-ı harbiyeyi dahi onların re'yi üzere tesviye ve i'male dikkat.... (s. 32)

Görüldüğü üzere Abdullah Efendi sadece tespit ve tekliflerde değil, aynı zamanda icrada da meselelere vukufiyetini ispat etmekte, mevcut şartlara göre, sebep-sonuç ilişkilerini gözeterek problemleri ele almaktadır.

Bunlar gerçekleştirildiği takdirde “evvela devlet-i aliyye memalikinde olan serkeşan-ı tuğat ve buğatın haklarından gelinip, saniyen Mısır, Bağdat canipleri dahi asakir-i merkume kuvvetiyle gereği gibi devlet-i aliyye tasarrufuna idhal olunup, bi inayetillahî teala vakt-i kalilde îradat-ı devlet-i aliyye mütezayid ve kuvvet-i saltanat-ı seniyye ed'af-ı müdaaf olacağı bi iştibah olmaktan nâşi...” (s. 53) işler yoluna girecektir.

II. YASİNCİZÂDE ABDÜLVEHHAB EFENDİ(*) ve HÜLASATÜ'L BÜRHAN Fİ İTAATİ'S SULTAN İSİMLİ ESERİ

Eserine hamdele ve salvele ile başlarken dahi Osmanlı devletini öven Abdülvehhab Efendi, “sülale-i tahire” dediği Osmanlı sülalesini “bais-i ümran-ı ruy-ı zemin ve sebeb-i teksir-i ümmet-i seyyidi'l mürselin” olarak tavsif ediyor ve bunu böylece irade eden Allah u Teala'ya hamdediyor. Peygambere ve ashab-ı kirama salat u selamdan sonra meseleye giriyor ve ileride söyleyeceklerine başlangıç kabilinden bazı hatırlatmalar yapıyor. (s. 17)

Bu giriş cümlelerinde insanın fitraten medeni olduğu, diğer insanlarla birlikte yaşamak zorunda kaldığı, ancak kötü düşünceli kimselelerin şer ve mefsedete meylettikleri, Allah u Teala'nın “hikmet-i bâliğası ve rahmet-i vasiay-ı ilahiyesi” üzere “salah-ı âlem ve âdem için inzalı kütüb ve irsal-i rusûl” ile “her asırda muktezayı vakte muvafık ve kavanin-i âdile-i hûkm ve mesalihe mutabık evamir-i ilahiye ve zevacir-i rabbaniyesiyle” muamele ettiği belirtilmektedir (s. 17)

(*) Yasincizade Abdülvehhab Efendi (1758-1833): Seyyid Osman Efendi'nin oğludur. Dedesi Seyyid Mustafa Efendi'nin Ayasofya Camii'nde “yâsînhan” olmasından dolayı Yâsincizâde lakabıyla şöhret buldu. Gençliğinde Enderûn-ı Hümâyûn'a intisap ederek Gelenbevî İsmâîl Efendi'den aklî ve naklî ilimleri okudu. Ocak 1786'da müderrislik ruûs'unu kazanarak öğretim hayatına başladı. Bayezid ve Yenice medreselerindeki dersleriyle meşhur oldu. Bu dönemde pek çok talebe yetiştirdi. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra kadılık mesleğine geçti. Önce Selânik kadısı oldu, sonra bilâd-ı erbaa kadılığı pâyesini elde etti. 1811'de elçilikle İran'a gitti; oradaki görevini likayetle yapması sebebiyle II. Mahmud'un takdirini kazanarak kendisine önce Mekke, daha sonra İstanbul kadılığı pâyesi verildi. Kısa aralıklarla Anadolu kazaskerliği (1816) ve nakîbüleşrafılık (1818) görevlerine tayin edildi; ardından Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı.

Osmanlı Devleti'nin içerde ve dışarda karşılaştığı sıkıntılar ve özellikle isyan hareketleri üzerine toplanan meşveret meclisinde isabetli görüşleriyle padişahın dikkatini çekti ve 28 Mart 1821'de Halil Efendi'nin yerine şeyhülislâmlığa tayin edildi. Bir buçuk yıldan fazla süren meşihatinden sonra 10 Kasım 1822'de azledilerek dokuz ay kadar İzmit'te ikamete mecbur tutuldu. 6 Mart 1828'de, Mehmed Tâhir Efendi'nin yerine ikinci defa şeyhülislâmlığa getirildi. Beş yıla yakın bir süre bu makamda kaldıktan sonra yaşlılığı sebebiyle 8 Şubat 1833'te görevinden ayrıldı. Aynı yılın ramazanında Kadir gecesi vefat etti; Topkapı dışında babasının yanına defnedildi.

Abdülvehhâb Efendi, şeyhülislâmlığı sırasında ilim erbabıyla devletin hak ve menfaatlerini koruyan bir kişi olarak tanınır.

Bkz. İpşirli Mehmet. T.D.V.İ.A. c. 1, s. 285 vd.

Bundan sonra yaklaşık bir sayfa boyunca Osmanlı Devleti, iki sayfa kadar da Sultan II. Mahmut en ağdalı ifadelerle medh ü sena olunmakta, Sultan Mahmud'un tahta çıkışıyla "hilal-i saltanat bedr-i tam olmuş ve bitevfikihi teâlâ tecdid ve ihya buyurdukları kavanin-i askeriyye ve usul-i mülkiyye ile cism-i devlet yeniden can bulmuş olduğu uli'l ebsara bedidâr"dır denilerek reformların önemine dikkat çekilmektedir (s. 20)

Övgülere devamla Sultan Mahmud'un "ümme-i merhumeye lütf-ı mahz-ı Hak olduğu" belirtilmekte "fermanlarına imtisal ve itaatin aklen ve naklen cümleye vacip olduğu" ifade edilmektedir. (s. 20-21)

Abdülvehhab Efendi padişahın halk üzerindeki hakları sabit iken "bazı avam-ı nas cehil ve nisyan ve belki ıyazubillah zaaf-ı iman sebebiyle tarik-ı müstakimden udul ve fesad ü fitne meslek-i sakimine süluk ederek Hak celle ve alâ hazretlerinin ve Resul-i ekremin halifesi olan emirü'l müminin ve imam-ı müslimin-edeme'llahu ila yevmi'd din-efendimiz hazretlerinin bi'l icma ve'l ittifak kâffe-i ümmet üzerine vacip olan itaatından huruc masiyet-i azimesini irtikap ile... adeta "kahr u celal-i ilahi ve nüzul-i siyaset-i padişahi" talep eder hale geldikleri için onları uyarmaktadır. (s. 21)

"Bir kötülük gördüğünüzde onu elinizle düzeltiniz, şayet gücünüz yetmezse dilinizle düzeltiniz, ona da gücünüz yetmezse kalbinizle buğzediniz" hadis-i şerifine imtisalen ve "emr-i bi'l ma'ruf - nehy-i ani'l münker" vazifesini eda kasdıyla bu risaleyi kaleme aldığını söyleyen Abdülvehhab Efendi maksadını ve niçin yazdığını şu şekilde ifade etmektedir:

"Belay-ı cehalet ve hevay-ı nefis ve iğvay-ı şeytana uğrayanların lisan-ı şer'i mutahhar ile amel ve itikadlarını tashih ve kendilerini hûsran-ı dünya ve ahiretten muhafaza kasdıyla Padişah-ı islamın emrünehyine itaat ve inkiyadın vücubu hakkında kütüb-ü mu'tebereden

me'huz yirmibeş ehadis-i şerifeyi şamil ve devlet-i Osmaniye'nin ulûvv-i şân ve şevket ve kıyam-ı kıyamete kadar beka yı mülk ve saltanatlarına dair asar-ı sahiha ve bazı ekval-i ehlullahı müştemil olmak üzere..." (s. 22)

Daha önce Arapça olarak kaleme aldığı bu risaleyi Türkçe tercümesiyle birlikte yayınlayan Abdülvehhab Efendi "ne'ân li'l ibad neşr ü işaası taraf-ı hazret-i padişahiden bi'l istida..." ifadesiyle risalenin çoğaltılarak yaygınlaştırılmasını padişah II. Mahmud'un istediğini açıkça beyan etmektedir. (s. 22)

Rivayetleri çok serbest bir tercüme anlayışıyla ve kendi yorumlarını da katarak Türkçe'ye aktaran Yasincizade "kütüb-ü mu'tebereden me'huz"(*) dediği bu rivayetleri şöylece sıralamaktadır:

"Birinci hadis-i şerif'in ma'nayı münifi: usr ve yüsründe ve vakt-i sürur ve kederinde yeni her halde halife-i İslam'a itaat ve emrini istima ve kabul edip, onları üzerine nafizü'l kelim ihtiyar ile cevri eza ederlerse de ma'siyet olmadıkça emirlerine muhalefet eyleme, demektir. (s. 22)

İkinci hadis-i şerif (Padişah-ı İslam yeryüzünde Hakkın gölgesi yani halifesidir. Hak Teala ona itaat edene rahmet ve ihanet edene ihanet ve ukubet eder manasını müşirdir. (s. 23)

Üçüncü hadis-i şerif: "benden sonra umur-ı şer'iyyeyi ikame için sultan nasbolunur. Siz ona itaat ve inkıyad ile tazim ve tekrim eyleyin. Her kim itaat etmez ise hısn-ı İslam'a bir rahne etmiş olur ve ol rahneyi

*) Abdülvehhab Efendi'nin sultana itaat edilmesine dair istidlal ettiği bu rivayetler birkaç tanesi dışında (1, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21) "kütüb-ü mu'tebere" sayılan kütüb-ü tis'ada bulunmamaktadır. Özellikle Suyuti'nin Camiu's Sağiri'nden istifade ettiği anlaşılan müellifin kaynakları daha ziyade Ebu's Şeyh, İbnü'n Neccar gibi şahıslar olup, rivayetler Deylemi'nin Müsnedü'l Firdevs, Beyhaki'nin Şuabu'l İman ve Sünen, Taberani'nin Mu'cemü'l Kebir ve Hâkim'in Müstedrek isimli eserlerinde geçmektedir. Rivayetlerin pekçoğu zayıf olup, bir kısmı için de "mevzudur" kaydı düşülmüştür. (Rivayetleri yukarıda zikredilen kaynaklarda tespit eden değerli arkadaşım Mustafa Genç'e teşekkür ederim.)

seddetmedikçe tövbesi makbul olmaz. Halbuki kıyamete kadar ömrü olsa onu sed edemez medlûlünü mûfiddir.” (s. 23)

Dördüncü hadis-i şerif: “Padişahlarınızın itaatına temessük edip, onların emrine muhalefet etmeyin. Zira onlara itaat Vacibü’l vücuda itaat ve onlara isyan Hak celle ve alâ hazretlerine isyandır. Allah u Teala beni peygamber ba’seyledi sizi hikmet ve mev’iza-i hasene ile tarik-ı hakka davet ederim mazmununu mutazammındır.” (s. 23)

Beşinci hadis-i şerif: “Sultan-ı İslam ruy-ı zeminde Hûdayı Müteal hazretlerinin halifesi ve mazlum olanların mültecası olup, adl ederse raiyyet üzerine şükr ü sipas ve etmediği halde sabr u tahammül lazım olduğunu mübeyyindir. (s. 23)

Altıncı hadis-i şerifin mezayası “imamü’l müslimin ile din-i İslam birbirinden münfekk ve ihdahuma âhardan müstağni olmadığını ve İslam esas-ı erkan-ı şeriat ve imamü’l müslimin onun hafız ve harisi olup, esası olmayan bina harap ve münhedim ve hârisi olmayan nesne zâyi’ ve münadim olduğunu müştemeldir. (s. 23)

Yedinci hadis-i şerif: “İmam-ı adil ve mütavazi ruy-ı arzda zıllu zalil ve tarik-ı hidayete delil olup, her bir leyl ve nehada âbid ve müctehidinden altmış sıddıkın sevabı kadar ecr ü sevaba nail olduğunu mübeşşirdir. (s. 24)

Sekizinci hadis-i şerif: “İmam-ı âdil zıll-ı ekber ve tarik-ı hidayete rehber olup, her kim onu ve ibadullahı hayra sevkederse Hak Teala’nın zıll u zalil rahmetinde müstazill ve imamu’l müslimin ve ibad-ı mümini-ne hıyanet eden yevm-i kıyamette zelil ve hakir olacağını muhbirdir. (s. 24)

Dokuzuncu hadis-i şerifin mantuku: “Sultanu’l enam zıllullahi fi’l arz olup, ona hıyanet eden dalalette vaki’ ve sadakat eden hidayet ve saadete mazhar olduğunu şamildir.”

Onuncu hadis-i şerif: “Zıllullahifi’l âlem olan padişah-ı İslamın taht-ı hükmünde olmayan beldede ikametden nehy te’kid hakkındadır ki cümle ehl-i iman saye-i padişahide bulunmaklığı ve bu dahi emrine itaatı muktezidir.

Onbirinci hadis-i şerif: “Sultan-ı Azam Hûdayı Mûteal Hazretlerinin vech-i arzda halifesi ve zuafa-i mazluminin melazzi olup, bir kimesne dünyada padişaha tazim ve itaat ederse Allah-ı Zülcelal ruz-ı cezada ona rahmet ve mağfiret eder masâdâkını havidir.” (s. 24)

Oniki, onüç ve ondördüncü hadis-i şerifler: “İmam-ı halife-i ruy ı zemin ve muin-i din-i mübin olmakla onlara inkısar ve ihanet etmeyip, salah ile dua ve dua ile Hakka tekarrüb eyleyin ki rabbü’l âlemin onların kulûbünü sizin üzerinize ma’tuf eylesin meallerini müstecmi’dir. (s. 24)

Onbeşinci hadis-i şerif: “Eğer emirü’l mü’minin bulunan nakısu’l a’za bir abd-i habeşi dahi olursa da emrini istima ve kabul ve zecr u ızrar ve zulm ederse dahi sabreylemek ve eğer tağyir-i din ve itikad teklif ederse demini dinine feda edip yine hey’et-i mecmua-i İslamiyeden ayrılmamak manasını muhtevidir (s. 25)

Onaltıncı hadis-i şerif: “Benden sonra fiten-i adide zuhur eder bir kimesne müslimin-i müctemiinin emrini tefrik etmek isterse her kim olursa olsun seyf ile darp eyleyin diye emirdir.” (s. 25)

Onyedinci hadis-i şerif: “Bir susuz mahalde kendinin suyu olup ebna-i sebili men’ eyleyen ve malını satmak ve müşteriye inandırıp aldatmak için metainı vasfederek yalan yere yemin eden ve padişah-ı İslama yalnız dünya için bey’at ile sayesinde fevaid-i dünyeviyeye nail olursa bey’atinde durup meramına vasil olmadıkta itaatten çıkan kimseler yevm-i kıyamette nazar-ı rahmet-i ilahiye ile manzur olmayıp, azab-ı elim ile muazzep olacaklarını mûbeyyin ve münzirdir. (s. 25)

Onsekizinci hadis-i şerifin meali: “Hazret-i rasûle ve halife-i müsli- mine itaat eden Allah-ı azimüşşâna itaat etmiş olup, kezalik nebiyy-i ekreme ve halifesine isyan hazret-i hakka isyan etmiş olacağını nâtıktır.” (s. 25)

Ondokuzuncu hadis-i şerif: “İmamü'l müsliminin itaat ve inkiya- dından huruc ve hey'et-i mecmua-ı İslamiyeden müfarakat eden kimes- ne meyte-i cahiliye ile yani zaman-ı cahiliyette iman ve islamla mevsuf olmayan kimseler gibi fevt olacağı”

Ve yirminci hadis-i şerif: Bir kimesne padişah-ı İslamın itaatından huruc ederse yevm-i cezada bu irtikap ettiği masiyet için özür ve ihtica- ca mecali olmayacağı inzarını camî'dir. (s. 25)

Yirmibirinci hadis-i şerif: “Bir kimesne halife-i ruy-ı arzdan sevme- diği bir nesneyi müşahade ederse, ona itiraz ve itaatten huruc etmeyip sabr ve itaat etmekliği ve cemaat-ı müsliminden bir karış miktarı ayrı- lıp fevt olan kimse zaman-ı cahiliyette fevt olanlar gibi olduğunu müşir ve müekkiddir. (s. 26)

Yirmiiki ve yirmiüçüncü hadis-i şerifler: “Hak Teala'ya ibadet ve taat edip zat ve sıfat ve e'f'alinde ona şerik ittihaz etmemek ve bi'lfarz abd-i esved dahi olursa, vacibül vücudun emr-ü nasb eylediği zata itaat ve inkiyad eyleyip onun emrinde münazara eylememek ve hazreti Re- sul-i ekremin ve hulefa-i raşidin-i mehdiyyinin sünen-i seniyyelerini ahz-ı kabülde kemal-i sa'y ve dikkat eylemek üzere vasayay-ı nebeviy- yeyi ve olvecihle taraf-ı haktan me'mur ve halka salat ve zekat ve cihad- ı fi sebilillahı amir olan halife-i islam'a ihanet ve hıyanet haram olduğu- nu muvazzıhtır.” (s. 26)

Yirmidört ve yirmibeşinci hadis-i şeriflerin mealleri: “Bir kimesne behaimden bir hayvanın ayağını kat' eylese yahut bir meyvedar ağacı yerinden koparsa veyahut bey ü şirada şerikine gadr u hıyanet etse bunların herbirinde sevabının rub'u ve eğer imam-ül müslimine isyan

ederse ecr ü sevabının küllisi gideceğini ve halife-i İslam'a hıyanet ve adem-i itaatı kasteden kimse ribka-ı İslamı boynundan hal' etmiş yani kendisini İslamiyetten çıkarmış olacağını ve ettiği rahneyi sed edip kendini muti' ve münkadlara ilhak etmedikçe ibadeti makbul olmayacağını musarrıhtır. (s. 26)

Yasincizade Abdülvehhab Efendi tüm bu rivayetleri zikrettikten sonra şu hükmü vermektedir:

“Zikrolunan ehadis-i şerifenin cümle-i medlulatı: Padişah-ı din-i İslama sıdk ve istikametle itaat ve inkıyad vacibat-ı diniyeden olduğuna ve hatta sultan-ı câbir ve cairin bile emrine muhalefet ve cemaat-i müsliminden mufarakata mecal ve imkan olmadığına dâll olup hatta kâmilinden bazıları “benim için bir dua yı müstecap olsa onu padişah-ı İslam hakkında sarfederdim. Zira onlara dua âmme-i müslimine şâmildir” deyu buyurmuşlardır. (s. 27)

“Bunlardan maada sair asar-ı muvafıku'l meal ile kütüb-ü hadis meşhun”dur diyen Abdülvehhab Efendi'ye göre “Kur'an-ı Azimde “Allah'a itaat edin, rasule itaat edin ve sizden olan ulu'l emre itaat edin” ayet-i kerimesindeki ulu'l emr'den dahi murad padişah-ı İslam olduğu mukarrerdir.” (s. 27)

Getirdiği delillerin makbul olmasına özen gösteren Abdülvehhab Efendi zikredilen rivayetler ve az önce geçen ayetten sonra “bazı ekval-ı ehlullaha” müracaat etmekte, delil sadedinde onları da serdetmektedir.

Mesela “Arif-i Rabbani ve Şeyh-i Ekber kaddese sirrahu'l ethar hazretleri” (Muhyiddin İbn Arabî) bazı eserlerinde “padişahlar salih olduklarında aktabdan ve olmadıkları halde dahi erbain ıtlak olunan ricalullahtan olduğunu tasrih etmişlerdir” diyerek “padişah-ı velayetşiar” olan “efendimiz hazretleri - (II. Mahmut) kutb-u zaman ve müceddid-i miey-i sâniye oldukları ayândır, sözüyle II. Mahmud'a itaatı tasavvufi hüccetlere de dayandırmaktadır. (s. 27)

Sultanın “emr-ü fermanlarına muti’ ve münkad olmayanlar dünya ve ukbada batş-ı şedid-i ilahiden halas olmayacaklarını düşünmeli” öte yandan “Âl-i Osman hazaratını mûluk-u saireye kıyas etmemelidir. Çünkü onların “indellah kadirleri âli olduğuna kaffe-i ulema-i rabbaniyyin ve fuzalayı muhakkıkin ittifak etmişlerdir. (s. 28)

Abdülvehhab Efendi, Osmanlıların “lisan-ı dürerbar-ı nûbüvvetle memduh” olduklarını “kıyamete kadar hak üzere devam edeceği bildirilen cemaatin” Osmanlılar olduğunu, İstanbul’un fethine mazhar olarak bunu ispat ettiklerini ifade etmektedir.

Ayrıca meşhur Şeyh Abdûlgani en-Nablusi ile Şeyh Mustafa es-Siddikî’nin eserlerinden ihticacla “Biz yeryüzüne salih kulların varis olacağını yazdık” ayetinde geçen “salih kulların Osmanlılar olduğunu, Şakayık-ı Numaniye şerhinde, şârih Salahuddin Safedî’nin dahi aynı görüşü paylaştığını söylemektedir. (s. 29)

“Şeyhülislam Abdülvehhab Efendi’nin tasavvufi yönünü de ortaya koyan şu ifadeler onun kitap ve sünnet yanında niçin “ehlullah” da başvurduğunu izah etmektedir:

“Bu misillü umur-ı gaybiyeye dair âsar-ı keşfiyye verese-i Muhammediyye olan ekamil-i ümmet ve eizze-i tarikatın mişkâtü’n nûbüvetten iktibas eyledikleri işrakat-ı ulum-ı ledûnniyeden olup, hatta Ebu Hüreyre (r.a.) hazretlerinin taraf-ı hazret-i risalet penahiden ahz u hıfzını haber verdikleri iki ilmin birisi ilm-i zahir ve birisi işbu ilm-i bâtındır ki havass-ı ümmete mahsus olan maarif-i yakıniyye ve kemalat-ı hakikiyedendir.” (s. 29)

Risalenin sonlarına doğru Abdülvehhab Efendi’nin II. Mahmud dönemi yenileşme çabalarında nasıl bir tavır sergilediği açıkça ortaya çıkmaktadır.

“... İmdi mukaddimat-ı sabıkadan ve ehadis-i nebeviyye ve asar-ı keşfiyye-i mezkureden müstefad olduğu veçhile vaz-ı şerayi-i ilahiyye ve ale'l husus şeriat-ı mutahhare-i Muhammediyye, hûkm-ü Rabbaniye ve mesalih-i diniyye ve dünyeviyyeye müterettip ve ikame ve icrasına kıyam eden zât-ı şerife itba-ı tam ile itba ve itaat vacip ve selatin-i Osmaniye -lâ zâle zıllü devletihim ale'l beriyye-hazeratının cümle müluk üzerine efdaliyyet ve bekayı devletleri ve bi't tahsis ruh-u âlem olan padişahımız -padişah-ı şevketmedar ve şehinşah-ı ma'daletşiar minallahi aleyne bi cûd-i vucudihi ila yevmi'l haşri ve'l karar - efendimiz hazretlerinin uluvv-i menkabetleri ve emr ü ferman-ı zıllullahilerine kemal-i imtisal ve itaat ve rızay-ı hûmayun ve irade-i kerametmakrun hilafetpenahilerine muhalif evdaa tasaddiden mezid ihtirazı mübaadetin vücubı sabit ve mütehakkık olmakla....” (s. 29-30).

Meselelere yaklaşımında -belki de tasavvufi yönünün etkisiyle havas- avam ayrımı da göze çarpan Yasincizade'ye göre halk kesimi bilmediği işlere karışmamalı, itiraz ve isyana kalkışmamalıdır.

“... Kendinin hayr u şerrini düşünmez ve e'alinin nik ü bedini fark etmez iken mesela de kayık ve hakayıkına aklı ermediği mesah-ı mülkiyenin hüsün ve kubhunu temyiz zu'miyle ahkam-ı vakıaya itiraz ve haşa emr-i irade-i seniyyeye imtisalden i'raz daiyesine veyahut bazı ağraz-ı nefسانيye ve tasavvurat-ı fasideye düşerek...” (s. 30)

Halk kesimine dair şu yaklaşımı da onun seçkin bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.

“... Müluk-ı salifeden bazılarının “halk bizden Hz. Ebubekir ve Ömerin zaman-ı hilafetlerindeki rahat ve adaleti isterler halbuki onların tebaa ve raiyyeti gibi olalım demezler” dedikleri sahihü'l fehva bir kelamdır.” (s. 31)

Eserin muhtevasını bu şekilde ortaya koyduktan sonra şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür.

Müellifin padişahla arasında ötedenberi varolan yakınlık⁽²⁷⁶⁾ onu reformları destekleme çabasına itmiş, hem ilmiye sınıfının en önemli bir temsilcisi olarak hem de şahsi girişimleriyle II. Mahmud reformlarının daima yanında yer almıştır.

Osmanlı modernleşme tarihinde ilmiye sınıfı için dönüm noktalarından birisi sayabileceğimiz “Hülasatü'l Bûrhan fî İtaati's Sultan”^(*) risalesi.

- a. müellifinin şahsi özellikleri
- b. eserin ismi
- c. eserin muhtevası
- d. yazılış maksadı
- e. Arapça kaleme alınmış iken padişahın isteğiyle Türkçeye çevirilmesi
- f. matbu hale getirilip dağıtılması
- g. ve belki de en önemlisi yazıldığı dönem itibariyle^(**)

çok önemli bir konuma yükselmekte, reform girişimlerinin desteklenmesi ve halk nezdinde kabul görmesinin temin edilmesinde şer'i, ve akli delillerle bir meşruiyet zemini oluşturmaktadır.

276. Heyd, Uriel. a.g.mk., s. 37.

(*) Risalenin değerlendirmeye tâbi tuttuğumuz matbu nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2068 numarada kayıtlıdır. Arapça (15) ve Türkçe (16) kısımları birlikte 31 sayfadır.

(**) Eserin sonunda yer alan kayıttan h. 1247'de basıldığı anlaşılmaktadır. Aranan bir risale olduğu ifade edildiğine göre daha önceden yazıldığı ve bilindiği ortadadır. Bu dönemler II. Mahmud reformlarının kat'i bir şekilde uygulandığı dönemlerdir.

III. VAK'ANÜVİS ESAD EFENDİ(*) VE ÜSS-İ ZAFER İSİMLİ ESERİ

Esad Efendi de Yasincizade Abdülvehhab Efendi gibi eserinin girişinde padişah II. Mahmud'u överek işe başlıyor:

"... Dua ve sitayiş lazım-ı zimmet-i kaffe-i enam olan cenab-ı zıll-i Hüda ve padişah-ı ekalim-i lafz ve mana, nasır-ı şer-i kavim, kahir-i düşman-ı leim, haver-i burcu şevket, yaver-i din ü millet, tertib sâz-ı hüsn-i nizam ru'b endaz-ı güruh-ı hısam, sahibü's seyfi ve'l kalem ve sahib-i ezyali'l keremi ale'l ümem, sultan-ı a'zam ve hakan-ı muazzam..." (s. 2)

(*) Vak'anüvis Esad Efendi (1789-1848): İstanbul'da doğan, babasının Kudüs ve Mısır kadılıkları sırasında yanında bulunup Arapça öğrenen ve hem ondan hem de diğer hocalardan çeşitli dersler alan Esad Efendi, dönüşünde İstanbul'da Hâlet Efendi'ye intisap ederek tahsilini sürdürdü. 8 Mayıs 1808'de müderrisliğe başladı. 7 Kasım 1819'da mûsile-i Sahn a yükseldi. 1825'te vak'anüvisliğe getirilen Esad Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını anlatan Üss-i Zafer adlı eserinin müsveddelerini takdim edince kendisine Evkaf müfettişliği ve Üsküdar mahreci pâyesi verildi. Bu eserin basılması için irade çıktı ve tashihiyle bizzat ilgilenmesi emredildi.

Eylül 1828'de bilfiil Üsküdar kadılığına tayin edildi, bir yıl sonra da Mekke pâyesiyle görevinden alındı, arpalık olarak kendisine Yalova kadılığı verildi. 31 Mayıs 1833'te İstanbul kadılığı pâyesini alan Esad Efendi, ertesi yıl vak'anüvislik ve Takvimhâne nâzırlığı da uhdesinde kalmak üzere bilfiil İstanbul kadısı oldu. 4 Aralık 1838'de Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı. Tanzimat'ın ilânından sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyesi oldu ve iki yıl kadar bu görevi yürüttü. Aynı tarihlerde vekâleten nakîbüleşraflık görevini de üstlenen Esad Efendi 6 Ağustos 1841'de aseleten nakîbüleşraf oldu ve ölümüne kadar bu görevde kaldı.

26 Aralık 1847 tarihinde mevkii daha yüksek, meşguliyeti daha az olan Meclis-i Maârif-i Umhumiyye reisliğine getirildi. Bu onun son görevi oldu. 11 Ocak 1848'de vefat etti. Cenazesi ertesi gün devrin ileri gelenlerinin iştirakiyle Sultan Ahmed Camii'nde kılındı ve İstanbul'da Yerebatan'da yaptırdığı kütüphanenin bahçesine gömüldü. Şeyhülislâmlığı çok arzu eden Esad Efendi'nin öldüğü zaman cebinden şu beyitlerin yazıldığı olduğu bir kağıt çıkmıştır: "Bana lâyük (mev'üd) iken cây-ı meşihat / Hudâ'nın hikmeti Ârif Bey oldu". d. Esad Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında ismi sıkça geçen ve hizmeti görülen bir kişidir. O sırada İstanbul kadılığında vekâyi' kâtibi ve devlet vak'anüvisi olan müellif, şeyhülislâmın emriyle eşkinî teşkilâtı için kaleme aldığı hücceti hem şeyhülislâm konağındaki toplantıda hem de Ağakapısı'nda, ayrıca ocağın kaldırılmasıyla ilgili ferman sûretini de 17 Haziran 1826 günü öğle namazından sonra Sultan Ahmed Camii'nde bizzat okumuştur.

Esad Efendi ayrıca nâdide eserlerden derleyip vakfettiği kitaplarla da ilim çevrelerinde müstesna bir yere sahip olmuştur. Hayatı boyunca topladığı 4000'e yakın kitabı 5 Temmuz 1845'de düzenlediği bir vakfiye ile ilim âleminin istifadesine sunmuştur.

Bkz. Yılmaz, Ziya. T.D.V.İ.A., c. 11, s. 341 vd.

Bu ve benzeri övgü ifadeleri eser boyunca devam etmektedir. Övgü cümlelerinin bizce en ilginç olanlarını ve konumuzu da yakından ilgilendirenlerini şöyle sıralayabiliriz.

"müceddid-i din-ü devlet ve müeyyid-i kanun ve şariat olduğu..."(s. 7)

"ve câhidû bi emvaliküm ve enfüsiküm fi sebilillah emr-i rabbaniyesine kemal-i imtisalle terk-i rahat ve huzur ederek i'lay-ı kelimetillahî'l ulya ve ihyayı millet" için "gayret-i İskenderani ve hamîyyet-i şahîp-karanileri iktizasınca tanzim-i umur-ı devlet ve terfih-i ahval-i raiyyet meşrebleri olmaktan..." (s. 7)

Âmir-i örf ve nâhi-i münker
Nâşir-i hükm-ü şer'i peygamber
Basitü'l adli, bazilûl ihsan
Kasirü'z zulmi hazilû't tuğyan

"Gelmedi dehre böyle şehinşah
Sayesin dâr kılmasın Allah
Eyledi adli âlemi ihya
Haledallahu mülkehu ebeda (s. 77)

"Müceddid-i din ü devlet yani Ebubekir sıdk ve Ömer salabet, Osman haya ve Haydar şecaat padişah-ı pâkize siret..." (s. 104)

Esad Efendi'nin yenileşme-batılılaşma bağlamında dikkat çeken en önemli özelliği eserinde yenilikleri savunurken kullandığı akli ve nakli delillerdir.

"Li külli umurin esbab ve li külli devrin ebvab" iktizasınca diye söze giren Esad Efendi'ye göre "maksad-ı aksay-ı fevz ve nusret dahi intisab-ı esbab Rızay-ı Hazret-i Vehhab'dan sonra "el-harbü hud'atün" işaret-i şerife-ı şerîyyesince sanay-i muktezi-i harbiyeyi bilir ve emir ü za-

bitine muti' ve münkad olur asker tedarikine mevkuf olduğu vareste-i kayd-ı işaretir." (s. 8)

Osmanlının yenileşme sürecinde nakli delil olarak kullanılan ayetlere baktığımızda en çok istidlal edilen ayetlerden birinin Enfal suresi 60. ayet olduğunu görürüz.

Esad Efendi de bu ayeti eserinde zikretmekte ve tefsirini yapmaktadır. Müellife göre bu ayet "aklı ermeyen ve de kayık-i şer'iyye nedir bilmeyen nâdanlara ve hilaf-ı şariat-ı garra harekette bulunanlara" uyarı içindir.

"... İşbu ayet-i kerimenin manası sizler muharebe-i küffar için kâdir olduğunuz kuvveti tehyie ediniz demek olup, kuvvet dahi dört vecihle müfesserdir. Kavl-i evvele göre enva-i esliha ve âlât-ı harp, kavl-i saniye nazaran husun ve maakıl yani kale ve derbent ve hendek ve metris, kavl-i salis binaen remy yani ok atmak, kavl-i rabi' ise cenkte düşman üzerine herbir kendisiyle takvit hasıl olup onunla istiane olunan nesnedir." (s. 41)

Esad Efendi bu tefsirlerden sonra Hz. Peygamberden rivayet olunan "elâ inne'l kuvvete er remy" hadisinin bu ayeti tefsir sadedinde zikredilegeldiğini, ama hiçbir zaman diğer âlat-ı harbiyenin de "kuvvet"ten sayılmasını bu hadisin nefyetmediğini söylemektedir." (s. 41)

Bir diğer ayet de Tevbe suresi 36. ayetidir. Bu ayeti de tefsir kitaplarına dayanarak izah eden Esad Efendi ayeti "... müşrikin sizlere işbu sıfat üzere mukatele kıldıkları gibi, yani küffarın kıtali için birbirinize muavenet ve nusret edip kıtallerinden ictinab birle firar etmeyin ve mukatele-i a'dada birbirinize muvafık ve müctemi' olduğunuz halde cenab-ı Hakk'a kul olun ve itaat kılın demektir." (s. 42) şeklinde anlamaktadır.

Konumuz açısından önemli olan hususa gelince Esad Efendi'nin bu ayeti de yenilikleri meşrulaştırma sadedinde zikretmesidir.

"... İşbu manayı şerif şimdi şuru' olunan talim hey'etinin aynıdır. Zira netice-i itaat olan ictimâ ve ittîfak hareket-i mezkûreye lazım geleceği teslim karde-i huzzaktır..."(s. 42)

Es'ad Efendi'nin kullandığı en önemli delillerden biri de "mukabele bi'l misil" kaidesidir. Mesela yeniliklere karşı çıkanlar şayet bu tür yeniliklerin asr-ı saadette olmadığını ileri sürüp, bunların meşruiyetine dair bir eser (haber) varid değildir derlerse Esad Efendi onlara karşı şu ifadeleri serdetmektedir:

"... Biz mukabele-i bi'l misil ile düşmana muamele ederiz. Mukabele bi'l misilin ise asl-ı şeriatta cevazı mansus olup..." (s. 42)

Yukarıda zikredilen ayetle alakalı olarak Es'ad Efendi şu ilaveleri de yapmaktadır:

"Ve kâtilü'l müşrikine kâffeten kema yukatiluneküm kâffeten" ayet-i kerimesinde müşebbeh bih vaki olan kıtal-ı keferede vech-i şibh müctemian kıtalleri ise de küffarın her nevi kıtali gibi kıtale müsliminin mübaşeretlerine emr-i ilahi olduğuna işaret vardır." (s. 43)

Askerin talimi ve yeni usule göre tertibi konusunda delil olarak zikredilen ayetlerden biri de Saff suresi 4. ayettir. Esad Efendi, İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhü'l Beyan tefsiri ile "Şir'atü'l İslam" adlı eserden alıntılar yaparak ayette geçen "saffer keennehüm bünyanün mersus" ibaresini talim ve tertib-i askere yormakta, "ayn-ı insaf ile nazar olursa şimdi asker-i İslamın şuru' edecekleri ta'lim bu manaya varacağı vasıl-ı serhaddi teslimdir" demektedir. (s. 44)

Yine Tenvirü'l Ebsar ve şerhleri Dürr-i Muhtar ile Minahü'l Gaffar adlı eserlerden hareketle meseleyi fıkhi boyutuyla da değerlendirmekte, bütün bu zikredilenlerin "Talim-i harbin ve mukabele bi'l misilin emr-i meşru olduğuna delil olduğunu" söylemektedir. (s. 45)

Sahih-i Müslim'den aldığı bir hadisle ok atmak, ata binmek vb. hususların emr-i rasul olduğuna da dikkat çeken müellife göre tefsir, hadis, fıkıh ve siyer kitaplarına bakıldığında "emr-i talim-i harbin mesnun olduğu bi reyb ve zünun olup, bu hususun inkar taassub"dur. (s. 45)

Esad Efendi eserinin bu kısmında tekmile namıyla İbn Haldun'dan da yaklaşık beş sayfalık bir alıntı yapmaktadır. "Mukaddime-i İbn Haldun ki suturunda serdolunan ekval cümle indinde müselleme olduğu bireyb ve zünun olup, ol kitab-ı müstetabda tertib-i sufuf-ı selamet mahfuf ile olan muharebenin sair suretle olan mukateleden tercihi babında irad olunan vücuhun bazısı tercümesinden nakle seza görüldü. (s. 45)

İbn Haldun'dan yapılan alıntının ardından Usulû'l Hikem adlı risaleden de bazı bölümler aktarılmakta, eski ile yeni mukayesesı yapılmakta, yeniliklerin benimsenmesi gerektiği ifade edilmektedir. (s. 50-62)

Mesela "Avrupa'da vaki düvel-i nasaradan sağır u kebir ve kalil ü kesir fenn-i garip nizam-ı asker ve resm-i acib intizam-ı leşkere rağbet edenler la cerem hasmına galibiyetle benam ve kesl ü tehavün üzere olanlar la mahale mağlubiyetle nâkâm olagelmişlerdir." denilmektedir. (s. 58)

Alıntı, neticetü'n netice diyerek şu şekilde sona ermektedir:

"Ba'de ezîn hab-ı gafletten 'intibah birle hasm-ı bedkâr ve siyah rûzkârın ihdas edip onunla ecnad-ı hamaset nijad ehl-i İslam'a suret-i galebe göstermeye kûşış eyledikleri sanaat-ı ceyşiiye ve hud'a-ı harbiye kabilinden olan muhteriat-ı nizamiyelerini mesuğ-u şer'ıye binaen ittıla-ı tâm ve vukuf-u tamamlâ öğrenip, bilad-ı İslamiyeye istilaları esbabının kesr ü iptalinde levazım-ı mukabele-i bi'l misili icraya mübaderet ve bu vakte kadar enva mazarratı çekilen müsamaha ve gafletten udul

ve tekasül ve betaetten nükule müsaraat ve her bir ifsad-ı mülk ve devlete sebep olacak umuru mizan-ı şer' ve akılla müvazeneye dikkat ederek, radiyy ve kemayâr olan su-i itikadı terk ve imha ve mucib-i intizam olan vesail-i fevz ü zaferi icra etmek cümle muvahhidine farz-ı ayn ve karz-ı din olduğu zahir ve hüveydadır." (s. 69)

Yaklaşık yirmi sayfa boyunca yeniçeri isyanını ve bu isyanın bastırılmasını anlatan Esad Efendi, İstidrad başlığı altında bir açıklama yaparak yeniçerilerin ortadan kaldırılması konusunda gereken herşeyin yapılmasına taraftar görünmektedir.

Bu yaklaşımı onun yenilikleri sonuna kadar desteklediği kanaatimizi de pekiştirmektedir.

Esad Efendi'ye göre fıkıh alimlerinin, "isyankarlar hakkında şüphelerin izale edilmesi gerekir" hükmü vûcubiyet ifadesi olarak anlaşılmamalıdır.

"Huruclarına bais olan nesne mütebeyyin olmadığı vakitte bile mutlaka hurucları için bila keşfi şüphe taraf-ı imam-ı bi'l hakda bulunan ehl-i adl cemi buğatı cemaat-ı mutiîne avdetleri babında davet etmezden mukaddem mukatelelerine ibtidar eyleseler yine ehl-i adl günahkar olmaz. İşbu taife-i bağiye-i yeniçeriyan gibi ki ber mucib-i fetva vacib olan talim-i cenk hususunun mesağ-ı şer'isini ve hüsn-i aklisini itkan ve iz'an birle bi't tav' icrasında rızacûyan olmuşlar iken bu babda mutabık-ı şer'i şerif olan emr-i Sultani'ye mutavaattan nükûl ederek fekk ü akd-i ahd-i peyman edeler, artık merkumlara şüphe edecek mahal kalmamıştır ki keşfine bakıla." (s. 84)

Es'ad Efendi'ye göre yeniçeriler "zümre-i bâğiye" olarak "zehrab-ı mazarrat ve masdar-ı ef'al-i mefsedettir." (s. 3) ayrıca "bir müddetten beri yeniçeri taifesinin içine casus-ı a'da ve efsus-ı eşirra hulul ve duhul edip, giderek neseb-ü hasebi nâmalum ve diyanet ve edebi ma'dum, zabıt namına eşhas-ı fiten ihtisas..." girmeye başlamıştır. (s. 8)

"inhizam-ı taife-i eşkiya bihamdihi teala meşhudum olmuştur..." diyen (s. 91) Esad Efendi "din ü devletin zararlarından reha bulması" için yeniçerilerin "külliye ortadan kalkması gerektiği" kanaatindedir. (s. 99) Çünkü "fırsat buldukları zaman ahz u sâre kema kân kıyıamları muktezay-ı cibilletleridir." (s. 100)

Aynı zamanda bir devlet görevlisi olarak (vakanüvis) kaleme aldığı tarihi olayları anlatırken kullandığı üslup da Esad Efendi'nin yeniliklere bakışı hakkında ipuçları vermektedir. Mesela Üss-i Zafer'de Eşkinici Tahriri için oluşturulan meşveret meclisini uzun uzadıya anlatmakta (s. 15-22 arası), layiha metnini eserine dercetmekte (s. 22-36 arası) ve imzalanan şer'i hücceti nakletmektedir. (s. 36-40)

Şer'i hüccetten sonra gelen şu sözleriyle onun yenilik taraftarı olduğunu söylemek mümkündür:

"... İşbu husus-ı hayriyede garaz-ı âhâr olmayıp, mücerret avn ve tevfik-i ilahi ve imdad-ı ruhaniyet-i cenab-ı risaletpenahi ile şevket-i İslamiyeyi kema kân izhar ve icbal ve hıfz-ı din ü devlet-i Muhammediye levazımını kema yenbeği istihsal niyet-i halisesiyle habl-i metin şeriat-ı garraya i'tisam ve bi nasrillahi teala bundan böyle a'dadan ahz u sâr ve intikam için..." (s. 39)

Eşkinici Tahriri'ni yukarıdaki ifadeleriyle destekleyen Esad Efendi, yeniçeriliğin ilgasını ve Asakir-i Muhammediye'nin ihdasını sevinçle karşılamakta ve şunları söylemektedir:

"Asakir-i Mansure-i Muhammediye namıyla ecnad-ı muallim cenkâşına ki bu makamda yani ilga olunacak eşkiyanın yerine gelmelerinde (kul cael hakku ve zehekal batilu innel batile kâne zehuka) mükerremesi muvafık-ı hal-i tevfik-i iştimalleridir." (s. 102)

Yeniçeriliğin ilgası ve direnenlerin imhası Üss-i Zafer'de şu ayetlerde izah olunmaktadır:

"Onlar için bir tuzak kurdular. Biz de onların bilmediği bir tuzak kurduk.

Onların tuzağının sonunda ne hale geldiğine bir bak. Biz onların tamamını yerlebir ettik.

İşte işledikleri zulüm nedeniyle evleri bomboş kaldı. Muhakkak ki bilen bir topluluk için bunda ayetler vardır.

İman edenlere gelince onları kurtardık. Çünkü onlar sakınıyorlardı." (s. 121)

Öte yandan "kanunlarında taallüm-i cenk üss-i nizam ve esnafa karışmayıp kışlalarında şeb ve rüz ikametleri aksa'l meram iken onları keenlemyekûn şey'an mezkura hükmüne koyup, talimi kabul etmez ve tanzimi istemez ve asker-i ahar tedarikine dahi bir vechile rıza vermez" (s. 145) oldukları için yeniçerilerden yakınan Esad Efendi, III. Selim devrinde bizzat yeniçeri ağalarının isteğiyle talime başlandığını (s. 146) ancak dinlerini dünyaya değişip (yekulune bi efvahihihim leyse fi kulubihim) zemmine mazhariyetle münafikane" hareket ettiklerini bildirmektedir. (s. 147)

Kullandığı ifadelerle yeniçerileri adeta yerin dibine geçiren Esad Efendi, nizam-ı cedit askerinden bahsederken övgü ifadelerini ardarda sıralamaktadır. Bu da onun yenilik taraftarı oluşuna bir delildir.

Mesela Mısır seferine gönderilen Nizam-ı Cedit askeri için "cünd-i ceyyid muallim-vefferehümullahü'l meliki'l erham-gerek dersaadet makarr ve gerek sair mehman oldukları yerlerde asla hilaf-ı rıza hareket ve bir ferde itale-i dest-i eziyet etmeyerek zabitlerine itaat birle gidip ve avdet kıldıklarından maada..." (s. 148) ifadelerini kullanmakta, Akka kalesi kuşatmasında Cezzar Ahmet Paşa'ya çok yardım ettiklerini, nizam-ı cedit'e muhalif olan Ahmet Paşa'nın bu seferden sonra nizam-ı cedit taraftarı olduğunu anlatmaktadır. (s. 148)

Nizam-ı Cedit askeri "her nerede kûffara mûlaki oldular ise azlıklarına nazaran yüz döndürmeyip keferayı kahr ile bizar, kendileri dahi nûş rahik-i şehadet birle kesb-i safay-ı darü'l karar edip, Hazret-i Hûda ecell ü alâ ve peygamber-i mücteba aleyhi's salatu ve't tehaya'nın emr ü rızası üzere cihad farızasını eda ve şeriat-i din-i mübini elhak icra eylediler. (Tûba limen âşe saiden ve mâte şehiden) (s. 149)

Hûlasatû'l Bûrhan fi İtaati's Sultan adlı eserinde II. Mahmud'u (müceddid-i mie-yi saniye" olarak tavsif eden Abdülvehhab Efendi gibi Esad efendi de kitabında bu meseleyi ele almakta. "Beyan-ı müceddidiyet-i padişah-ı zaman medde zılluhu ila âhiri'd deveran" başlığı altında II. Mahmud'un müceddidliğini değerlendirmektedir.

Öncelikle hadisin tahririni ve sıhhatini ortaya koyan Esad Efendi, İmam Gazali'nin Münkız'ına, İbnü'l Esir'in Camiu'l Usul'üne atıflarda bulunarak hadisin ne manaya geldiğini anlatmakta, yine Suyuti ve Abdurrauf Menavî gibi hadis şarihlerinin sözlerinden hareketle nasıl anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. (s. 170 vd.)

Suyuti'den yaptığı alıntılarla her yüz senede ortaya çıkan fitnelere ve bunları bertaraf etmek için gönderilen müceddidlere değinen Esad Efendi, pekçok rivayet ve görüş zikrettikten sonra, ince hesaplamalar da yaparak sözü II. Mahmud'un müceddidliğine getirmektedir. (s. 176)

Esad Efendi, Vehhabilere, yeniçerilere, bektaşilere işaretle mevcut fitneleri ortadan kaldırmak üzere II. Mahmud'un gönderildiğini söylemekte ve "sultan-ı selatin-il maşrikin mevlay-ı havakini'l hafikin, a'zam-ı müluki'l âlem, el muttali' bi fitnetihi alâ dekayiki'l ulum-ı ve'l hikem, müceddid-i kavanin-il İslam fi'l mieti'l vakıa... hâfızu biladillahi ve ibadihi, munkizu'd daafeti ani'z zalemeti bi seyfi cihadihi, men etae-hu fehüve müctehidün musib ve men asâhu fe ma lehu fi'l ahireti min nasib" gibi övgülerle yücelttiği padişahın "müceddid-i din ve muin-i

müslimin olduğu, ke'ş şemsi fi hevaciri's sema zahir ve hüveydadır" demektedir. (s. 177)

Eserin bu kısmı yine II. Mahmud'a övgülerle dolu olan şu beyitlerle sona ermektedir:

Gelir her yüzyıl içre dini bir tecdid eder nasır
Bunun gibi müceddid binde bir ancak gelir nâdir
Devletin berdevam kıl yarab, ömrünü müstedam kıl yarab
Zeyl tûmâr-ı ömrü ola duhur neşr-i adl ile ta zaman-ı nüşûr
(s. 178)

Yeniçeriliğin ilgasını sevinçle karşılayan Esad Efendi Bektaşî dergahlarının kapatılıp, tüm bektâşîlerin sürgüne gönderilmesini de desteklemektedir.

"Yeniçeri taife-i bâgiyesi şerrinden
Hamd ola eyledi Hak, devlet-i İslamı emin
Dileriz kim ede Bektaşîleri berküşte
Birisi düşman-ı devlet, birisi düşman-ı din (s. 206)

Eserin Eşkinici Tahiri için oluşturulan meşveret meclisini (s. 15-36), bu meclisten çıkan şer'i hücceti (36-40) ve sadır olan emirleri (41-66), yeniçeriliğin ilgasına dair yaşanan olayların tafsilatını (68-169), II Mahmud'un müceddidliğini (170-178), Keçecizade İzzet Molla'nın gelinşen olaylara dair kasidelerini (178-187; 197-199, 230-237), Bektaşîliğin ilgasını (199-223), Padişahın veziriazam ve Şeyhülislama verdiği, hediyeleri (187-197) diğer devlet ricaline verdiği hediyeleri (223-230) ve bazı askeri birliklerin ilga yahut ihdasını (237-255) anlatan Esad Efendi son kısımda padişahın gördüğü iyilikleri sıralamakta ve kitabını dua cümleleriyle bitirmektedir:

"Hazret-i Hak azze ve celle ravzatü's safa-ı ömr ü devlet rûz efsûnların ila âhiri'z zaman semerâtü'l fuâdları olan evlad-ı meâli nijadlarıyla her dem bahar ve a'dayı bed nihadların eynema kânû makrun-ı kahr ve dimar idüp saye-i hemavaye-i şahanelerinde daima kalem-i abd-i hakîri dahi nusretnameleri tahririnde hizmetkar eylesin." (s. (258)

SONUÇ

SONUÇ

Ondördüncü yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans sınırında dörtyüz çadırılık bir uç beyliği olarak gördüğümüz Osmanlılar, onaltıncı yüzyılın son çeyreğine kadar ilerlemiş, genişlemiş, gelişmiş ve üç kıtaya etkileri olan bir imparatorluk haline gelmişlerdir.

Ancak çalışmamızın giriş bölümünde zikredilen sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu da ulaştığı zirveden sonra düşüşe geçmiş, duraklama, çözülme, bozulma vb. kavramlarla ifade edilen bir sürece girmiştir.

III. Murad'tan itibaren (1574) yaşanan ve onyedinci yüzyıl boyunca tespit edilen aksaklıklar ve bunlara dair çözüm önerilerini "nizam-ı kadim" fikrinin ağırlıkta olduğu dönem olarak nitelemek mümkündür.

Lale Devri olarak adlandırılan ve 1718'den itibaren başlatılan girişimleri ise "Batı'ya yönelme", "Batılılaşma başlangıcı" şeklinde değerlendirebiliriz.

Son ikiyüzelli yıllık tarihimizi yenileşme-çağdaşlaşma-batılılaşma tarihi olarak ele almanın yanlış olmayacağı kanaatinden hareketle bu sürece ilişkin şu tespitleri yapmak mümkündür.

Osmanlı yöneticileri "devlet-i ebed müddet" olarak gördükleri "devlet-i aliyye"yi batılı devletlerle olan hesaplaşmada güçlü kılabilmek için çözümler aramış, önceleri "nizam-ı kadime dönme" bir çözüm olarak sunulurken daha sonraları Batının "vesait-i umran ve maarifine layıkıyla kesb-i ittila ederek kâbil-i tatbik olanların" nakledilmesi ve Osmanlı toplumuna uyarlanması önerisi önplana çıkmıştır.

Osmanlı Devletinin yenileşme-batılılaşma çabalarında ilmiye mensupları önemli roller üstlenmişlerdir.

Osmanlı ulemasını ve Osmanlı tarihini değerlendirirken herşeyden önce önkabüller ve önyargılardan arınmak gereklidir.

Osmanlı uleması karşılaşılan yeni durumlar ve gerçekleştirilen yenilikler karşısında "topyekûn kabûl" yahut "tamamen red." tavrı takınmamıştır. Ayrıca çalışmamızda ifade edildiği üzere ilmiye mensuplarının hepsini bağlayan tek yönlü bir tavırdan bahsetmek de mümkün değildir.

Hal böyle iken Osmanlı ulemasını "gericilikle", "yobazlıkla", "şeriat bağınazlığıyla", "batılı olan herşeye düşman olup halkı da düşmanlığa kışkırtmakla" itham etmek vb. genellemeler yapmak yanlıştır.

Görebildiğimiz kadarıyla Osmanlı alimleri "din ve devletin selameti", "düşmanlar karşısında güçlü olma", "ihtiyaç, zaruret ve ruhsat" "bir kavme benzeyip-benzememe", "şer'i şerife mutabakat yahut muğayeret", "örfe uygunluk", "tedricilik", vb. kriterlere göre değerlendirmeler yapmış, bu değerlendirmeler neticesinde herkes anlayışı, bilgisi, görgüsü ve bakış açısı dahilinde meselelere yaklaşmış, müspet veya menfi tavırlar ortaya koymuştur.

İdari mekanizmada yer alan ve yüksek mevkilerde bulunan şeyhülislamlar, kazaskerler, İstanbul kadıları ve saray hocaları gibi ilmiye mensupları -belki de konumları gereği- reform girişimlerini genelde desteklemişler, yeniliklerin halk nezdinde kabûlünü sağlamaya çalışmışlardır.

İlmiye mensupları arasında yenileşme anlayışına karşı çıkanlara dair değerlendirmeler varsa da bunlara ilişkin kaynakların azlığı ve şaibeli oluşu bu konuda kesin yargılara gitmeyi engellemektedir. Ama şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki ilmey mensupları içerisinde yenilik taraftarlarına nispetle yenilik karşıtı olanlar hem keyfiyet hem de kemmiyet açısından çok azdır.

BİBLİYOGRAFYA

BİBLİYOGRAFYA

Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. c. I-VIII-XII, İstanbul, 1309.

Akçura, Yusuf. Osmanlı Devletinin Dağılma Devri. Türk Tarih Kurumu y., Ankara 1988, (3. baskı).

Akyıldız, Ali. Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform. Eren y., İstanbul 1993.

Altunsu, Abdulkadir. Osmanlı Şeyhülislamı. Ankara 1972.

Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çev. Coşkun Üçok. Kültür ve Turizm Bakanlığı y., Ankara 1982.

Berkes, Niyazi. Türkiyede Çağdaşlaşma. Doğu Batı y., İstanbul 1978.

Bursalı Mehmet Tahir. Osmanlı Müellifleri. Meral y., İstanbul.

Cihan, Ahmet. Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876) Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Sosyal Bilimler Enstitüsü 1994. Danışman: Baykan Sezer.

Çataltepe, Sipahi. 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu. Göçebe y., İstanbul 1997.

Emecen, Feridun. "Osmanlı Siyasi Tarihi" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi içinde. Ed: Ekmelettin İhsanoğlu IRCICA, İstanbul, 1994.

Esad Efendi. Üss-i Zafer. İstanbul 1293.

Er, İzzet. "Çağdaşlaşma" maddesi. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi.. Risa-
le y., İstanbul 1990.

- Eren, A. Cevat. "Selim III" maddesi. İslam Ansiklopedisi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.
- "Tanzimat" maddesi. İslam Ansiklopedisi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- Findley, Carter V. Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform (Bab-ı Ali 1789-1922) Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol. İz y., İstanbul 1994.
- Gevgilili, Ali. Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk. Bağlam y., İstanbul 1990 (2. baskı).
- Gökbilgin, M. Tayyib. "17. Asırda Osmanlı Devleti ve Kâtip Çelebi" Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler içinde. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1991.
- "Nizam-ı Cedit" maddesi. İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.
- Gündüz, İrfan. Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri. Seha Neşriyat, İstanbul 1984.
- Hairi, A. Hadi. Osmanlının Batılılaşma Çabaları ve Batının İkiyüzü. Çev. Hasan Büyükcengiz. Yöneliş y., İstanbul 1993.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma" maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.. c. 5, İstanbul 1992.
- Heyd, Uriel. "III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması". İslam Dünyası ve Batılılaşma içinde. Çev. Erbay Aydın, Yöneliş y., İstanbul 1997.
- Hocaoğlu, Durmuş. Laisizmden Milli Sekülerizme. Selçuk y., Ankara 1995.

Hourani, Albert. "Osmanlı İslahatı ve Seçkinlerin Politikaları". İslam Dünyası ve Batılılaşma içinde. Çev. Bahattin Aydın. Yöneliş y., İstanbul 1997.

İlmiye Salnamesi. İstanbul 1334.

İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devlet Teşkilatı" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi içinde. Ed. Ekmelettin İhsanoğlu IRCICA İstanbul 1994.

————— "Abdullah Efendi" maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

————— "Abdulvehhab Efendi" maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Kara, İsmail. "Batılılaşma" maddesi. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. Risalet y., İstanbul 1990.

Karal, E. Ziya. Selim III'ün Hatt-ı Humayunları. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

————— "Nizam-ı Cedide Dair Layihalar". Tarih Vesikaları dergisi içinde. 1941-1943.

————— Osmanlı Tarihi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

————— "Mahmut II" maddesi. İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Karagöz, Mehmet. "Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri". Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi, Ankara 1995.

Karlığa, Bekir. Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat. Koba y., İstanbul 1995.

"Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi". Bilim-Felsefe-Tarih dergisi içinde Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.

Karpat, Kemal. "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma". Ortadoğuda Modernleşme İçinde Ed: William R. Polk, Richard L. Chambers. İnsan y., İstanbul 1995.

Katip Çelebi. Mizanü'l Hak fi İhtiyari'l Ehakk (İslam'da Tenkid ve Tartışma Usulü) adıyla yayınlayanlar. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara. Marifet y., İstanbul, 1990.

Kaygı, Abdullah. Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma, Gündoğan y., Ankara, 1992.

Kuran, Ercüment. Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara 1994.

Levy, Avigdor. "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmut'un Askeri İslahatı", (Modern Çağda Ulema) içinde Ed: Ebubekir Bagader. Çev: Osmanı Bayraktar, İz y., İstanbul, 1991.

Lewis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Mantran, Robert. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Çev: Server Tanilli. Cem y., İstanbul 1995 (2. Baskı).

Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. Hil y., İstanbul 1995 (3. Baskı).

- Öğreten, Ahmet. Nizam-ı Cedite Dair Islahat Layihaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989. Danışman: Kemal Beydilli.
- Öz, Mehmet. Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları. Dergah y., İstanbul 1997.
- Özbilgen, Erol. "Matbaanın Osmanlıya Girişi ve Gazeteciliğin Kuruluş Sorunları". Zaman Gazetesinin "Kitap Zamanı" eki.
- Özel, İsmet. Üç Mesele. Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma. Şule y., İstanbul 1995.
- Shaw, Stanford J - Shaw, Ezel Kural. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. Çev: Mehmet Harmancı. e yayınları, İst. 1983.
- Shaw, Stanford J. "19. Yüzyıl Reformcularının Batı Yönleri" Ortadoğu'da Modernleşme içinde. Ed: William R. Polk, Richard L. Chambers. İnsan y., İstanbul, 1995.
- Şener, Sami. Osmanlıda Siyasi Çözülme. İnkılap y., İstanbul 1986.
- Şerif Mehmet Efendi. Layiha. Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası. Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi y., İstanbul 1956.
- Tatarcık Abdullah Efendi. Layiha. Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası. Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer. Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. Arba y., İstanbul 1996 (2. baskı)

- Türküne, Mümtaz'er. Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu. İletişim y., İstanbul 1994 (2. baskı)
- Unat, Faik Reşit. Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1992 (3. baskı).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. c. III, 1. kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- Osmanlı Tarihi c. III, 2. kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.
- Ülken, Hilmi Ziya. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. Ülken y., İstanbul 1979 (2. baskı).
- Yasincizade Abdulvehhab Efendi. Hülasatü'l Burhan Fi İtaati's Sultan. İstanbul 1247.
- Yılmaz, Ziya. "Esad Efendi" maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.